

SZUMÁTRÁTÓL AZ OROSZ FRONTIG

Szumátrától az orosz frontig

**Radnai István
első világháborús naplója**

A szöveget sajtó alá rendezte,
a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta:

Pusztai Gábor

Printart-Press Kft.
Debrecen, 2013

Tartalom

A kötetet lektorálták: Barta Róbert és Szirák Péter

A kötet megjelenését támogatta:

Holland Királyság Budapesti Nagykövetsége

Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszék

Előszó	7
Bevezető	13
Napló	103
Függelék	211
Bibliográfia	230
Névmutató	239
Képekhez felhasznált irodalom	247

Előszó

Radnai István naplóját 1914. április 12 és 1916. március 30 között vezette. A napló két részből áll. Az első rész Radnai és unokatestvére, Székely László (a későbbi író, műfordító és grafikus) útját meséli el Budapeستtől Medanig, az akkori Osztrák-Magyar Monarchiából Hollandia legjelentősebb ázsiai gyarmatáig, a Holland Indiáig¹. A két 22 éves fiatalembert a kalandvágy, a meggazdagodás lehetősége és az otthoni kilátástalan jövő hajtotta a tengerentúlra. Ott, Szumátra észak-keleti partján, az akkori ültetvényes-paradicsomban próbáltak egzisztenciát teremteni, álláshoz jutni, hogy terveik szerint sok pénzt keressenek és néhány év múlva hazatérjenek. A terv csak részben sikerült. Radnai nem bírta a trópusokat, megbetegedett. Hetekig nem kaptak állást, pénzüik elfogyott, így Radnai úgy döntött, megpróbál hazajutni. Útitársa, Székely László maradt Szumátrán, mert arra már nem volt pénz, hogy ő is visszaforduljon. Székely 16 évig élt és dolgozott Deliben mint ültetvényes. Meggazdagodott, megnősült és csak 1930-ban tért vissza végleg Európába. Radnai öt hét szumátrai tartózkodás után kölcsönpénzből Penangba utazott, ahonnan nagy nehezen sikerült az egyébként tartalékos tüzértisztnek visszautaznia Magyarországra. Végül 1914. július 19-én érkezett Budapestre, ahol a hadüzenetet és az általános mozgósítást követően az elsők között behívták. Kitért az I. világháború és sok ezer más katonával együtt Radnai is elindult a keleti frontra, Galíciába. Ezzel kezdődik naplójának második része, mely frontfeljegyzéseit tartalmazza. Naplójában az augusztus 4-i bejegyzés mellett helyszín-

¹ A Holland Indiák nagyjából fedik a mai Indonézia területét, melynek legjelentősebb szigetei: Jáva, Bali, Szumátra, Borneó, Celebesz és Új Guinea. Medan, a Deli nevű tartomány központja Szumátra észak-keleti részén található.

ként már Tarnopol van feltüntetve. Harcolt Galíciában, a Kárpátokban az Uzsoki-hágónál, Bukovinában, majd Albániában, Durazzonál. Naplója utolsó bejegyzése 1916. március 30.

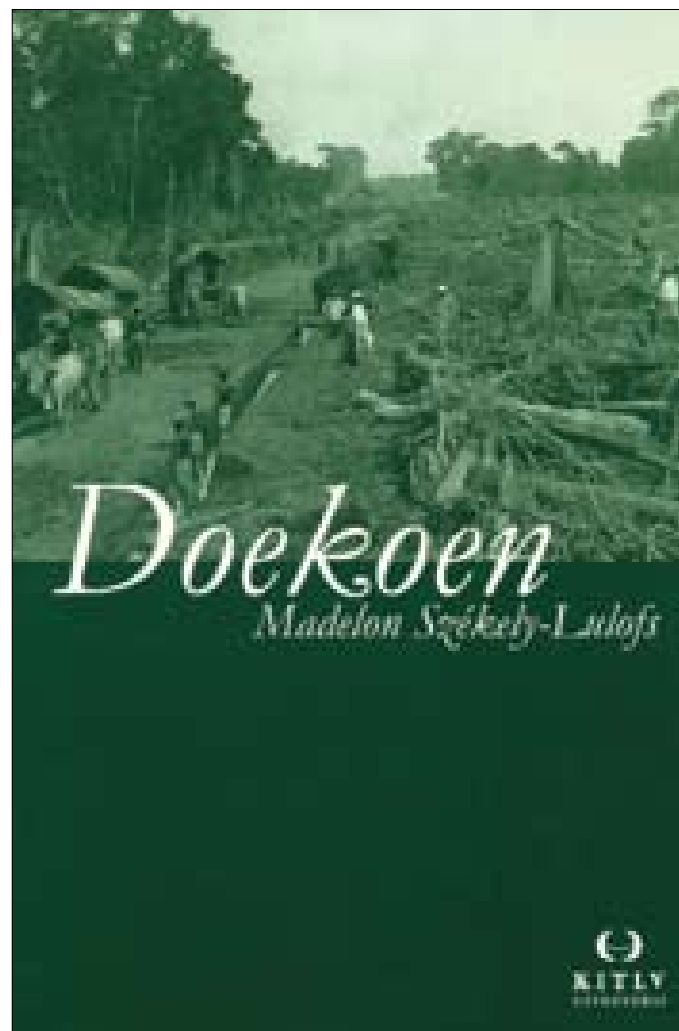
A napló 2001-ben került elő Hollandiában. Gerard Termorshuizen és Olf Praamstra, két leideni irodalomtörténész ekkor jelentette meg Madelon-Székely Lulofs legutolsó regényét, melyet az író életében már nem tudott könyvformában kiadatni. Madelon Lulofs, a holland gyarmatokon született író, Radnai István unokatestvérének, a Szumátrán maradt Székely Lászlónak volt a felesége. A harmincas évek egykor legnépszerűbb holland írónőjének² legutolsó regénye a háború után, egy női lapban, a *Margriet*-ben jelent meg folytatásokban, *Storm in haar hart* [Vihar egy nő szívében] címmel, de ezt szinte már senki sem ismerte.

Madelon Székely-Lulofs 1958-as halálát követően a regényről 43 évig szinte senki sem tudott, míg a KITLV kiadó *Doekoen* [A gyógyító] címmel 2001-ben meg nem jelentette. A könyv hatalmas siker lett, azóta többször is kiadták. Sokan jelentkeztek a könyv hatására a szerkesztőknél, és gratuláltak a kiadványhoz. Köztük volt egy idősebb holland hölgy is, aki egy kézzel írott füzettel és néhány fényképpel érkezett. A füzet és a fényképek sógornőjének, Deák Katalinnak a tulajdonát képezték. Deák Katalin kisgyermekként érkezett Hollandiába 1944-ben anyjával, Majrovits Katalinnal és annak második férjével Lékai Walterrel.³ Deák Katalin nagymamája, Greif Etelka, első férje halála után, az első világháborút követően ment férjhez Radnai Istvánhoz.⁴ Radnai tehát Deák Katalin mostoha nagyapja volt. Valószínűleg ennek a rokoni szálnak volt köszönhető, hogy a gyermek keresztszülei Székely

² Olf PRAAMSTRA, 2007: 209.

³ Beszélgetés Deák Katalinnal 2012. január 27-én, Groningenben.

⁴ Radnai és Greif Etelka házasságát megemlíti Madelon Székely-Lulofs életrajzírója, Frank Okker is. Frank OKKER, 2008: 142.

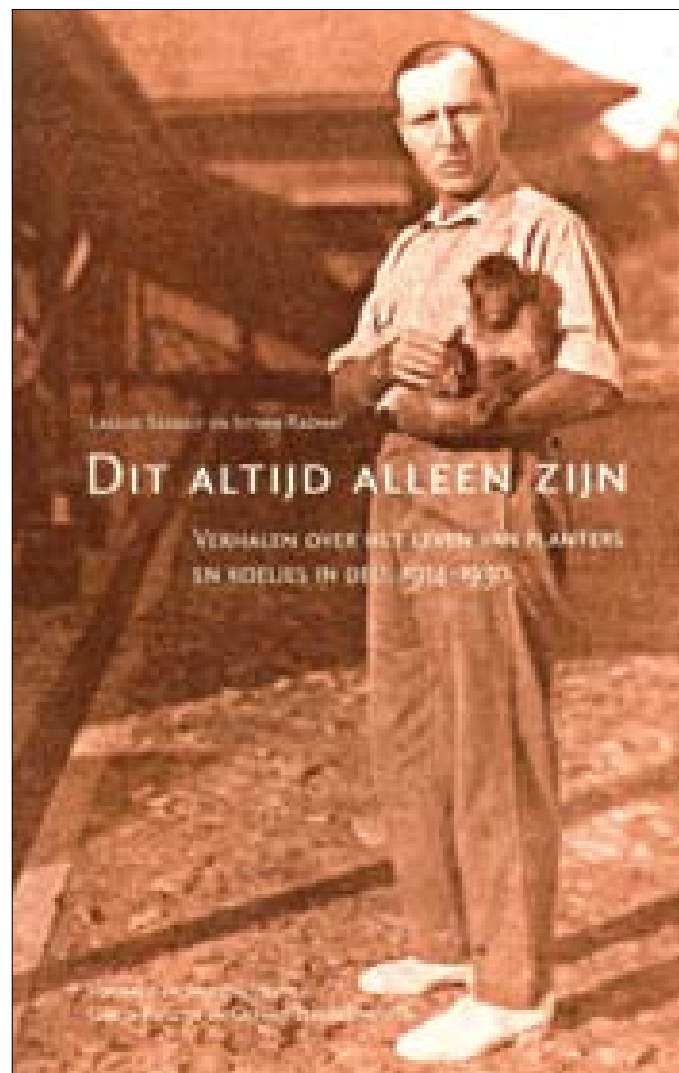
László és Madelon Székely-Lulofs lettek.⁵ A naplót Deák Katalin 1961-ben Budapesten tett látogatása alkalmával hozta el nagymamájától, aki második férjének naplóját a könyvespolcon őrizte. Így jutott el a napló Hollandiába, ahol évekig Deák Katalinnál volt, majd annak sógornőjén keresztül, 2001-ben Gerard Termorshuizenhez került. Termorshuizen, a holland gyarmati irodalom szakértőjeként ekkor már hat éve rendszeresen a Debreceni Egyetem néderlandisztika képzésének vendégoktatója volt, tehát személyesen is jól ismertük egymást. Termorshuizen elmondta, hogy érdekes dokumentum került hozzá, de hogy pontosan mi is az, azt nem tudta megállapítani, mert nem tudott magyarul, így eljuttatott hozzám egy másolatot. Ekkor kezdődtek az első vizsgálódások, kutatások.

A napló egyes részletei mind magyarul, mind hollandul megjelentek már. Először 2004-ben látott napvilágot egy magyar nyelvű részlet és annak holland fordítása az *Acta Neerlandica* 3. számában.⁶ 2007-ben Hollandiában is megjelent a napló egy részlete a *Dit altijd alleen zijn* című könyvben, melyet a Holland Tudományos Akadémia Kutatóintézetének kiadója, a KITLV adott ki.⁷ A naplórészletet azóta Hollandiában számos kutató használta forrásként, hivatkozott rá publikációiban. A magyar olvasó számára most először válik hozzáférhetővé teljes egészében a szöveg. Remélem, hogy ugyanolyan lelkesedéssel olvassák és használják majd itthon laikusok és szakértők egyaránt Radnai István naplóját, mint Hollandiában. A napló jelenleg a hágai Irodalmi Múzeum [Letterkundig Museum] tulajdonában van és a Madelon Székely-Lulofs-kollekció részét képezi.

⁵ Beszélgetés Deák Katalinnal 2012. január 27-én, Groningenben.

⁶ RADNAI István, 2004: 137-165.

⁷ PUSZTAI Gábor – GERARD TERMORSHUIZEN, 2007.

Ezúton szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik lehetővé tették, hogy Radnai István naplója ebben a formában megjelenhetett. Név szerint köszönetet illeti Dr. Gerard Termorshuizent, Anneke Scholtét, Dr. Sjoerd van Faassent, Dr. Barta Róbert egyetemi docenst, Dr. Szirák Péter tanszékvezető egyetemi docenst, a Tüski családot, Deák Katalint, Dr. Kalotay Kálmán nyugalmazott főiskolai tanárt, Dr. Kelenik József őrnagyot, Dr. Bonhardt Attila ezredest és Pusztainé Kalydy Évát.

Radnai István naplójában a helyesírási hibákat és inkonzekvens írásmódokat a legtöbb helyen korigáltam. A helységneveket igyekeztem a mai helyesírásnak megfelelően visszaadni, főleg, ha a szerző maga is többféle írásmódot használt (pl. Singapore vagy Szingapore helyett Szingapúr, Djibouti helyett Dzsibuti). Az első világháborús részben a sajtóságos és gyakran hibás, vagy ma már nem használatos helységnevek, valamint a gyakran előforduló német katonai kifejezések és rövidítések esetében a megértést és a beazonosítást elősegítő jegyzeteket használtam. Radnai néhol (utólag) rövid kommentárral, jegyzetekkel látta el saját naplóját. Ezeket *-gal jelöltem. Azokat a bejegyzéseket, melyeket a szerző utólag áthúzott, vagy lesatírozott, de a bejegyzés még olvasható volt, [szögletes zárójelben, egyvonalas áthúzással] benne hagytam a szövegben.

Bevezető

A bevezetőben a napló szövegének megértéséhez szükséges háttér-információt és a Radnai személyével kapcsolatos, sajnos elég kevéske rendelkezésünkre álló adatot szeretném az olvasó elé tárni. Remélem, hogy ezzel megkönnyíthetem a napló megértését, valamint elhelyezését egy kortörténeti keretben, és rámutathatok irodalomtörténeti beágyazódására is.

Először a napló irodalomtörténeti szerepét szeretném bemutatni. Az ezt követő fejezetben a Radnai Istvánnal kapcsolatos adatokat ismertetem, majd rátérek a történeti háttér bemutatására, mely két részből áll, csakúgy mint a napló. Az első részben a Holland Indiák világával ismerkedhetünk meg, azzal a világgal, amibe 1914-ben a két fiatal magyar utazó belecsöppent. A második rész pedig az I. világháború azon részével foglalkozik, melynek Radnai hadnagy is részese volt.

1. Irodalmi utazások a Holland Indiákon

1.1 Magyar utazók a Holland Indiákról

A magyar utazási irodalomban a Holland Indiák nem tartoznak a kedvenc úticélok közé. Az Európán belüli utazások sokkal gyakoribbak. Találunk olyan utazókat is, akik Afrikában, vagy Amerikában jártak, de Ázsia ezen délkeleti részére viszonylag ritkán vetődtek magyarok és még ritkább volt, ha írtak róla. Az alábbiakban azon kevesekről fogok szólni, akik ezt mégis megtették.

A legelső magyar utazó, aki a Holland Indiákon járt, és ennek írásos emléke is fennmaradt, Jelky András volt. A bajai szabólegény 1754-ben indult el Párizsba, hogy szabóként ott dolgozzon és ellesse a fogásokat az ottani mesterektől. A francia fővárosba azonban Jelky sosem ér-

kezett meg. Rotterdamban kényszerből katonának állt, és mint a Holland Kelet- Indiai Társaság újonca, behajózott egy Batáviába induló hajóra. Hosszú utazás és számtalan kaland után megérkezett Jávára és karriert futott be a trópusokon. Hazatérve Budán telepedett le. Az életéről és kalandjairól szóló első könyvecske 1779-ben jelent meg németül Bécsben,⁸ majd még ugyanebben az évben Prágában.⁹ Szerző nincs feltüntetve, de feltételezhető, hogy Jelky nem maga írta a szöveget, hanem tollba mondta valakinek.¹⁰ A 20, illetve 16 számozott oldalból álló rövidke könyv Jelky kalandjait beszéli el Bajától Batávián át a bécsi hazatérésig. Jelky történetének fennmaradása és a nagyközönség körében való ismertsége annak volt köszönhető, hogy az első kiadás után majd száz évvel Jelky András kalandjait Hevesi Lajos öntötte regényformába, mely először 1872-ben jelent meg. Hogy Hevesi éppen a 19. század közepén írta meg az azóta is újabb és újabb kiadást megérett, ma inkább ifjúsági kalandregényként ismert *Jelky András kalandjait*, feltehetőleg annak a robinzonádok iránti nagy érdeklődésnek tudható be, mely Magyarországot ekkor jellemezte. Ennek köszönhetően lett Jelkyből magyar Robinson.¹¹

Hevesi Lajos könyvének megjelenése előtt huszonegy évvel adták ki Andrassy Manó *Utazás Kelet-Indiákon*¹² című munkáját, mely a magyar gróf kétéves ázsiai utazását örökíti meg, Andrassy gyönyörű, sajátkezü illusztrációival. Két év alatt bejárta majd egész Ázsiát. Volt Kínában, Indiában, Ceylonon és a Holland Indiákon is, melynek egy több mint százoldalas fejezetet szentel. Ír a gyarmati közigazgatásról, a bennszülöttek szokásairól és különösen nagy hangsúlyt fektet az állatvilág, különösen a nagyva-

⁸ N. N. 1, 1779.

⁹ N. N. 2, 1779.

¹⁰ SOLYMOŠ Ede, 1983: 6.

¹¹ PUSZTAI Gábor, 2011: 391-398.

¹² ANDRÁSSY Manó, 1853.

dak leírására, hiszen Andrassy szenvedélyes vadász volt.¹³ Munkája megjelenése idején népszerű volt, két kiadást is megért, de csakhamar a múlt homályába veszett. Ma-napság senki sem tudja, hogy Andrassy Gyula bátyja az 1848/49-es szabadságharc idején a Holland Indiákról szóló magyar irodalmat gazdagította egy küllemére is gyönyörű munkával.

A 19. században volt még két utazó, akik írtak ugyan a Holland Indiákról, de nem ettől váltak híressé. Xántus Jánost főleg amerikai útja, a budapesti állatkert és a Néprajzi Múzeum alapítása tette ismertté. Pedig járt Borneón is, ahol egy vad fejdász törzs, a dajakok életét és szokásait tanulmányozta és ellátogatott Jávára is. Írásai a dajakokról 1880-ban a *Földrajzi Közlemények*ben meg is jelentek. Szintén Borneón járt a kevésbé ismert Wittt Xá-vér Ferenc, aki az angol kormány megbízásából vezetett kutató expedíciót Brit- és Holland Borneó határvidékén. Angol nyelvű naplója még kiadásra vár. Wittt is találkozott a dajakokkal, csakúgy mint Xántus, de ez a találkozás Wittt esetében fatális következményekkel járt. A magyar utazót a bennszülöttek megölték.

A 20. században nem kötéllel fogott katonák, mint Jelky, nem kedvtelésből utazgató grófok, mint Andrassy, és nem tudományra éhes kutatók, mint Xántus indultak a Holland Indiákra, hanem elsősorban munkát, megélhetést és gazdagságot kereső fiatal emberek. Persze a 20. század elején kivándorolt magyarok nagy része nem a holland gyarmatokon kereste boldogulását, hanem inkább az USA-ban, Kanadában vagy Dél-Amerikában. A magyarok száma 1940 körül a Holland Indiákon csupán 115 fő volt.¹⁴

A kivándorlók közé tartozott Zboray Ernő, aki 1921-ben, húszévesen hagyta el Magyarországot, egy jobb jövő

¹³ PUSZTAI Gábor, 2002: 199-211.

¹⁴ KERÉKESHÁZY József, 1942: 62.

reményében.¹⁵ Jávára került, ültetvényes lett és több könyvet is publikált. Legismertebb munkái a Jáváról szóló útleírások *Az örök nyár hazájában*,¹⁶ a *Tizenöt év Jáva szigetén*¹⁷ és regénye, a *Trópusi nap alatt*.¹⁸ Ez utóbbi könyve hollandul is megjelent, *Onder de tropen*¹⁹ címmel. Emellett számos novellát és elbeszélést publikált magyar lapokban, melyek majd mindegyike Jáváról szól.²⁰ Zboray munkáit ma már senki sem ismeri Magyarországon. A saját korában, mint érdekes egzotikum, vagy mint kalandos útleírás a gyorsan és könnyen fogyasztható és ugyanolyan gyorsan elfeledett munkák közé tartoztak.

Szintén Jáváról szól Keöpe Viktor brassói tanár útleírása, *A szigetek gyöngye*.²¹ Ez a munka is mindössze egy kiadást ért meg. Domahidy Ferencnek és Zboray Ilonkának (Zboray Ernő húgának) csupán újságcikkei jelentek meg erről a trópusi kalandos világról, de azért őket is ide kell sorolnunk. Az ő nevük is teljesen ismeretlen az olvasók előtt. Ugyanerre a sorsra jutottak Székely László (Radnai útitársának) művei is, aki 1930–1942 között publikálta a Szumátráról szóló munkáit. Nem csak számos novellát és elbeszélést írt az akkori magyar lapokban, hanem két könyve is megjelent. 1935-ben publikálta az *Őserdőktől az ültetvényekig*²² című könyvét, melyet még ugyanebben az évben hollandra és németre is lefordítottak.²³ Az angol nyelvű kiadás 1936-ben jelent meg.²⁴ Magyarországon a

¹⁵ PUSZTAI Gábor, Gerard TERMORSHUIZEN, 2002: 147–166.

¹⁶ ZBORAY Ernő, 1924.

¹⁷ ZBORAY Ernő, 1936.

¹⁸ ZBORAY Ernő, 1939.

¹⁹ ZBORAY Ernő, 1943.

²⁰ PUSZTAI Gábor, 2002.

²¹ KEÖPE Viktor, 1936.

²² SZÉKELY László, 1935.

²³ SZÉKELY László, 1935. A brémai Schünemann kiadó négy év múltán, 1939-ben szintén kiadta a könyvet.

²⁴ SZÉKELY László, 1936. Egy évvel később újra kiadták a könyvet, azúttal az USA-ban: SZÉKELY László: *Tropic fever; the adventures of a planter in Sumatra*. Fordította: Marion Saunders. New York, London, Harper & brothers, 1937.

második kiadás *Süt a Nap Szumátrán*²⁵ címmel került forgalomba 1942-ben és ebben az évben jelent meg a szerző *Rimbu*²⁶ című regénye is. Ez utóbbi mű holland fordítását a szerző már nem élhette meg,²⁷ mert 1946-ban Budapesten szívrohamban meghalt.

Az itt felsorolt műveket mind a személyes tapasztalat, a trópusi kaland, az idegennel való találkozás ihlette. Az ismeretlen világ, a másságra való rácsodálkozás jellemzi ezeket a munkákat, melyekben gyakoriak az európai és a bennszülött kultúra összehasonlításai, az én és az idegen szembeállítása. Ha ezek a szerzők nem utaztak volna, akkor valószínűleg sohasem ragadtak volna tollat. Az élmény hatása alatt azonban mégis írtak, noha műveik irodalmi értéke, meglehetősen változó. Jelky történetének kivételével (melyet nem is ő írt) az összes szerző Holland Indiáról szóló munkája szinte teljességgel ismeretlen a magyar közönség előtt. A legmaradandóbbnak a Jelkyről szóló alkotás bizonyult, s ez alighanem azzal áll összefüggésben, hogy ezt a művet többször is kiadták és több interpretációja is elkészült. Ennek köszönhető, hogy nem merült teljesen a feledés homályába.

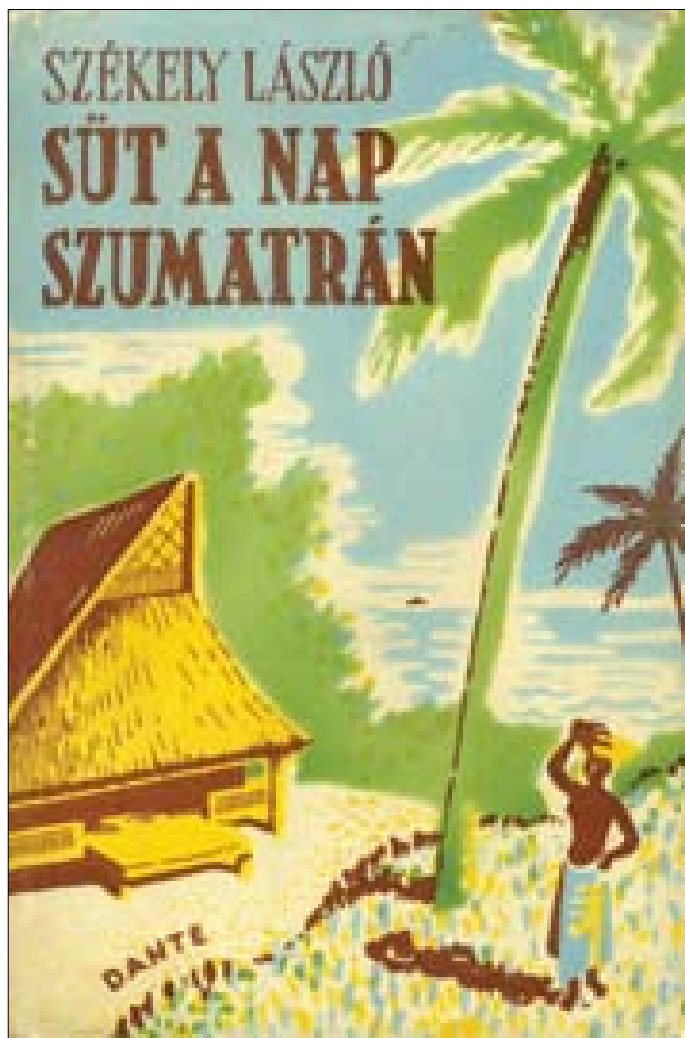
1.2 *Deli és a holland gyarmati irodalom*

Az utazási irodalom a holland irodalomtörténetben nem létezik külön kategóriaként. Mivel a holland utazók túlnyomó többsége a gyarmatokra utazott, ezért az utazási irodalom automatikusan a gyarmati irodalom részévé vált. A holland nyelvű, *Deliről* szóló művek, olyan hatalmas korpuszt jelentenek, hogy felsorolni is hosszú lenne az alkotások sorát. Ezért csupán néhány műre koncentrálok, melyek témája (Szumátra és az ültetvényekről szóló irodalom) és keletkezési ideje (20. század eleje) egybeesik

²⁵ SZÉKELY László, 1942.

²⁶ SZÉKELY László, 1942.

²⁷ SZÉKELY László, 1949.

Radnai István naplójáéval. Jellemző, hogy a holland szerzőknél, csakúgy mint a magyaroknál fontos a személyes tapasztalat. Az idegen, trópusi világgal való találkozás az, ami beindítja az írói fantáziát. És mégis, az idegen, a bennszülött világ ezekben a művekben csak a periférián jelenik meg. A legtöbb holland gyarmati irodalmi mű a sajáttal, a fehér közösséggel foglalkozik, az azt körülvevő egzotikus világ, a bennszülöttek, a buja természet, az őserdő, az idegen kultúra mind csak dekoráció. A gyarmatosítók elszigetelt, magába forduló életmódja, a gyarmatosító és gyarmatosított közötti hatalmas társadalmi szakadék, a gyarmatokra jellemző apartheid-rendszer az irodalomban is akarva-akaratlan megjelenik.

A szumátrai ültetvényesek életét mutatja be Carry van Bruggen (1881-1932) holland író regénye, a *Goenong-Djatti*.²⁸ A mű 1909-ben jelent meg és szinte kizárólag a fehér ültetvényesekkel foglalkozik, a bennszülött munkások csak statisztákként jelennek meg a háttérben. A mű kritikus hangot üt meg, de nem a gyarmatosító-gyarmatosított ellentétet tematizálja, hanem a fehér csoporton belüli erkölcsök miatt lázad. Carry van Bruggen, aki férjével, Kees van Bruggennel 1904-ben érkezett Szumátrára, nem a gyarmati műveiről vált híres író névé Hollandiában, hanem későbbi regényeivel. A gyarmatokon nem tudott gyökeret verni. Az ő és a férje újságírói munkáját progresszív és kritikus stílusa miatt nem kedvelte a konzervatív fehér közönség. A *Deli-Courant* című napilap tulajdonosai, melynek Kees van Bruggen szerkesztője volt, nem szívték a szerkesztő kritikus, gyakran bíráló hangnemet. Feleségét is sok támadás érte írásai miatt. A házaspár 1907-ben elhagyta a gyarmatokat. Johanna Elisabeth Manders (1891-1982), akit csak Jo Manders néven ismernek a holland olvasók, férjével érkezett Delibe 1928-ban. A gyarmatokon kezdett írni. A háború alatt a japánok internál-

²⁸ Carry van BRUGGEN, 1909.

ták, csak 1945 után térhetett haza Hollandiába. Legismertebb, Deliben játszódó regénye az *Agglegényklub* [De boedjang-club²⁹], mely 1933-ban jelent meg, szintén csak a fehérek világával foglalkozik. J. Kleian *A Deli ültetvényes* [Deli planter³⁰] című könyve az ültetvényesek életéről szól a 20. század elején. Kleian azokhoz a konzervatív, jobboldali írókhoz tartozott, aki a kolonializmus és a fehér dominancia lelkes hívei voltak. Vele rokon Hendrik Gorter *Deli ültetvényesei* [Delianen³¹] című műve, mely szintén a fehér ültetvényes mítoszt helyezi előtérbe.

A kor leghíresebb, legvitatottabb és kétségtelenül legkritikusabb gyarmati írója Madelon Székely-Lulofs volt. Madelon Lulofs Jáván született, egy gyarmati tisztviselő lányként és egész gyerekkorát a Holland Indiákon töltötte. Középiskolai tanulmányait Hollandiában végezte, de hamarosan visszatért a gyarmatokra, ahol 19 éves korában hozzáment Hendrik Doffegnishez, egy holland ültetvényeshez, akivel Deliben telepedett le. Itt ismerkedett meg második férjével, Székely Lászlóval, akivel 1924-től a *Sumatra* című hetilapnál dolgoztak. Első férjétől való válását követően Budapesten kötött házasságot Székely Lászlóval, majd 1930-tól folyamatosan itt laktak időközben született lányukkal. 1931-től kezdte ontani a gyarmati témájú regényeket, melyek erős kritikával illették a szumátrai ültetvényesek fehér urait. Az 1931-ben megjelent *Gumi* [Rubber³²] a nagy világgazdasági válság előtti időben játszódik és az ültetvényesek kicsapongó, pazarló életét bírálja. A regényből színdarab és film is készült még a 30-as években. Első regényével éles kontrasztban van az 1932-ben megjelent *Az őserdő rabjai* [Koelie³³], mely az

²⁹ Jo MANDERS, 1933.

³⁰ J. KLEIAN, 1936.

³¹ Hendrik GORTER, 1941.

³² Madelon SZÉKELY-LULOFS, 1931. Magyarul megjelent: Madelon LULOFS: Gumi. Fordította: Kovács György. Pantheon, Budapest, 1935.

³³ Madelon SZÉKELY-LULOFS, 1932. Magyarul megjelent: Madelon LULOFS: Az őserdő rabjai. Fordította: Németh Andor. Pantheon, Budapest, 1934.

ültetvényen dolgozó, fél-rabszolga sorban élő bennszülött munkások életét mutatja be. *A másik világ* [De andere wereld³⁴] című regényének szintén a gyarmati társadalom a témája. Madelon Székely-Lulofs könyveit több, mint tíz nyelvre fordították le. Ő volt a 30-as évek Hollandiájának legismertebb és legnépszerűbb írója.

A fenti szerzők közül Madelon Székely-Lulofs azért kivétel, mert ő az egyetlen, aki nem csak trópusi körítéssel redukálja az idegennel való találkozás irodalmi élményét, hanem tematizálja, központi kérdéssé teszi azt műveiben úgy, hogy közben azért az is egyértelművé válik, ő is korának gyermeke, aki nem a kolonializmust, mint rendszert kritizálja, csupán annak vadhajtságait. Radnai naplója, mint látni fogjuk, akaratlanul is inkább a holland hagyományt követi, vagyis nem foglalkozik különösebben az őslakosokkal. Azok csak a periférián tűnnek fel, és kisvártatva el is tűnnek a színről. Azonban ha megjelennek, megítélésük egyértelműen negatív. A bennszülött a züllött, veszélyes idegen, a kannibál, aki mindenben más, mint fehér ellentétpárja. Legalábbis Radnai igyekszik így láttatni az egzotikus másságot, miközben néha maga is saját csapdájába esik és kiderül a sajátáról is, hogy ugyanolyan rossz és züllött, mint a vele szembeállított színes idegen. Persze a naplóban a főszerepet a saját kaszthoz tartozó európaiak játsszák: hollandok, németek, svájciak, angolok. Őket említi név szerint, elsősorban a velük megtörtént eseményeket jegyzi fel naplójában. Ez az a világ, amely érdekli a fiatal tartalékos tüzértisztet, itt érzi valamelyest otthon magát. Érdekes, hogy magyar útítársáról és rokonáról, Székely Lászlóról alig ejt szót Radnai.

³⁴ Madelon SZÉKELY-LULOFS, 1933. Magyarul megjelent: Madelon LULOFS: A másik világ. Fordította: Pintér László. Pantheon, Budapest, 1937.

2. Radnai István és Székely László

Radnai István, anyai ágon Székely László unokatestvére volt és mindketten zsidó származásúak voltak. Nagyszüleit a Radnai ágon eredetileg Rothfeld Ábrahámnak és Berner Johannának hívták. Nekik három gyermekük volt. 1850. február 14-én született Ferenc, 1861. szeptember 5-én Malvin és 1862 márciusában Kornélia. Az izraelita anyakönyv Kornélia esetében érdekes módon csak a születési hónapot tünteti fel, a napot nem.³⁵ Ferenc volt Radnai István édesapja. Tizenkét évvel fiatalabb leány testvére Kornélia pedig Székely László édesanyja volt. Mindhárom gyermeket Karászon (ma Nyírkarász, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, Kisvárdától 15 km-re) anyakönyvezték, de érdekesség, hogy a karászi anyakönyvbe mindhárom gyermek születését 1890-ben, egyszerre, vagyis utólag jegyezték be. Az ok valószínűleg az lehetett, hogy az egész család akkor költözhetett a faluba, és hogy az akkorra felnőtt gyermekek (Ferenc már 40 éves volt, Malvin 29, Kornélia pedig 28) eddig nem voltak sehol anyakönyvezve. Az anyakönyvezés Magyarországon 1827-ben kezdődött,³⁶ de állami formája csak 1895-től volt kötelező.³⁷ A gyermekek anyakönyvezésekor vezetőknévként „Rothfeld Radnai”-t tüntetnek fel, tehát megadták az eredeti és a később felvett, magyarosított nevet is, később csak Radnaiként szerepelnek. Hogy Rothfeld Ábrahám pontosan mikor magyarosította nevét, nem tudni, de a jelenség ekkor

³⁵ Ajak község izraelita anyakönyve IVB/425 Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei levéltár, Nyíregyháza

³⁶ A római-katolikus egyházban már 1563-tól rendszeres nyilvántartást vezettek a születésekről, halálzásokról és a házasságkötésekről. 1827-től az államilag elismert egyházaknak is kellett anyakönyvet vezetniük.

³⁷ Az 1848-as zsidó összeírás szerint van ugyan Gyulaházán egy Rothfeld Ábrahám bejegyezve, aki 12 éve lakik a faluban, de ő akkor 31 éves volt, nős és négy gyermek (Salamon, Réka, Mózes és Sára) apja. Feleségét pedig nem Johannának, hanem Annának hívták. Mivel a későbbi anyakönyvek nem tüntetik fel ezeket a gyermekeket, nem tartom valószínűnek, hogy ez a gyulaházi Rothfeld azonos lenne a 42 évvel később Karászon bejegyzett Rothfelddel.

Magyarországon nem egyedülálló. A Kisvárda környéki faluban, Ajakon, ahol Székely László született, az anyakönyv szerint például Blumenfeldből Bodó lett, Weissből Fodor. A magyarosítás a Radnai családon belül is előfordult, Rothfeld Ábrahám leendő vejét, Kornélia férjét a házasságkötés pillanatában még Sichermann Lajosnak hívták és csak nyolc év múltán változtatta nevét Székelyre. Ez az az időszak, mikor Kelet-Magyarország ezen része szinte a magyarországi zsidóság gyűjtőterületének számít. A régió belüli vándorlás is jelentős. Például az Ajakon és Karászon lakó zsidók 90%-a nem a faluban született, hanem Kelet-Magyarország más településein: Bökönyben, Egyeken, Debrecenben, Balmazújvárosban, Parasznyán stb.³⁸ Sichermann Lajos sem ajaki születésű, hanem nagyváradi. A zsidó lakosság aránya ebben az időben, különösen Magyarországnak ezen a területén emelkedő tendenciát mutatott.

Radnai István édesapja Radnai Ferenc, anyja Fuchs Jolán volt. 1893. január 18-án, a Szabolcs vármegyei Vaja községben (Nyíregyházától 36 km-re, keletre) született. Gyermekkoráról nem sokat tudunk. Annyi bizonyos, hogy iskoláit rendben elvégezte és valószínűleg gimnáziumi érettségét is tett, majd egyéves önkéntes katonai szolgálatra jelentkezett a Monarchia hadseregébe.³⁹ 1912-ben Miskolcon teljesített szolgálatot, a császári és királyi VI. kassai hadtest alá tartozó 6. lovas tüzérezrednél, ahol az év január 1-én tartalékos zászlósnak léptették elő.⁴⁰ Leszerelése után, feltehetőleg 1913-ban, a fővárosba költözött és Budapesten élte a fiatal munkanélküliek életét. Útitársáról és unokatestvéréről, Székely Lászlóról valamivel több ismerettel rendelkezünk.

³⁸ Ajak község izraelita anyakönyve IVB/425 Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei levéltár, Nyíregyháza

³⁹ Beszélgetés Deák Katalinnal 2012. június 22-én Harenben (Groningen)

⁴⁰ Az adatokat a Budapesti Hadtörténeti Levéltár és Irattár igazgatójának, Dr. Bonhardt Attilának köszönöm.

Sichermann Lajosnak és Radnai Kornéliának Ajakon 1890. szeptember 26-án született első fiúk, Pál Ábrahám. Az apa foglalkozása az anyakönyv szerint gazdálkodó volt. Ezzel a zsidó lakosság azon kevesebb, mint 10%-ához tartozott, akik a mezőgazdaságból éltek.⁴¹ Az anyakönyvi bejegyzés alapján Sichermann Lajos a Belügyminiszter 21169/99 rendelete alapján vezetéknevét Székelyre változtatta.⁴² A házaspárnak három gyermeke született. Pál Ábrahám volt a legidősebb fiú. Őt követte az 1892. április 16-án született második fiúk: László Smiel. A Sichermann házaspárnak 1897-ben született a harmadik gyermeke: Ferenc, aki június 29-én látta meg a napvilágot. Ferencnek szülei már nem adtak egy második, zsidó keresztnévet, mint azt előző két fiúk esetében tették. A fenti adatok alapján megállapítható, hogy a család elindult az akkor olyannyira jellemző asszimiláció útján. A családnév magyarosítása mindkét szülő részéről (Rothfeldből Radnai, Sichermannból Székely), valamint a tény, hogy harmadik gyermeküknek a két idősebb fiúval ellentétben már nem adtak zsidó keresztnévet, egyértelműen ebbe az irányba mutatnak.

A fiúk Kisvárdára jártak elemi iskolába, Székely László innen ment a Debreceni Római Katolikus Főgimnáziumba, ahová 1902-ben iratkozott be. 1906 júniusában három tantárgyból is megbukott, és ezt pótvizsgákkal nem lehetett jóvátenni. Az értesítő szerint évet kellett ismételnie. Rossz tanulmányi eredményeihez valószínűleg hozzájárult anyja halála is. Radnai Kornélia 1905. november 21-én halt meg tüdővészben, 44 éves korában. László 1906 szeptemberétől már nem szerepel a Debreceni Római Katolikus Főgimnázium tanulói között. Az ekkor 14 éves Székely László ekkor apjával és testvéreivel együtt Budapestre költözött.

⁴¹ GYURGYÁK József, 2001: 83.

⁴² Ajak község izraelita anyakönyve IVB/425 Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei levéltár, Nyíregyháza

Radnai István (balról a második) és Székely László (balról a negyedik) hölgytársaságban Budapesten, 1935 körül.

Nem volt egyedülálló ez a migráció akkoriban. A vidéki zsidóság jelentős hányada költözött ekkor a nagyvárosokba. A belső migráció a 19. század harmincas éveitől 1910-ig hatalmas népességi átalakulások okozója volt. A fővárosban például 1830 körül a zsidó lakosság aránya 9,8%, míg 1910-ben, elsősorban a határszéli megyékből a Budapestre költözők magas számának köszönhetően már 23,1%. Míg 1840-ben a zsidó lakosság kevesebb mind 20%-a élt városokban, ez 1910-re meghaladta az 50%-ot.⁴³ Az 1910-es népszámlálás adatai szerint a Magyar Királyság lakosai közül 911.000 volt zsidó vallású.⁴⁴ Ennek a népességnek a 21,7%-a Budapesten élt, de messze nem alkotott homogén csoportot.⁴⁵ Radnai és Székely a fővárosi zsidó lakosság asszimilálódó rétegéhez tartoztak. Radnai feljegyzéseiben mindig megjegyzi, ha valamelyik

⁴³ GYURGYÁK József, 2001: 78.

⁴⁴ 1910-ben a magyar zsidóság 43%-a neológ, 52%-a ortodox, 5%-a status quo ante közösséghez tartozott. BIHARI Péter, 2008: 55.

⁴⁵ BIHARI Péter, 2008: 51.

útítársa, ismerőse stb. zsidó származású. (pl: „Löwy egy végtelen szimpatikus derék német zsidó gyerek” „Szuezenben egy csinos asszíriai zsidó útítársnőt kaptunk”) Arról azonban, hogy ő maga is zsidó gyökerekkel rendelkezik, nem szól sohasem. Egyetlen esetben tesz megjegyzést zsidó származására, mikor a Vörös-tengeren hajóznak: „(...) a hajó nekivág annak a tengernek, melyen őseink száraz lábbal keltek át menekülve a Fáraó hada elől.” A Mózes vezette, Egyiptomból menekülő zsidók történetére utalva érinti zsidó identitását, mely ekkor valószínűleg nem volt más, csak távoli emlék. A zsidó identitástól való távolságtartása a fronton egyértelművé válik. Tarnopolban, 1914. augusztus 7-én feljegyzi: „Fogtam tegnap egy zsidót, mert gyanús volt, és ki is derült, hogy orosz spion.” A zsidó identitás összekötése az ellenségképpel feltűnő és megdöbbentő is egyben. Ilyen hangnemben nem írt korábban. Ugyanakkor pozitívként is említi ezt a hovatartozást, még ha a „kis” jelző degradálólólag is hat: „A jegyzőnél vagyunk bekvártélyozva, egy igen derék kis zsidó fiú.” Mikor katonáit egy civil házban azon kapja, hogy egy zsidó lányt akarnak megerőszakolni, tárgyilagosan, szinte érzelmek nélkül, de némi iróniával írja le az eseményeket. (Zezowa, 1915. december 3-i bejegyzés).

Radnai névváltoztatása, a közös hadseregben a tartalékos tiszti önkéntes kiképzése, életvitele és naplóbeli megjegyzései alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a zsidóság azon túlnyomó többségéhez tartozott a dualista Magyarországon, akik asszimilálódtak a magyarsághoz.⁴⁶

3. Budapest- Medan

Székely László Budapesten eleveníti fel rokoni kapcsolatát Radnai Istvánnal. Radnai a fővárosban nem találja a he-

⁴⁶ A dualizmus korában a zsidóság mintegy háromnegyede asszimilálódott a magyarsághoz. HANÁK Péter, 1984: 370.

lyét, sok mindennel próbálkozik, sok mindenbe belekap, de nem marad meg semmilyen foglalkozás mellett. Pedig néhány hétig Aachenben is volt gyakornok egy textilgyárban. Ő maga naplójában, már Szumátrán így vall soráról:

„Igazán szeretném már tudni, hol és mikor fogok még egyszer megállapodni. Voltam már textiltechnikus-jelölt, gazdálkodó, katona, hivatalnok és vígéc, majdnem lapszerkesztő, most ültetvényes-jelölt. Talán nem sokára hajópincér, vagy fűtő és azután fotográfus. Hát egy alig 22 éves ember alig kívánhat és képzelhet magának változatosabb sorsot.”

Székely Budapesten nem folytatott iskolai tanulmányokat, ami azt jelenti, hogy nem érettségizett és ezért nem is volt lehetősége egyetemre menni. Radnai valószínűleg érettségivel rendelkezett, mert önkéntesként egy éves katonai kiképzésben részesült, sőt, tartalékos tiszti vizsgát is tett.⁴⁷ Radnai leszerelése után próbálkozott civil álláshoz jutni. Mindkét fiú munkanélküli volt, családjukra voltak utalva anyagi szempontból. 1914 elején úgy döntöttek, hogy elhagyják hazájukat, és külföldön próbálnak megélni. Indulásuk körülményeiről hű képet kaphatunk Székely László *Őserdőtől az ültetvényekig* című könyvéből, mely 1935-ben jelent meg mint útleírás, de tulajdonképpen az önéletírás, a regény és az útirajz keveréke, ahogy ezt a holland kiadás előszavában írja a szerző.⁴⁸ A szöveg-

⁴⁷ A Monarchiában 1868-tól 20 éves kortól általános hadkötelezettség volt érvényben. Ez 1889-ben 21 éves kortól állapította meg a hadkötelezettséget. A sorkatonai szolgálat három éves volt, mely után hét év tartalékos szolgálat következett. Sikeres középiskolai vagy gimnáziumi tanulmányok befejezése után azonban lehetőség volt egyéves önkéntes katonai szolgálatra jelentkezni. Az egyéves szolgálat végén sikeres vizsga után tartalékos tiszté [Reserveoffizier] nevezték ki az önkénteseket. <http://www.peter-hug.ch/lexikon/%C3%96sterreichisch-Ungarisches+Heerwe?Typ=PDF> letöltés ideje: 2012. június 21.

⁴⁸ SZÉKELY László, 1935: VII.

ben sok a talán szándékos pontatlanság és a szereplőket is általában csupán keresztnevükön szólítja, ezzel megnehezítve azok beazonosítását. Ennek ellenére rendkívül érdekes olvasmány, hiszen Radnai útitársaként ugyanazt látta, mint unokatestvére, a napló első fele ugyanazokat az eseményeket meséli el, mint a könyv első három fejezete. Radnait gyakran kívülről láttatja, kritikusan és mégis szeretettel beszél róla. Székely könyve sokszor kiegészíti Radnai naplóját, ezért a bevezetőben gyakran idézek majd az *Őserdőtől az ültetvényekig*ből. Székely útitársát, Radnai Istvánt, akit könyvében csak Pistaként emleget, így mutatja be az olvasónak:

„Pista foglalkozására nézve tartalékos huszárhadnagy⁴⁹ volt, azonkívül szeretett volna valamivel foglalkozni. Csakhogy azt nem tudta mivel. Szeretett volna diplomata lenni. Legszívesebben nagykövet Londonban. Vagy esetleg egy nagyvállalat vezetője. Vagy ilyesmi. Vagy egy véletlen folytán egymillió dollárt örökölni. De mivel senkije se volt Amerikában, ez utóbbihoz nem sok reménye volt. Esetleg egy grófkisasszony elragadt lovait megfékezni, ezzel persze a grófkisasszonyt meghódítani, feleségül venni és egy középkori várkastélyban lakni. Egyszer egy önműködő parketta-fényesítőt akart feltalálni, de abból sem lett semmi. Így aztán Pista is csak álmodozott és várta a sült galambot. Pénze vajmi kevés volt, de a nagynénje küldött neki annyit, amennyiből szűkösen meg tudott élni, - amint nénjének mondta, csak addig, amíg a szerencse rá nem tekint.”⁵⁰

⁴⁹ Valójában tüzér zászlós. Ez a valószínűleg szándékos tévedések egyike.

⁵⁰ SZÉKELY László, 1935: 13.

Radnainak tehát nem voltak céljai, nem volt állása, nem volt családja. Székely is hasonló cipőben járt. Sem iskolába nem járt, se nem dolgozott, csak lézengett egész nap az utcán céltalanul. Székely László önéletrajzi ihletésű írásának tanúsága szerint egy barátjuk Szumátrán élő ismerősének, egy bizonyos Bandinak a levelén fellelkesülve kaptak kedvet az utazáshoz. Ez az ismerős valószínűleg Mészáros (Andor), akit Radnai naplójában többször is emleget, és aki valóban Szumátra észak-keleti részén volt ültetvényes a Tebingtingi⁵¹ nevű település közelében, a Sibaran nevű dohányültetvényen⁵², mely az Amsterdam-Padang Társaság [Maatschappij] tulajdona volt.⁵³ A levélből áradt a trópusok édes illata, a kaland, az izgalom, a lehetőség, hogy végre lehet kezdeni valamihez az életben, mert földet ingyen kapni, mert szakképesítés nem kell a munkavállaláshoz, mert jól lehet vele keresni, mert idővel meg lehet gazdagodni. És főleg, mert el lehet menekülni a korlátok közé szorított, számukra akkor kilátástalannak tűnő budapesti léttől. Szumátrához képest a magyarországi életük nem sok jóval kecsegtetett. Itthon kevés perspektívájuk volt a fiatal, még szakmával és érettségivel sem rendelkező fiúknak. Esélyeiket gyengítette, hogy az 1907-1909-es gazdasági válság miatt ebben az időben tetőzött a munkanélküliek száma. Ismét Székelyt idézem:

„De hát idehaza mihez kezdjek? Elmenjek egy bankba vagy valami vállalathoz írtnoknak? Húsz, harminc év múlva talán lehetek könyvelő, vagy cégvezető. Diplomás pályára már nem mehetek. Arról lekéstem. Csak valami bankba vagy biztosítóba.

⁵¹ Tebingtingi, mai nevén Tebing Tinggi ma egy 135.000 fős város Medantól 80 km-re dél-keletre.

⁵² Mészáros, A. Assistent Ond. Sibaran – Tebingtingi, Deli. Lásd: F. KLEIAN, 1918. Mészáros neve ugyan az 1918-as címlistán szerepel először (1914-17 között nem volt feltüntetve) de ez még nem jelenti azt, hogy 1914-ben nem volt Szumátrán.

⁵³ Kolonial Verslag, 1913: 5.

Harminc év múlva osztályvezető. De addig valami piszkos, dohos szobában meghúzódni holmi nyegle, kötekedő felettes előtt? Stréberkedni, hazudozni, embereket kitúrni a helyükből, mint Géza, aki színész akart lenni, de egy fehérnemű importőrnel gyakornok lett és már három éve egyébről sem tud beszélni, mint barchetról, műselyemről, Schlesinger úr erőszakoskodásáról és az esetleges előmenetelről. Most azon igyekeznek, hogy a nyitandó balmazújvárosi fiók vezetését rábízzák. Pedig Hamletet és Lear királyt szeretett volna játszani. Én is elmenjek fehérnemű importőrnek?”⁵⁴

Ehhez valószínűleg nem sok kedve volt a vállalkozó szellemű fiatal fiúnak, aki inkább indult neki az ismeretlennek, mint hogy Budapesten „rabszolga életet” éljen egy hivatalban, holott apja csak ilyen jövőt tudott elképzelni fiának s szumátrai terveit csak bohó ifjonti álmodozásnak tartotta.

„Leverten kullogtam le az utcára. Elsején belépés az Atlantikába.⁵⁵ Ötven koronás fizetés és alázatos köszönet Jenő bácsinak. Huszonöt év multán esetleg a kötvényosztály vezetője. Ha szakszerűen gazsulálok valamilyen Schlesinger úrnak, ha kiintrikálom a társaimat, ha igyekszem, és jó fiú vagyok. Túrni, hallgatni, száját befogni, kussolni és igazságtalanságokat eltúrni. Fúj! Sumátrában ingyen adják a földet. Jungle - azt írja Bandi - legfeljebb elszegődik az ember egy ültetvényre kétszáz forintért. Öt év múlva négy száz. Az annyi mint nyolcszáz korona. Meg haszonrészesezés. Vajon mennyi lehet az a haszonrészesezés? Tigris. Szerecsenek vagy mi a csodák. Parafacsákó. Bungalow. Kassziát és ehető madárfészket fogok termelni...”⁵⁶

⁵⁴ SZÉKELY László, 1935: 10.

⁵⁵ Valószínűleg az Atlantica Tengerhajózási Rt-ről van szó.

⁵⁶ SZÉKELY László, 1935: 12.

A kontraszt az itthoni ismert, lehangoló viszonyok és elhelyezkedési perspektívák, valamint a messzi romantikus és gazdag ismeretlen között hatalmas volt. Székely és Radnai jövőképüket illetően hasonló cipőben jártak. Azonban Székely 1935-ben megjelent könyve és Radnai 1914-ben írt naplója között az a különbség, hogy míg Székely került minden Magyarországra vonatkozó kritikát, addig Radnai sejtetni engedti, hogy az országban általában nincs rendben valami. Naplója elején ezt írja:

„Mindannyian arra gondoltunk, mit hoz a jövő? Jobb lesz-e mint ebben az édes, de mégis kegyetlen *gyűlölet-országban*⁵⁷ volt. Neki indultunk hát ennek a hosszú-hosszú, csak sejtelmes, vészterhes útnak, hogy két kezünk nehéz munkájával vagyont, boldogságot szerezzünk, hogy majd meglett férfikorunkban, ha sikerült minden nehézséget leküzdeni, meglehetősen élvezhessük fiatalságunk lázas munkájának gyümölcsét odahaza szép hazánkban. No de félre a szentimentalizmussal, mindig untattak a frázisok (...)”⁵⁸

Feltűnő a Radnai által említett „gyűlölet-ország” kifejezés, hiszen a kiegyezés és az I. világháború közötti időszakot Magyarországon általában a gazdasági felledülés, a modernizáció és a polgárosodás korának szokták tekinteni. Az I. világháború végének szembeötlő antiszemitizmusa, a 30-as évek kulturális megosztottsága, a nacionalizmus, revansizmus és sovinizmus térnyerése ekkor, a századforduló Magyarországon még nem volt kézzelfogható. Viszont az előbb említett folyamatok kezdete már a 19. század végén egyértelműen érezhető volt. A magyar demokrácia fejlődése kissé féloldalas, a modernizáció

⁵⁷ Kiemelés tőlem, P.G.

⁵⁸ Radnai István naplójából, 1914. április 12-i bejegyzés.

egyenlőtlen és felszínes volt a 19. század végén.⁵⁹ 1895 körül felgyorsult és erőteljessé vált a magyarországi újkonzervativizmus, az antiliberális tendenciák, melyek gyakran párosultak antiszemitizmussal is.⁶⁰ Új, radikális jobboldali pártok alakultak. Köztük az 1895-ben alapított Néppárt programjában az agrárérdekeket képviselte és fő ellenfeleként a liberalizmust és a zsidóságot határozta meg.⁶¹ A történelmi-nemesi rétegeknek a 19. század legvégén kialakult határozott antiszemitizmusa és antiliberalizmusa jelentette a kor politikai és ideológiai átalakulását, mely egy megosztott társadalomhoz vezetett. Ez csak felerősödött 1905-1906-ban, mikor az immáron harminc éve kormányzó, Tisza István vezette Szabadelvű Párt elvesztette a parlamenti választásokat, és az ellenzéki koalíció került hatalomra. A választásokat követő 15 hónapot már-már a káoszhoz közelítő politikai válság jellemezte. Ez a helyzet kedvezett a politikai radikalizmusnak, mind jobb-, mind baloldalon.

Ráadásul a vidék és a főváros közötti különbséget Budapest tömegkultúrájának egyre gyorsabban fejlődő modernizációja⁶² csak mélyítette. A legmélyebb ellentét azonban a politikai pártok között húzódott. Parlamenten belül és kívül (már akkor is) dívott a „hazaárulózás”. A szenvedélyes és véresen komoly politikai csatározások egyik intermezzóját jelentette az egymással szemben álló pártvezérek, Tisza István és Károlyi Mihály párbaja 1912-ben,⁶³ mely után azonban végképp nem volt megbékélés. Kun Andor így ír a korszakról: „A helyzet vígasztalan. A mun-

⁵⁹ BIHARI Péter, 2008: 17.

⁶⁰ Ifj. BERÉNYI István, 2009: 20-27.

⁶¹ BIHARI Péter, 2008: 23.

⁶² 1907-ben nyitják meg az első párizsi stílusú magyar kabarét (orfeumot) Budapesten, 1906-ban nyitják meg az első mozit (bár magát a szót csak egy évvel később alkotja meg Heltai Jenő, addig a filmszínház volt az egyetlen elnevezés). 1908-tól megindul a magyar filmgyártás.

⁶³ Tisza fölényesen győzött a dühödten támadó Károlyi felett, huszonöt, más források szerint harmincöt laposvágást mérve ellenfelére.

Radnai István naplójának első oldala

kapárt és az ellenzék között az ellenségeskedés valóságos polgárháború jelleget ölt.”⁶⁴ Jellemző a kor viszonyaira, és a kibékíthetetlen politikai ellentétekre, hogy 1912. június 7-én Tisza Istvánra a parlamentben rálőtt Kovács Gyula ellenzéki képviselő, majd megpróbált végezni magával –

⁶⁴ KUN Andor, 1927: 356.

sikertelenül.⁶⁵ Az ellenzék vezetői pedig tiszteletüket tették a kórházban fekvő merénylőnél.⁶⁶ A politikai elit tehát szó szerint vére menő küzdelmet vívott egymással és ez persze az egész országot megosztotta. A szembenállás a politikai pártok között a lakosság körében más, kulturális, vallási, faji, életviteli elemekkel is kiegészült. Bihari Péter rámutat munkájában, hogy 1895-1918 között fokozatosan alakultak ki a magyar társadalomban az ellenségeskedés jellemzői, melyeket némi nagyvonalúsággal úgy összegezhethetnénk, hogy az egyik oldalon álltak a radikális = zsidó = budapesti = kozmopolita = baloldali, a másik oldalon pedig a konzervatív = keresztény = magyar = nemzeti = jobboldali tömegek.⁶⁷

A *Nyugat* szerkesztője, Ignotus így írt 1908-ban a kulturális megosztottság gyökereiről, a szélsőségek megjelenéséről *A magyar kultúra és a nemzetiségek* című cikkében:

„Érdemes volna mozaikba szedni, hogy az utóbbi tíz évben mi mindenre mondták és nem utolsó emberek, s a magyarságnak mindenképpen méltó és tökéletes műveltségű képviselői – hogy nem magyar. Nem magyar Budapest. Nem magyar a pesti nyelv. Nem magyar a közigazgatás államosítása. Nem magyar a börze. Nem magyar a szocializmus. Nem magyar a nemzetköziség. Nem magyar a mezőgazdasági munkások szervezkedése. Nem magyar a mozgótőke. Nem magyar a szecesszió és a szimbolizmus. Nem magyar a felekezetek kihagyása az oktatásból, a vallás elhagyása a tanításból. Nem magyar a gúnyolódás. Nem magyar a türel-

⁶⁵ A parlament üléstermében „van még itt egy ellenzéki!” felkiáltással a merénylő fegyvert rántott és többször rálőtt a miniszterelnökre. Egy golyó sem talált. A merénylőt az esküdtszék felmentette. Ifj. BERÉNYI István, 2009: 20-27.

⁶⁶ BIHARI Péter, 2008: 37.

⁶⁷ Idem. 41.

mesebb szerelmi erkölcs. Nem magyar az általános választójog. Nem magyar a materializmus, de nem magyar az a feltevés sem, hogy az emberek eszük és szükségük szerint teremtették és alakíthatják intézményeiket sőt szentségeiket is. S főképp: nem magyar az, akit nem boldogítanak a mi állapotaink, s legyen benne annyi becsület, hogy hagyja itt ezt az országot, mellyel elégedetlen.”⁶⁸

Székely László és unokatestvére Radnai István minden bizonnyal nem voltak elégedettek a magyarországi viszonyokkal, és főleg saját, személyes sorsukkal. A fentiek fényében az is érthető, hogy miért nevezte Radnai naplója első oldalán Magyarországot „gyűlölet-országnak”.

A két fiatalember eleinte nem volt biztos a dolgában. Székely apja ellenezte az ország elhagyását. Egy új egzisztencia felépítését a holland gyarmatokon kalandorvállalkozásnak, „bolond beszédnek” tartott. Ráadásul az útiköltség előteremtése túl nagy akadállyal tűnt. Erre azonban Radnai talált megoldást. Egy reggel betoppant még szunyókáló unokatestvéréhez:

„Nahát... akarsz velem jönni Sumatrába?

Bámultam bután az arcába. Azt hittem, hogy az egész Sumatra csak egy álom volt. Lassan mászott vissza emlékezetembe annak a bizonyos Bandinak a levele, az egész sumatrai kalandos ötlet.

– Á! – legyintettem. – bolondság. Reggel egész más képe van mindennek, mint este. Bolondság volt az egész. Ki a fene megy oda a szerencsenek közé. Elsején belépek az Atlantikába.

– Szóval nem jössz? Mert én megyek. Az útiköltség itt van a zsebemben. Az első hajóval indulok.

⁶⁸ IGNOTUS, 1908: 226.

Még ma megkezdem a bevásárlást, egy héten belül itt sem vagyok.

Szájtátva ültem az ágyamban és bámultam.

- Honnan vetted a pénzt? – kérdeztem kételkedve.

- A nénémétől. Meggyőztem. Elmentem hozzá Mátyásföldre és egész este főztem. Amíg csak meg nem főztem. Beszéltem vele okosan, tudod, amíg be nem látta, hogy igazam van. Egy asszony nem olyan csökönyös, mint egy férfi. Meg szíve is van. Szóval belátta, hogy igazam van, hogy ott könnyebben lehetek ember, mint itthon. Itt csak elzülленék, mert az itteni munkára nem vagyok alkalmas. Szeme elé tártam ... szóval nagyon ékesen beszéltem. Ötezer koronát adott, és kijelentette, hogy soha többet egy krajcárt sem adhat, mert neki sincs. Ez igaz is... Na, és most még egyszer kérdelem: akarsz velem jönni, vagy sem?

- Nekem nincs útiköltségem, - válaszoltam halkán.

- Elég az én pénzem kettőnknek is. Én egyedül úgysem merek nekiugrani. Gyere velem. Az útiköltséget előlegezem, majd az ottani jövedelmünkből visszafizeted. Majd ha jó borstermés lesz.⁶⁹

Ötezer korona⁷⁰ 1914-ben jelentős összeg volt. Ha meggondoljuk, hogy az Atlantikában kilátásba helyezett

⁶⁹ SZÉKELY László, 1935: 17.

⁷⁰ Korona - A bankok és takarékpénztárak elszámolásait, hiteleiket, betéteiket és más pénzügyi műveleteiket a 20. század első negyedében koronában bonyolították. Az Osztrák–Magyar Monarchia területén az 1899. évi XXXVI. tc. alapján 1900. január 1-jétől a korona lett a törvényes fizetőeszköz. Az osztrák értékű forintból a koronára való átváltás az ezüst egy forintos kivételével (ez 1927-ig forgalomban maradt) 1910-ben zárult le. Az Osztrák–Magyar Monarchia széthullását követően a tovább gyorsuló infláció jeleként mind nagyobb címletű bankjegyek kerültek forgalomba, és 1923-ban kiadták az 1 millió koronás papírpénzt is. A Népszövetségi kölcsönhöz kapcsolódó szanalási törvénycsomag megvalósításának részeként 1924-ben rögzített árfolyammal sikerült stabilizálni a korona értékét, majd az 1925. évi XXXV. tc. értelmében 1927. január 1-jétől a koronát a pengő váltotta fel (1 pengő = 12 500 papírkorona, 1 aranykorona = 17 000 papírkorona).

fizetése Székelynek 50 korona lett volna, kezdő ültetvényesként viszont 400 koronát kereshetett, egyből szembe-tűnik a különbség. Magyarországon a keresetek hatalmas különbségeket mutattak és az Atlantikában betöltendő állás, melyhez nem kellett szakképesítés vagy szakirányú végzettség, nagyon kevés jövedelmet jelentett. Egy községi hivatalosolga havi bére a 20. század elején, Dunaszekcsőn havi 25 korona „meg egy sapka” volt, egy rendőrőrmester 54 koronát kapott.⁷¹ Ekkor egy gyári munkás napi bére Sopronban (10 óra munkáért) 2-3 korona volt, tehát 50-75 korona körül keresett egy hónapban, egy vájár a bányában napi 8 óra munkáért 4 koronát, vagyis 100 koronát kapott havonta.⁷² Egy jól menő kávéház pincére vidéken 500-600 koronát keresett,⁷³ egy újságíró Budapesten havi 500-700 koronát kapott,⁷⁴ egy falusi segédjegyző kb. 1000 koronát, egy községi jegyző 1600 koronát.⁷⁵ Ugyanekkor egy tanító 1000-1200 korona jövedelemmel rendelkezett.⁷⁶ A századelőn egy veszprémi segédorvos 1500 koronát, egy másodorvos (osztályos orvos) 1700 koronát, egy főorvos 2400 koronát keresett.⁷⁷ Székely tehát egy szakképzetlen gyári munkás bérét kapta volna, de a kilátásba helyezett ültetvényesi fizetés egy újságíróéval, vagy egy pincérével vetekedett. Az 5000 korona, amit Radnai a nagynénjétől kapott, kisebb vagyonnak felelt meg, amiért egy munkásnak akár 8 évig is dolgoznia kellett, míg egy főorvos 10 hét alatt megkereste ezt az összeget. Az 50 koronás unalmas, hivatali munka és a 400 koronás izgalmas trópusi kaland

⁷¹ <http://www.lugio.hu/regi/torten/otodik.htm> a letöltés ideje: 2012. január 22.

⁷² KÖLKEDI István, 1963: 3, 9. http://epa.oszk.hu/01900/01977/00062/pdf/EPA01977_Soproni_Szemle_1963-xvii-4.pdf a letöltés ideje: 2012. január 22.

⁷³ BÁLINT Tibor, <http://www.irodalmijelen.hu/?q=node/3402> a letöltés ideje: 2012. január 22.

⁷⁴ SZABÓ László, 1928: 11.

⁷⁵ FOKI Ibolya, http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Zalalovo/pages/007_Zalalovo_tortenete_1850-1914.htm a letöltés ideje: 2012. január 22.

⁷⁶ <http://iqdepo.hu/dimenzio/12/b403-013.html> a letöltés ideje: 2012. január 22.

⁷⁷ <http://www.vmkorhaz.hu/aloldalok/korhaztortenet> a letöltés ideje 2012. január 22.

közötti különbség Székely számára hamar eldöntötte a kérdést. Az egzotikus ismeretlen, az idegen varázsa sokkal vonzóbb volt, mint az ismert magyarországi viszonyok, a hivatali „rabszolgamunka”. Székely nem merete megmondani az apjának, mire készül, és gyakorlatilag elszökött otthonról. Csak az öccsét avatta be a tervbe⁷⁸. A két fiatalember maga mögött hagyva hazáját, egy új, gazdagabb jövő reményében 1914. április 12-én Budapesten vonatra szállt.

Székely és Radnai nem voltak egyedül ebben az időben azzal az ötlettel, hogy hazájukon kívül keresik a boldogulást. 1821-1929 közötti időszakban Európából 50 millióan vándoroltak ki a tengerentúlra. Elsősorban (33 millióan) az USA-ban kerestek új hazát.⁷⁹ Magyarországról is ebben az időszakban távozik a kivándorlók jelentős hulláma. Az európai kikötők 1871-1913 között Magyarországról több mint 2 millió utast szállítottak a tengerentúlra.⁸⁰ Ezeknek az emigránsoknak a nagy része is (kb. 1 millió 200 ezer fő) főleg az Egyesült Államokba igyekezett.⁸¹ Magyarországon az 1899-1913 közötti időszakban a kivándorlók csak 14%-a nem az USA-ban próbált szerencsét.⁸² Radnai és Székely azonban csak az úticél tekintetében ütött el a nagyátlagtól. Más vonatkozásban (életkor, nem, motiváció) az átlagos magyarországi kivándorlót képviselték.⁸³ A többi magyar kivándorlóhoz hasonlóan nem tervezték, hogy véglegesen külföldön telepednének le. Csak ideiglenesen akartak Magyarországon kívül dolgozni, amíg nagyobb összeget tudnak összespórolni. Céljuk a vagyonszerzés volt, majd - ahogy Radnai írja - „odaha-

⁷⁸ Székely könyvében Gyurkának nevezi öccsét, aki valójában Ferenc.

⁷⁹ Puskás Julianna, 1982: 32.

⁸⁰ Idem. 61.

⁸¹ Idem. 62.

⁸² Idem. 65.

⁸³ A kivándorlók legnagyobb csoportját, a huszonéves férfiak alkották. És ebben az időszakban (1899-től) ugrik meg a Magyarországról kivándorló zsidók száma is. Idem. 71, 82-83.

za szép hazánkban” akarták élvezni munkájuk gyümölcsét, csakúgy mint a többi kivándorló, akik hosszú távon szintén Magyarországon akartak egzisztenciát teremteni, házat, földet venni.⁸⁴ A legtöbb Szumátrára érkező fiatalember nem azért jött, mert otthon, Európában sikeres volt és jólétben élt. Az emigráns férfiaknak, csakúgy mint Radnai Istvánnak és Székely Lászlónak jó okuk volt arra, hogy elhagyják hazájukat és ezen a veszélyes helyen próbáljanak szerencsét. Nagy részük nem feltétlenül a gazdag polgárság művelt és magasan iskolázott, művészetek iránt fogékony, biztos egzisztenciával rendelkező köreiből került ki, hanem inkább a társadalom alacsonyabb rétegeiből.⁸⁵ Vagy ahogy Anseb fogalmazott: „a tékozló fiúk” jöttek tömegestül erre a területre.⁸⁶ Sok volt itt a félreisiklott élet, a csődöt mondott ember, akiket kitalított az európai társadalom: a becsületét veszített katonatiszt, a száműzött lázadó, az eladósodott kispolgár, a bukott diák vagy a munkanélküliség elől menekülő fiatal. Szégyenből vagy nyereségvágyból, a család nyomására, a megaláztatás vagy saját maguk elől menekülve, a bánattól vagy a csalódástól hajtva előbb utóbb elhagyták otthonukat, hogy messze a trópusokon új életet kezdjenek, ahol senki nem érdeklődik a múltjuk után, ahol tiszta lappal indulhatnak. Székely László és Radnai István is a céltalan, munkanélküli fiatalok kategóriájába tartozott. Székely így ír a már idézett könyvében kivándorlásának indokairól:

„Egy szeles tavaszi délután csendesen unatkozva ödöngtem a Kossuth Lajos utcában. Dolgom – mint rendesen, - nem volt, az időt pedig valamivel agyon kell ütni. Lassan lépdelek, nézem a kirakatokat.

⁸⁴ Idem. 70.

⁸⁵ A deli Svájci Egyesület 1938-as kiadványa szerint az első svájci ültetvényesek Deliben bukott diákok, volt katonák, kereskedők, szakácsok és vámtisztviseltek voltak. Gyári munkást vagy földművest nem találunk közöttük. BAUMANN, R., 1936: 11.

⁸⁶ ANSEB, 1938: 28.

Néha legényes hetykén egy malomkőnyi nagykalap alá pislantok. A Ferenciek terén találkozom Kálmánkával. Szervusz, azt mondja. Szervusz Kálmánka, hogy vagy? Jól-jól. – Merre ballagsz? Csak úgy céltalanul ödöngök. Te merre jársz Kálmánka? – Én is csak szellőztetem magamat... Rágyújtunk egy cigarettára. Nézzük a kirakatokat, a nőket. – Igaz is, kap a szóba Kálmánka, majdnem lefelejtettem újságot; Bandi írt Sándornak Sumatrából [sic!]. – Az csak semmi, válaszoltam fitymálva, az csak semmi, én tegnap írtam Elzának Japánból, tegnapelőtt meg Palermóból. – Tényleg, tréfa nélkül, mondja Kálmánka, Bandi a Sándor barátja írt Sumatra szigetéről. Itt a levél nálam. Elkértem Sándortól, mert nagyon érdekes. – Hogy a csudába jutott az a Bandi oda? – kérdem, - mi a manónak ment az a szerencsének közé? Te, Kálmánka, tudod te merre van az a Sumatra? Mert én nem tudom. – Én sem valami nagyon tudom, mondta Kálmán, arra valamerre Ausztrália felé. Ha érdekel, elolvashatod mit ír. – Bizony nagyon érdekel, legalább megtudok valamit arról az ismeretlen világról.

És olvasom az ismeretlen Bandi levelét: ...'a sziget még elég vad és kulturálatlan ... a keleti parton egy, a sziget nagyságához képest elenyészően csekély helyen van egynéhány ültetvény meg egy város. A sziget több része kultívatlan őserdő. Jungle, ember nem járta hely. Út, vasút majdnem semmi. Földet ingyen lehet kapni, amennyit csak akar az ember. De akinek nincs pénze az erdőirtásra, elszegődik egy ültetvényre felügyelőnek. Állás mindig akad. A fehér ember nagyon kapós. Képzettség nem kell, csak jól tudni ordítani a kulikra. Fizetés havi kétszáz hollandi forint, szabad lakás, ingyen szolgáltatás, bungalow, orvosi kezelés, patika és postaköltségek. Azon kívül a tiszta nyereség öt per-

centje. Nyolc évi szolgálat után nyolc havi szabadság teljes fizetéssel és haszonrészesedéssel. Minden évi szolgálat után ötven forint fizetésemelés négyszáz forintig. Nagyvad sok van, annyi a tigris, mint otthon a nyúl...'

Egy hírdetőoszlopnak támaszkodom... Kétszáz forint! ... földet ingyen kapni. Amennyi csak kell... Jungle és bungalow! Ha egyébért nem is, ezért a kettőért mindenképpen kimegyek. Meg aztán a parafacsákó. (...) Kétszáz hollandi forint, az négyszáz korona. Szabad lakás meg bungalow ... főként bungalow... és szabad postaköltség. Az vajon miért van? Öt év múlva négyszáz forint, azaz nyolcszáz korona. Kinek van itthon ennyi fizetése?! János bátyám harminckét éve van a MÁV-nál és még sincs annyi jövedelme."⁸⁷

A frissen érkezett európaiaktól Deliben nem kértek semmilyen iratot munkaadói. Sem az útlevelére, sem az iskolai bizonyítványaira nem voltak kíváncsiak.⁸⁸ Radnai és Székely tehát nem képeztek kivételt a kor nagy kivándorlási hullámában. A meggazdagodás, a boldogulás hajtotta őket külföldre. Először vasúton Fiumébe utaztak, majd onnan hajóval, Abbáziát érintve Velencéig mentek. Itt ismét vonatra szálltak és Milánóig, innen Genováig robogtak. Radnai és Székely általában kihasználták a lehetőséget ha egy idegen városba érkeztek és megismerkedtek a helyi nevezetességekkel. Velencében megnézték a Szent Márk teret és a Dózse palotát, Genovában megtekintették a közismert régi temetőt, a Campo Santot, melyet Radnai a „világ legpompásabb temetője”-ként emleget (1914. április 15-i bejegyzés), Nápolyban pedig elmentek az operába. Ez a fajta városnézés általános volt az utazók esetében. Amíg

⁸⁷ SZÉKELY László, 1935: 9-10.

⁸⁸ BAUMANN, R., 1936: 13.

a hajóra vártak Genovában, 1-2 éjszakát biztosan eltöltöttek a városban és ha megvolt a kultúra iránti fogékonyságuk megnézték, ami arra érdemes volt. Például a német állampolgárságú, akkor 29 éves evangélikus misszionárius⁸⁹ Friedrich Eigenbrod 1914. július 25-én érkezett Genovába, hogy onnan Szumátrára utazzon, és ő ugyancsak meglátogatta a Campo Santot, mely szerinte egy „csodálatos múzeum, márványszobrok gyűjteménye.”⁹⁰

Radnai és Székely a genovai kikötőben szálltak hajóra, mégpedig a Norddeutscher Lloyd⁹¹ *Prinz Ludwig* nevű tengeri gőzösére. A hajó nagy hatással volt az addig tengert sem látott két fiatal utazóra:

„-Nézd – kiáltotta Pista, - a mi hajónk. Ott van az elején felírva: Prinz Ludwig.

Tüszköelve, dohogva vonszolta két parányi bárka a fekete óriást. A korlátnál százával szorongtak a kíváncsi utasok.

- Hüüüüüü! De betyár egy nagy hajó! – szörnyülködött Pista.”⁹²

A *Prinz Ludwig* 1906-ban készült a stettini hajógyárban (AG Vulcan Stettin), és 4,880 millió márkába került. 155,2 méter hosszú és 17,5 méter széles volt, 694 utast tudott szállítani. Európa és Kelet-Ázsia között közlekedett egészen az I. világháború kitöréséig, vagyis ez volt az egyik

⁸⁹ Eigenbrodot a Rajnai Misszió küldte Szumátrára. Hollandiában misszionárius nével [missionaris] kizárólag a katolikus misszionáriusokat illették. A protestáns egyházak hittérítőit „zendelingnek” hívták.

⁹⁰ EIGENBROD, Fr., 1915: 13.

⁹¹ A Norddeutscher Lloydot 1857-ben alapították Brémában. A 19. század végére a legjelentősebb német hajózási társasággá vált. A 20. század elején az egyik legnagyobb hajózási vállalat volt a világon, 22.000 embert foglalkoztatott és a flotta értéke 1906-ban 160 millió márka volt. Rendszeresen indultak járatok Amerika, Ausztrália és Ázsia kikötőibe. 1970-ben egyesült a Hamburg-Amerikanischen Packetfahrt-Actien Gesellschafttal (HAPAG) és HAPAG-Lloyd AG néven működött tovább.

⁹² SZÉKELY László, 1935: 27.

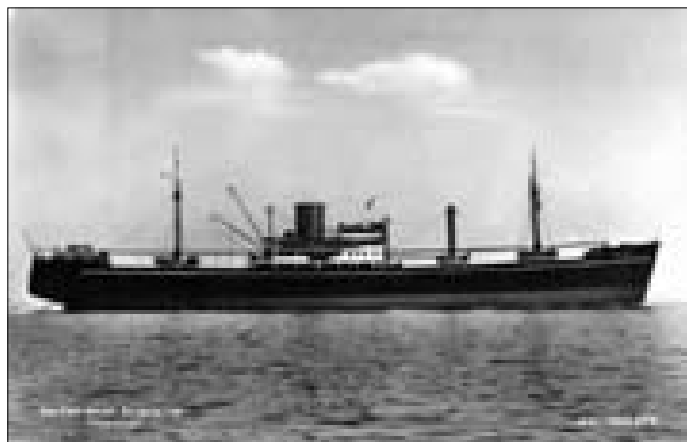
A Norddeutscher Lloyd Prinz Ludwig nevű hajója.

utolsó útja.⁹³ A genovai kikötőből kifutva, Nápoly érintése után a viharos Földközi-tengeren hajóztak Egyiptomig, ahol a Szezei-csatorna bejáratánál, Port-Szaidban kötöttek ki. Radnainak nem volt túl jó véleménye a városról és lakóiról. Ezt más utazók, például a már említett német misszionárius is megerősítette leírásában:

„Sok arab lakója van a városnak, ezért sok itt a kereskedő. Nagyon koszosak és elhanyagoltak. Sokan kizárólag koldulásból élnek. Mások a portékájukat dicsérve, szemtelenül magas árat kérnek mindenért. Az ember nyugodtan akár 90%-ot is alkudhat az árból és így is túl drágán veszi meg az árut.”⁹⁴

⁹³ 1914-1918 között Bremerhafenben volt, 1919-ben át kellett adni az angoloknak, akik csapatszállító hajóként használták. 1921-től *Orcades* néven személyszállító gőzösként Nagy Britannia és Ausztrália között közlekedett. 1925-ben vonták ki a forgalomból.

⁹⁴ EIGENBROD, Fr., 1915: 19.

A Norddeutscher Lloyd Malaya nevű gőzöse.

A magyar utazó, Zboray Ernő, aki 1921-ben hagyta el hazáját, hogy Jáván próbáljon szerencsét, szintén partra szállt Port-Szaidban úton Batávia felé. Ő is nagyon elmarasztalóan nyilatkozik a városról, ahol „mindenhol csupa pizok és bűz”.⁹⁵ Port-Szaidot elhagyva Radnai és Székely Aden–Colombo–Penang útvonalon haladtak. Innen, a Malaka-félszigetről, a Norddeutscher Lloyd *Malaya* nevű gőzösén indultak a holland gyarmatok felé.⁹⁶ Az érkező és induló utasok névsora Medanban a helyi sajtóban néhány nap késéssel mindig megjelent. A *Sumatra Post* című újság utaslistájának tanúsága szerint a két magyar utazó 1914. május 7-én érkezett meg Medanba, Szumátra északkeleti részének legnagyobb városába.⁹⁷

Radnai Istvánnak fogalma sem volt róla, hogy hová készül, mikor unokatestvérével, Székely Lászlóval együtt

⁹⁵ ZBORAY Ernő, 1924: 31.

⁹⁶ A Norddeutscher Lloyd nem csak Európa és a tengerentúl nagy kikötői között tartott fenn járatokat, hanem kisebb hajókkal, parti gőzösökkel rövid távra is szállított utasokat. Így volt Penang–Deli és Szingapúr–Deli járata is.

⁹⁷ *Passagiers-aangekomen*, 1914.

elindult Szumátrára. Nem beszélte sem a helyi nyelvet (a malájt), sem a gyarmatosítók nyelvét, a hollandot. Nem tudta, hogy milyen társadalmi viszonyok uralkodnak a szigeten, mik a helyi szokások, mit szabad és mit nem egy fehér embernek a gyarmatokon. Nem tudta, hogy milyen óriási a különbség fehér és nem fehér ember között, hogy a gyarmati hierarchiában egy világ választja el őt, az európaiat a bennszülöttől. Az egyetlen támpont számukra Bandi levele volt, amiben persze csak a pozitívumokat, a csalogató kalandos trópusokat látták, illetve akarták látni. Megérkezésükkor egyszerűen csak belecsöppentek ebbe az idegen kultúrába, amit Radnai öt hét után ott is hagyott.

4. A Holland Indiák

Az a terület, mely ma nagyjából Indonéziát foglalja magába 1945-ig Holland Indiák néven volt ismert. Ez a hatalmas kiterjedésű szigetvilág Dél-Kelet Ázsiában csak 1799-től vált hivatalosan Hollandia gyarmatává. 1602-től 1799-ig a Holland Kelet-Indiai Társaság⁹⁸ ellenőrizte a területet, illetve inkább csak annak partvidékét. Ahogy a neve is mutatja, ez egy kereskedelmi társaság volt, melyet 1602-ben alapítottak holland és Flandriából a spanyolok elől északra menekült flamand, nagyrészt antwerpeni kereskedők.⁹⁹ Korának legnagyobb és legtürelemesebb kereskedelmi társasága volt. A 17. században jóval felülmúlta az 1601-ben alapított Angol Kelet-Indiai Társaságot is. Nem csak a mai Indonézia területét ellenőrizte, hanem Afrika déli részét és Ceylont is magáénak tudhatta, de kereskedelmi

⁹⁸ Hollandul Verenigde Oost-Indische Compagnie, melyet gyakran VOC-nek rövidítettek.

⁹⁹ A kilenc kereskedő Hendrik Hudde, Reiner Pauw, Pieter Hasselaar, Arent ten Grootenhuis, Hendrik Buyck, Syvert Sem, Jan Poppen, Jan Karel és Dirck van Os voltak. Jacobs, E. M., 1991: 7.

lerakatai voltak Japánban, Indiában, az Arab-félszigeten és Kínában is. A 18. század második felében azonban a sűrűsödő, főleg az angolokkal vívott kereskedelmi háborúk, a társaságon belüli korrupció, a megújulásra képtelen nehézkes belső struktúra és az egyre izmosodó konkurencia miatt egyre egyértelműbbé vált, hogy a társaságot nem tudják fenntartani a hollandok. A negyedik angol-holland háború (1780-1784) jelentette a kegyelemdőfést. 1799-ben a cég csődbe ment és minden vagyonával és tartozásával együtt átvette azt a holland állam. Így a korábbi kereskedelmi területből 1800-ra gyarmat lett, melynek központja a Jáva szigetén fekvő Batávia volt. Ekkorra, az 1619-ben Jan Pieterszon Coen által egy kis tengerparti kikötő, Jakatra helyén alapított városból Dél-Kelet Ázsia kereskedelem központja, a holland gyarmati közigazgatás centruma lett.¹⁰⁰ Az újdonsült holland gyarmat közigazgatását az 1795-óta hatalmon lévő franciabarát holland kormány (az ún. patrióták) a felvilágosulás jegyében akarták reformálni. Ez azonban hosszasan váratott magára, és az 1811-ben bekövetkezett angol megszállásig csak csekély eredménnyel kecsegtetett. Az angolok a Napóleon ellen vívott háború alatt gyakorlatilag az összes tengerentúli holland területet elfoglalták. Batáviában székelte az angol megszállás alatt Thomas Stamford Raffles kormányzó, aki később Szingapúr megalapítójaként vált ismertté. Az angol Raffles meglepően nagy érdeklődést mutatott a jávai kultúra iránt. 1817-ben publikálta a felvilágosult eszmék jegyében született kétkötetes művét, melynek a *The History of Java* címet adta. Ez a felvilágosult szemlélet az elkövetkezendő holland főkörmányzókra is hatással volt. Az angol megszállás 1816-ig tartott, melynek gyakorlatilag a Napóleon vereségét követő Bécsi Kongresszus vetett véget. Ennek értelmében megalakult az Egyesült Holland Királyság (1815-1830), mely a mai Hollandiát, Belgiumot

¹⁰⁰ Ma Indonézia fővárosa, Dzsakarta.

és Luxemburgot foglalta magába. A győztes hatalmaknak az volt az érdekük, hogy Franciaországtól északra egy erős állam jöjjön létre, mely képes ellenállni Franciaországnak. A kor szelleméhez híven az erős államhoz gyarmatok is tartoztak, így az angolok visszaadták Hollandiának gyarmatai egy részét. A mai Indonézia ismét holland fennhatóság alá került, Ceylont és Dél-Afrikát azonban az angolok megtartották. Ettől kezdve a hollandok nagy erővel kezdtek hozzá a terület gyarmatosításához. A Holland Kelet-Indiai Társaság elsősorban a kereskedelemre és ennek megfelelően a kikötőkre koncentrált. Hatalma itt volt kézzelfogható és ellentmondást nem tűrő. A szárazföld belsejében azonban csekély befolyással rendelkezett. Az új holland gyarmati közigazgatás azonban ki kívánta terjeszteni hatalmát a szigetek belsejére is. Ez nagyon nehéz feladat volt, mert a számtalan szultánatus és kis királyság a szigeteken az angolok távozása után önállóságát, függetlenségét próbálta visszaállítani. Ezért a holland központi hatalom törekvése, hogy az egész területet pacifikálja, rengeteg akadályba ütközött. Szumátrán a Padri háború (1819-1825), a gyarmat történetében a leghosszabb és legvéresebb Atjehi háború (1873-1914), Jáván a Jávai háború (1825-1830) Borneón a kínai felkelés (1823), Celebeszen a Bonei háború (1825), az amboni felkelés (1817), Szumátrán a Batak háború (1872-1895) nehezítették a terület holland fennhatóság alá vonását. A bennszülött lakosság heves ellenállása is közrejátszhatott abban, hogy a főkörmányzó Van der Capellen szerint a gyarmat csak akkor lehet igazán irányítható, ha a hatalomba bevonják a hollandok a helyi bennszülött arisztokráciát is. Ezért 1820-tól egy úgynevezett kettős közigazgatást vezetett be, mely alapján a közigazgatási egységek élén a holland gyarmati tisztviselő mellett egy bennszülött arisztokráciából származó tisztviselő is működött. Ez az egyedülálló közigazgatási felfogás az idegen látogató számára mehökkentőnek tűnt, hiszen formálisan a gyarmatosító megosztotta a hatalmat

a gyarmatosítással. Gróf Andrássy Manó 1850-ben járt Jáván és a következőket írta a holland kettős közigazgatási rendszerről:

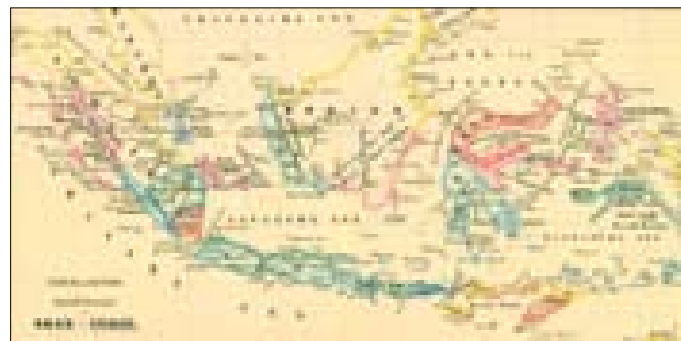
„Főnökről szólva meg kell jegyezni, Jávában minden kerület, vagy megye két főnökkel bír. Egyik holland, ki az igazgatást és ellenőrködést viszi, a másik belföldi, többnyire az egykori uralkodó családok ivadéka, ki az adó behajtásával volna megbízva, s ezért bizonyos százalékot kap. Űgyesen számított a holland, mikor ezekre bízta az adóbehajtást, mert sokkal inkább értik, hely- és viszonyismeretük-nél fogva, a zsarolást, s ezenfölül az ezért támadt népgyűlölet súlya is nem annyira a hollandra, mint ezekre nehezül.”¹⁰¹

A felvilágosult holland főkörmányzó, Van der Capellen a rendelkezésére álló keretek között igyekezett fejleszteni a bennszülöttek oktatását, a tudományt és a művészeteket. Valamint a tőle telhető minden eszközzel megpróbálta megakadályozni (noha az 1818-as kormányrendelet ezt lehetővé tette) az európai ültetvényes vállalkozók terjeszkedését a szigetvilágban (főleg Jáván), akik szerinte csupán „élősködők a bennszülöttek testén”.¹⁰² Ű volt, akinek kezdeményezésére Buitenzorgban¹⁰³ fűvészkertet létesítettek, stimulálta a védőoltások bevezetését (himlő ellen), iskolák alapítását és a bennszülött nyelvek és kultúrák tudományos kutatását is. A holland gyarmati hivatalnokoknak kötelezővé tette a bennszülöttek nyelvének elsajátítását. 1824-ben a londoni szerződés véglegesen rendezte a Hollandia és Anglia közötti vitás kérdéseket Ázsiában. A britek visszaadták a hollandoknak a még megszáll-

¹⁰¹ ANDRÁSSY Manó, 1853: 158.

¹⁰² H.W. van den DOEL, 1996: 28.

¹⁰³ Város Jáván, Dzskartától nem messze a hegyekben, ma Bogor.

A Holland Indiák a 19. században.

va tartott területeket Szumátrán és kötelezték magukat, hogy a Szingapúri szorostól délre nem kötnek szövetséget bennszülött uralkodókkal. Cserébe a hollandok ígéretet tettek arra, hogy a Szumátra északi részén fekvő Atjehi szultanátust nem szállják meg, sőt garantálják függetlenségét. Szingapúr angol fennhatóság alatt maradt, és a hollandoknak minden még meglévő területüket fel kellett adniuk Indiában és a Maláj-félszigeten. A szerződésnek később messzemenő következményei lettek, a kiújuló ellentétek utóbb az évtizedekig tartó rendkívül véres Atjehi háborúba torkolltak.

Van der Capellen gazdaságpolitikája csődöt mondott. Nem sikerült jólétet és megbékélést teremtenie a bennszülöttek között. A holland kormányzat is elégedetlen volt a főkörmányzó tevékenységével. Nézeteik szerint a gyarmat arra való, hogy hasznot hajtson az anyaországnak. A Holland Indiák pedig Van der Capellen kormányzósága alatt csak veszteséget produkáltak. A gyarmat adóssága 20 millió guldenre rúgott. A jávai háború volt az utolsó csepp a pohárban, mely a holland gyarmatok pénzügyi készleteit tovább apasztotta. Az adósság a háború végére 20-ról 40 millió guldenre emelkedett. A holland körmánynek elege lett a felvilágosult és főleg költséges újfajta közigazgatási

A holland gyarmati hadsereg (Koninklijk Nederlands-Indisch Leger, röviden: KNIL) katonái az Atjehi háború idején. Mint itt is látható, a legénység nagyrésze bennszülöttekből állt.

rendszerből, melyet Raffles és Van der Capellen neve fémjelzett, valamint az ezzel párhuzamosan zajló költséges, állandósult felkelésekből és háborúkból. Új főkormányzó került a gyarmat élére, Johannes van den Bosch személyében, aki visszatért a jól bevált, 18. századi kormányzási módszerekhez. A kemény kéz politikája érvényesült és Van den Bosch mindent megtett annak érdekében, hogy a Holland Indiákból egy jövedelmező gyarmatot csináljon. Az ebbe az irányba tett egyik legjelentősebb lépés az ún. *cultuurstelsel* bevezetése volt. A gyarmati közigazgatás abból indult ki, hogy a föld a gyarmatosító hatalomé. Ha ezt a földet valaki használja (pl. a bennszülött földműves, hogy rizst termessen), akkor azért fizetnie kell. A főkormányzó a fizetést nem pénzben képzelte el, hanem természetben. Ez azt jelentette, hogy a holland gyarmati közigazgatás kötelezte a jávai bennszülött földműveseket, hogy a földjük egy ötödén valamilyen, az európai piac

számára jól eladható kultúrnövényt (innen a *cultuurstelsel* elnevezés, mely „kultúrrendszert” jelent) természetnek, mint pl.: kávé, teát, cukornádat, indigót, esetleg fűszernövényeket (borsot, fahéjat, szegfűszeget, szerecsendiót stb.) vagy dohányt. A megtermelt növényeket a gyarmatosítók az általuk megszabott, rendkívül alacsony áron vásárolták fel a jávai parasztoktól, de az is gyakran előfordult, hogy ingyen kellett dolgozniuk.¹⁰⁴ A hollandok számára ez rendkívül jó üzlet volt, hiszen kevés pénzért jutottak hozzá azokhoz a terményekhez, amiket az európai piacon rendkívül jó áron tudtak eladni. Már az első évben kézzelfogható eredményt mutatott a rendszer. A korábbi évek hatalmas veszteségeihez képest 1831-ben 200.000 gulden nyereséget könyvelhetett el a gyarmati közigazgatás a *cultuurstelsel*nek köszönhetően, mely az elkövetkező években csak tovább emelkedett. 1834-ben 6 millió gulden, 1857-ben már 45 millió, az 1831 és 1877 közötti időszakban pedig összesen 823 millió gulden, a Holland Indiákról származó tiszta nyereség gazdagította a holland államkincstárt.¹⁰⁵ A gyarmatokról származó állami bevétel 1850 előtt 19% volt, az 1850-es években már 31%, a hatvanas években 24%, 1871-77 között (a *cultuurstelsel* megszűnése után) pedig csupán 13%.¹⁰⁶ Ebből a pénzből finanszírozta a holland állam többek között a veszteséges gyarmatait, rendezte az államadósságot, számolhatta fel a rabszolgaságot, és nem utolsósorban ebből fizette a teljes holland vasúthálózat kiépítését a 19. században. A bennszülöttek számára viszont súlyos következményekkel járt ez a rendszer. A jávai paraszt normális esetben a földjén rizst termelt, mely a saját és családja megélhetését biztosította. Mivel termőföldje 1/5 részén már nem rizst vetett, ezért értelemszerűen kevesebb élelmiszer állt rendelkezé-

¹⁰⁴ H.W. van den DOEL, 1996: 54.

¹⁰⁵ Idem. 91.

¹⁰⁶ Idem. 92.

sére. Nem tudott tartalékot felhalmozni és elég volt egy rossz év, szárazság vagy árvíz, mely tönkretette a termést, máris éhínség tört ki az egyébként oly termékeny Jáván. Ez természetesen kiváltotta a bennszülöttek elégedetlenségét, mely gyakran lázadásokhoz, felkelésekhez, fegyveres konfliktusokhoz vezetett. A *cultuurstelsel* következménye tehát Hollandia számára a gazdasági fellendülés volt, a jávai lakosság számára pedig nélkülözés, éhínség. Csak 1870 körül mutatkoztak a változás jelei. Az akkori liberális holland kormányzat eltörölte a *cultuurstelsel* és megnyitotta a gyarmati területeket a magánvállalkozók előtt.¹⁰⁷ Európai vállalkozók 75 éves haszonbérletbe vehettek nagy területeket, ahol hatalmas ültetvényeket alakítottak ki, és elsősorban teát, kávé, dohányt és cukornádat termesztettek. Más értelemben is nagy változásokat hozott a 19. század második fele és a századforduló. Általánossá vált a gőzhajóforgalom az anyaország és a gyarmat között.¹⁰⁸ Technikai újítások könnyítették meg az életet a trópusokon: telefon, távíró, gázvilágítás, vasúthálózat, elektromos áram. Megjelentek az autók és persze autóutak épültek. Megépült a Szezi csatorna (1869). A gyarmat közelebb került Hollandiához. Korábban vitorlás hajóval Afrikát megkerülve 6-9 hónapba is beletelt az út, most gőzhajóval a Szezi csatornán keresztül 5-6 hét¹⁰⁹ alatt Batáviában¹¹⁰ lehetett az utazó. Az élet tehát kényelmesebbé és gyorsabbá vált.

¹⁰⁷ Ez volt az 1870-es ún. Cukortörvény (Suikerwet) és Agrártörvény (Agrarische Wet).

¹⁰⁸ A Holland Gőzhajózási Társaság [Stoomvaart Maatschappij Nederland] első gőzhajója a *Willem III.* (mely a holland uralkodóról, III. Vilmosról kapta nevét) Hollandiából 1871. május 18-án indult Batáviába, ahova azonban sosem jutott el, mert másnap tűz ütött ki rajta és a hajó teljesen elpusztult. Még ebben az évben két új hajóval (*Prins van Oranje* és *Prins Hendrik* melyekre az utasoknak szigorúan tilos volt gyufát vinni magukkal) megindult a rendszeres hajóforgalom. 1883-ban megalakult a második hajózási társaság, a *Rotterdamse Lloyd* is, melynek köszönhetően minden héten menetrend szerint indult hajó Jáva felé. W. H. van den DOEL, 1996: 176.

¹⁰⁹ Gerard TERMORSHUIZEN, 1996: 92.

¹¹⁰ Batávia új tengeri kikötője Tandjong Priok 1877-1883 között épült.

sabbá vált. Ennek is köszönhetően a gyarmat társadalmi összetétele is megváltozott. A megelőző évszázadokban kifejezetten csak európai férfiak mentek a trópusokra.¹¹¹ A klímát és a környezetet európai nők számára elviselhetetlennek tartották.¹¹² A 19. század végétől kezdve azonban egyre több (főleg holland) nő érkezett a gyarmatokra, mint feleség.¹¹³

A modernizáció és a gyarmatok nyitottabbá válásának ellenére a gyarmati társadalom megosztottsága szembeötlő volt. A korban teljesen elfogadott volt, hogy a társadalom faji alapon való megosztása, elkülönülése hozzátartozik a gyarmati lét mindennapjaihoz. A fehérek általában nem érintkeztek a bennszülöttekkel (csak a szolgálkival). Az alá-fölrendeltség egyértelmű és megkérdőjelezhetetlen volt. A fehér ember presztízse minden felett állt. Ez a fajta apartheid minden európai állam tengerentúli gyarmati politikáját jellemezte. A német misszionárius Eigenbrod, miután 1914 augusztusában az angolok őt, mint ellenséges ország állampolgárát internálják Ceylon szigetére, a táborban nem a rossz bánásmódot, a túlszűfolt barakkokat, az éhezést és a korlátozott vízhasználatot tartotta a legrosszabbnak, hanem azt, hogy nekik, mint fehér embereknek, köztük magas rangú katonatiszteknek, „kuli

¹¹¹ A magas rangú hivatalnokok kivételt képeztek. Ők magukkal vihették a feleségüket. A holland közember a gyarmatokon nem vehetett el európai nőt. Ezek a holland férfiak félvér, vagy bennszülött nőkkel éltek együtt, vagy kötöttek házasságot. 1880-ban a fehérek száma összesen 59.903 fő volt, míg csak Jáva bennszülött népessége 19,5 milliót tett ki.

¹¹² Főleg a Holland Kelet-Indiai Társaság idejében kifejezetten tiltották az európai nők Ázsiába utazását. Az akkori felfogás szerint nem csak a trópusi klíma és betegségek voltak rossz hatással az európai nőkre, hanem ők is rossz hatással lettek volna a férjükre. Kapzsiságuk miatt állítólag korrupcióra, vagy csempészetre kényszerítenék a férjüket, és arra ösztönöznék őket, hogy minél hamarabb térjenek vissza Európába. Ez pedig ellentétes volt a társaság érdekeivel. Ráadásul úgy gondolták, nem tudnának erős, egészséges utódokat szülni a trópusi körülmények között. Ez felfogás egészen a 19. század végéig elterjedt volt a holland gyarmatokon.

¹¹³ Egyedülálló, vagy hajadon fehér nők letelepedése a gyarmatokon a 20. században is nagyon kivételesnek számított.

munkát” kell végezniük a bennszülött (szingaléz) katonák szeme láttára. Ezt a megaláztatást annyira elviselhetetlennek tartották, hogy közös panaszt nyújtottak be az angol táborparancsnoknál.¹¹⁴ Amikor Székely és Radnai megérkeztek a gyarmatokra, Székely a kikötőben megragadta bőröndjét, hogy a közeli vasútállomásra menjen. Egyik holland útítársa, Van Kuit dühösen ráordított, hogy azonnal tegye le a csomagját: „- Hova gondolsz! – európai létedre csak nem fogsz csomagot cipelni? Ilyesmit itt nem szabad tenni. Gondolj a fehér ember presztízsére!”¹¹⁵

A fehérek nem hogy fizikai munkát nem végeztek, nem végezhetek a gyarmatokon, de semmit nem csináltak, ami fizikai megerőltetést jelenthetett. Így például ha a fehér ember futott az utcán, közfelháborodást keltett. Stefan Zweig *Ámok* című kisregényében leírja a bennszülöttek általános megdöbbenését, amikor egy fehér orvos Jáván szaladva próbálja utolérni paciensét:

„És akkor, nem, ön nem értheti meg, milyen nevetéses az ottaniak előtt, ha egy európai... de én már azt sem tudtam mit csinálok... egyetlen gondolat űzött, utolérni őt! És *futottam*, igen, loholtam, mint egy dühöngő őrült, végig az úton a kunyhók sora előtt. A sárga népség pedig csodálkozva bámult utánam: egy fehér ember, a doktor úr ... *szalad*...”¹¹⁶

A 20. század elején politikai változások is végbementek a gyarmatok életében. A bennszülöttek kizsákmányolására, a hivatali visszaélésekre és korrupcióra azelőtt is többen felhívták a figyelmet. Multatuli 1860-ban megjelent *Max Havelaar, avagy a Holland Kereskedelmi Társaság kávéaukciói* című könyve ezek közül talán a legismertebb. A holland

¹¹⁴ EIGENBROD, Fr, 1915: 32.

¹¹⁵ SZÉKELY László, 1935: 35.

¹¹⁶ Stefan ZWEIG, 1972: 42.

királynő, Wilhelmina 1901-ben politikai programként hirdette meg az úgynevezett *etikus politikát*. Ennek az volt a lényege, hogy a hosszú évtizedeken át tartó hatalmas, gyarmatokról származó nyereség egy részét nem Hollandiában, hanem magukon a gyarmatokon fektetik be, mégpedig oly módon, hogy abból a bennszülött lakosság is részesüljön. Ez gyakorlatilag egészségügyi és oktatási reformot jelentett. Sorra épültek az új iskolák és kórházak, melyek bennszülöttek épülését, fejlődését és egészségét is szolgálták. Ezzel párhuzamosan az ázsiai népek ébredése szélsőséges irányba mozdította el a hirtelen politikai öntudatra ébredt indonézeket. Az orosz-japán háború (1905), a szomszédos brit gyarmaton, Indiában 1885-ben megalakult *Indian National Congress*, mely 1905 után a függetlenséget tűzte ki célul, és az USA-tól függetlenedő Fülöp-szigetek (1907) esete mind az ázsiai gyarmatok függetlenségi törekvéseit mutatta. Az indonézek politikai szerveződése hamar (már 1912-ben) a hollandoktól való függetlenséget tűzték ki célul. Az eredmény mindkét oldal radikalizálódása volt. A hollandok ugyan szorgalmazták a bennszülött lakosság iskolázását és az egészségügyi szolgálat modernizálását, de a legprogresszívebb politikus sem akarta a gyarmatok függetlenedését. A konzervatív, jobboldali hollandok, akik természetesen hallani sem akartak a gyarmatok leválásáról, megalapították a Hazafias Klubot [Vaderlandse Club]. A radikális érzelmű, függetlenséget követelő indonézek az 1920-ban alakult és 1924-ben újjászerveződött Indonéz Kommunista Pártba¹¹⁷ tömörültek. A feszültség egyre nőtt, az etikus politika ellenzői dühöden okolták a liberális politikusokat a következményekért, hiszen egyértelmű összefüggést láttak az etikus politika és a függetlenségi törekvések között. A gyarmatokon pedig egyre másra törtek ki a különböző kisebb-nagyobb felkelé-

¹¹⁷ 1920-ban Perserikatan Komunis di India, 1924-ben Partai Komunis Indonesia-nak (PKI) hívták.

sek, lázadások, sztrájkok a gyarmati hatalom ellen.¹¹⁸ És ezt a konfliktust az 1918-ban felállított *Néptanács* [Volksraad] sem tudta enyhíteni, melyet a holland kormányzat hívott életre és melyben az indonéz politikai pártok képviselői is helyet kaptak, de ez csak tanácskozási és javaslattevési joggal rendelkezett, önálló határozatokat, ill. törvényeket a tanács nem hozhatott. A hatalom továbbra is a fehér elit kezében volt. Ennek a végletekig feszült helyzetnek a II. világháború és a Holland Indiák japán megszállása vetett véget.¹¹⁹ Japán 1945. augusztus 15-i kapitulációja után két nappal az indonéz vezetők, Sukarno és Hatta kikiáltották az Indonéz Köztársaság függetlenségét. Ennek egy 1949-ig elhúzódó gyarmati háború volt a következménye. A háború elvesztése után Hollandiának végérvényesen el kellett hagynia legnagyobb ázsiai gyarmatát.¹²⁰

A 19. század hetvenes éveiben azonban még mindenki a mezőgazdasági területek birtokviszonyának liberalizációjával volt elfoglalva. Azzal, hogy a kormányzat nagy tömegben beengedte a magánvállalkozókat a gyarmatokra, kialakultak az elképesztő méretű ültetvények. Ezzel a kapitalista gazdasági modell váltotta fel a *cultuurstelsel* feudális jellegű, parasztok robotjára épülő gazdálkodását. Jáva volt a Holland Indiák központja. Itt koncentráldott a legnagyobb népesség, a föld termékeny volt, a sziget kulturális, vallási és közigazgatási központtá vált. Mégis, az ültetvénykultúra legnagyobb fejlődése nem a sűrűn lakott és termékeny Jáván alakult ki, hanem a tőle Észak-

¹¹⁸ Sztrájkok 1922-ben, általános sztrájk 1926-ban, felkelés Jáván 1926-ban, fegyveres felkelés Szumátrán 1927-ben, lázadás a *De Zeven Provinciën* hadihajón 1933-ban.

¹¹⁹ A német Wehrmacht Hollandiát 1940. május 10-én támadta meg és öt nap alatt megszállta. A japán hadsereg a Holland Indiákat 1942. március 8-án kétéhetes harcok után elfoglalta, az európai lakosságot internálta.

¹²⁰ Nyugat-Új-Guineát (ma Irian Jaya néven Indonézia része) még 1962-ig megtarthatták, de azután onnan is ki kellett vonulniuk. Ezzel a Holland Indiák utolsó maradéka is megszűnt létezni.

Nyugatra fekvő Szumátra szigetén, ahová Radnai és Székely 1914-ben megérkeztek.

5. Deli, az ültetvényes-paradicsom

Szumátra sok más szigethez hasonlóan a Holland Indiák peremvidékének [buitengewest] számított. A sziget hivatalosan holland fennhatóság alatt állt, de pacifikációjához nem volt sem elegendő pénz, sem elegendő ember. Így a Szumátra iránti érdeklődés Jávához képest meglehetősen csekély volt. Ez a helyzet a 19. század második felében radikális fordulatot vett, mely egy jelentéktelen, bennszülött uralkodók közötti hatalmi harccal kezdődött. A Szumátra észak-keleti részén fekvő Deli szultánátus¹²¹ uralkodója meg akart szabadulni a szomszédos sziaki szultán fennhatóságától. Ezt saját erejéből nem tudta elérni, ezért abban reménykedett, hogy a földjére csalogatott európai vállalkozóknak, illetve a tőlük beszédett adóknak köszönhetően anyagilag olyan hatalomra tesz majd szert, mely lehetővé teszi számára a függetlenséget. Deli szultánja 1863-ban Jávára küldött egy Said Abdullah nevű arab kereskedőt, hogy értékesítsen egy rakomány dohánylevelet,¹²² és hogy próbálja meggyőzni az európai vállalkozókat, vegyenek földet az ő területén és termesszenek dohányt. Két cég mutatott némi érdeklődést, akik elküldték képviselőiket a szultánhoz. Hozzájuk csatlakozott még egy Jacobus Nienhuys nevű, akkor 27 éves amszterdami születésű fiatalember, aki korábban a kormányzat, majd rotterdami kereskedők megbízásából jávai dohányültetvényeken dolgozott, tehát értett a dohánytermesztéshez. A cégek kép-

¹²¹ Deli háromszor akkora volt, mint Hollandia, viszont kifejezetten gyéren lakott területnek számított. 1880-ban is csak kb. 90.000 bennszülött, 28.000 ázsiai bevándorló (főleg kínaiak) és 522 fehér lakosa volt. Összesen tehát mintegy 118.522 fő. Deli-Data, 1938: 35.

¹²² 30.000 pikol dohányról volt szó. 1 pikol = 61,76 kg

viselői csakhamar visszatértek Jávára, Nienhuys Deliben maradt. A szultán engedélyt adott a holland ültetvényesnek, hogy ott létesítsen dohányültetvényt, ahol csak akar, és csak az export után kellett bizonyos százalékot fizetnie az uralkodónak. Nienhuys abban reménykedett, hogy a Jáván már bevált módszert alkalmazhatja Szumátrán is, vagyis a helyi földműveseknek egy bizonyos előleget fizet, amiért ő betakarítás után megkapja a dohánytermést. Ez azonban nem működött. 1866-ban 12.000 bouw¹²³ területet vett bérbe a szultántól 99 éves időtartamra. A földterület megszerzése tehát nem volt gond, annál nagyobb problémát jelentett a munkaerő toborzása. A helyi lakosság nem akart a holland ültetvényesnek dolgozni. Sem a partvidéken lakó malájok, sem a szárazföld belsejében élő batakok nem voltak hajlandók bérmunkát végezni. A bennszülöttek nem akarták feladni hagyományos életformájukat és a pénz értékével sem voltak tisztában. Nienhuys végtelenül bosszankodott a bennszülöttek ilyenén magatartásán. Szerinte a batakok „egy általában véve buta emberfajt képviseltek”.¹²⁴ Szumátrán Nienhuys tehát senkit sem talált a bennszülöttek között, aki hajlandó lett volna dolgozni az ültetvényein, ezért kínai kulik toborzásával próbálkozott Szingapúrban.¹²⁵ Az volt a módszere, hogy a kuliknak alkalmazásukkor nagyobb előleget adott (ez tette vonzóvá a munkavállalást a kínaiaknak), amit a termés betakarítása után a munkabérükből vissza kellett fizetniük. A kuli tehát köteles volt a termés betakarításáig az ültetvényen dolgozni, amit az ültetvényes vállalkozó minden eszközzel biztosítani akart, hiszen számára minden egyes munkás „befektetés” volt, akinek le kellett dolgoznia a már szerződés-kötéskor megkapott előleget. Nienhuys 1865-ben adta el a Rotterdamban az első dohánytermését. A dohány

¹²³ 1 bouw = 0,7 hektár

¹²⁴ W. H. van den DOEL, 1996: 116.

¹²⁵ Deli-Data, 1938: 5.

kitűnő minőségű volt és jó árat kapott érte.¹²⁶ Ezen felbuzdulva a Holland Kereskedelmi Társaság [Nederlandse Handelmaatschappij] támogatásával 1869-ben megalapította a Deli Társaságot [Deli Maatschappij], a Holland Indiák első részvénytársaságát.¹²⁷ Nienhuys sikerén felbuzdulva egész Európából sereglettek ide az ültetvényesek és a szerencsevadászok. A hollandok mellett jöttek németek, franciák, amerikaiak, lengyelek, svájciak, dánok, britek, norvégok és néhány magyar is.¹²⁸ A fehér lakosság száma ezen a területen 1863-ban csupán 1 fő volt (Nienhuys), négy évvel később 6 (3 holland, 2 svájci és 1 német), 1873-ban már 128, 1930-ban pedig 11.079.¹²⁹ Az ültetvények száma 1873 és 1876 között 13-ról 40-re nőtt, 1886-ban pedig már 104 ültetvény volt Deliben.¹³⁰ Ez elképesztően gyors növekedésnek számított, de ennek is meg volt az ára. Az ültetvények területe gyakorlatilag őserdő volt. Itt először művelésre alkalmassá kellett tenni a területet. Erdőirtás, égetés, szántás, gyomlálás, csatornázás, dombos vidéken teraszok kialakítása után kezdődhetett meg a tulajdonképpeni telepítés. Emellett gondoskodni kellett a termék (kezdetben a dohány, később a kaucsuk) szállításáról, csomagolásról, raktározásáról, a munkások élelmezéséről, lakásáról és az orvosi ellátásról is. Mégis vonzó volt Deli, mert magában rejtette a meggazdagodás lehetőségét. Olyan volt ez, mint az alaszakai aranyláz. Tömegesen jöttek a vállalkozók, szerencsevadászok, hogy nagy vagyont szerezzenek, és minél hamarabb továbbálljanak. Székely László *Őserdőtől az ültetvényekig* című önéletrajzi ihletésű

¹²⁶ A termés összesen 50 bálányi volt (1 bála = 158 kg) és 1 kg dohányért akkor 96 centet kapott Nienhuys. 10 évvel később azonban 12.895 bála dohány volt a termés és 1 kg deli dohány ára akkor már 3 gulden volt. Deli-Data, 1938: 5., ill. Jan BREMAN, 1987: 102.

¹²⁷ W. H. van den DOEL, 1996: 119.

¹²⁸ Goedhart adatai alapján a fehérek közül 52% volt holland, 20% angol, 12% francia-belga, 10% amerikai és 6% egyéb. GOEDHART, 2002: 139.

¹²⁹ Deli-Data, 1938: 35.

¹³⁰ J.J.P. de JONG, 1999: 303.

könyvében a magyar főhős holland útitársa így mutatja be Delit:

„A jövő a keleti parté. Délié. Új ország. Ott egymás után nyílnak az ültetvények, egyik nagyvállalat a másik után szerez óriási területeket s bár nemrég fedezték fel e kincses országot, máris sikerült valami civilizációt teremteni. Legalábbis a többivel összehasonlítva. És ez a rohamos előmenetel nem fog megállni. Ez lesz a világ új Klondyke-je. Az egész hátsó-indiai nagy szigetcsoporton csak ennek a résznek van nagy jövője. Csak oda érdemes menni. A lehetetlenségek országa ... A néhány évtizeddel ezelőtt ismeretlen mocsárvilág szédületes tempóban fejlődik. Munkaalkalom, meggazdagodási lehetőség sehol annyi. Minden fehérrel fogadnak.”¹³¹

Az egyre sokasodó ültetvények, ahol egyre modernebb technikát alkalmaztak, egyre nagyobb hasznot hajtottak. 1924-ben csak a Deliben termelt dohányból származó bevétel 88 millió gulden volt.¹³² A szultán örült, hiszen minél több volt az ültetvény, neki annál nagyobb volt a bevétele. Szabad földterület (általában őserdő) pedig volt elég. A batakok néha zúgolódtak, lázadoztak, hogy az ültetvényesek az ő termőföldjeiket is elveszik, de ígérekkel, anyagi kompenzációval vagy fegyveres erővel ezeket a problémákat meg lehetett oldani.

Deli különleges területnek számított a Holland Indiánkon belül is. Állam volt az államban, egy olyan hely, amit vállalkozó szellemű, kalandvágyó ültetvényesek teremtettek meg a semmiből. Ideérkeztük előtt csak őserdő volt itt, azt követően pedig virágzó ültetvények nőttek ki a föld-

¹³¹ SZÉKELY László, 1935: 32.

¹³² Deli-Data, 1938: 21.

Dohányültetvény Deliben 1900 körül.

ből mindenféle, melyek hasznot hajtottak nem csak maguknak az ültetvényeseknek, hanem adóforintjaik révén a holland államnak is. Gazdagították a helyi uralkodó, Deli szultánjának kincstárát is és munkaalkalmat teremtettek többszázezer kínai és jávai kulinak. Ráadásul az ültetvényesek sokkal hamarabb érkeztek erre a területre, mint a holland gyarmati közigazgatás hivatalnokai.¹³³ Formálisan a holland állam gyarmata volt Deli is, de gyakorlatilag a törvény (a holland tisztviselők, bíróság és rendőrség) nem ért el idáig. Ezért az ültetvényesek sajátjuknak érezték nem csak az ültetvényüket, hanem az ott dolgozó kulikat is. Úgy érezték, ez a hely az övék, ők teremtették a semmiből és ezért joguk van úgy irányítani, ahogy az nekik jólesik. Egyfajta Vadnyugat volt ez, ahol mindig az erősebbnek volt igaza és ez az erősebb mindig a fehér ültetvényes volt.¹³⁴

¹³³ Formálisan volt már ugyan 1863-tól kormányzója Delinek, de a gyakorlatban a kormányzónak nem volt sok befolyása az ültetvényesekre. J.J.P. de Jong, 1999: 304.

¹³⁴ Idem.

Kínai kulik érkezése a belawani kikötőbe 1910 körül

A Batáviától való nagy távolság megnehezítette a kapcsolatot Deli és a gyarmat politikai, közigazgatási és kereskedelmi központja között. Pedig az ültetvényeseknek nagy szükségük volt a kereskedelmi flottára, hiszen a megtermelt árut (kezdetben főleg dohányt, később kacsukot, kávé) valahogyan el kellett szállítani Európába. Mivel Medan kikötője Belawan egészen 1918-ig nem volt alkalmas óceánjárók fogadására, ezért az ültetvényesek a legközelebbi nagy kikötőbe, a Malaka-félszigeten fekvő angol gyarmatra, Penangba szállították az árujukat. Innen angol és német hajókkal vitték tovább az árut Európába. Ennek köszönhetően Delinek erősebb volt a kapcsolata Penanggal, mint Batáviával. A kereskedelmi kapcsolatok miatt Deliben a Penangban használatos dollár volt a fizetőeszköz, nem pedig az egyébként szokványos gulden. Ha valamelyik európai ültetvényes orvosi kezelésre szorult, kezdetben Penangba hajózott át, hogy befeküdjön egy ottani kórházba.¹³⁵ Deliben gyakran használtak angol

¹³⁵ J.H. MARINUS, 1929: 46.

szavakat, kifejezéseket, míg a gyarmat többi területén a holland vagy a maláj közvetítőnyelvben ezt kerülték. A Deliben dolgozó fehérek és ázsiaiak mindannyian bevándorlók, tehát idegenek voltak. A jávai és kínai kuliknak Szumátra ugyanúgy külföldnek számított, mint az európaiaknak. Deli tehát mind társadalmi berendezkedését illetően, mind periférikus földrajzi fekvése miatt, mind az ültetvényesek egyeduralma folytán különleges területnek számított. A gyarmaton belül is primitív, kulturálatlan helynek tartották, melyet (beleértve a fehér ültetvényeseket is) műveletlen, barbár népség lakik.¹³⁶

Az ültetvényes társadalom felépítése szigorúan hierarchikus volt. A piramis csúcsán a fehér ültetvényesek helyezkedtek el, majd ezután következtek a kivételezett helyzetben lévő bennszülött munkafelügyelők (jávai mandurok és kínai taukehek), alattuk pedig a bennszülött (főleg kínai és jávai) kulik serege. A különböző szintek között hatalmas volt a különbség. A fehér és bennszülött közötti szakadék gyakorlatilag áthidalhatatlannak mutatkozott. Az ázsiaiak számára az európaiak zárt és elérhetetlen világa csillagászati távolságban volt saját bennszülött környezetüktől. Székely így ír erről:

„Az első, amit megtanultam, az volt, hogy kétféle ember van a világon: fehér és színes. A fehér ember úr. A szó szoros értelmében úr. Kényúr. Már a nyelv, amit beszél is nagyúri. Nem kér, parancsol. – Boy! Bier! És a jávai szolga hangtalanul, mint egy sötét kísértet egy pillanat alatt hozza a sört. – *The!* – és egy-kettő, a mezítlábas ragyogó fehérruhás boy már itt is van a párolgó teával. – *Topi!* – és előtted áll a trópusi sisakkal. Ha nagyon udvarias akarsz lenni, azt is mondhatod, *kaszi bier! kaszi the, kaszi topi*, – adj sört, teát, kalapot. Sört kérni azonban

¹³⁶ Idem. 45.

már nem lehet. Nem is szükséges. Sört!! Nem sokkal rövidebb, értelmesebb és kategórikusabb így! A jávai maláj szolga pedig a spanyolfal mellett áll és várja a parancsodat. Néha órákig. Vár türelemmel. Aztán eldördül egy kemény hang: boy, bier! A jávai, mintha villanygombra járna, ugrik és nyújtja a hideg sört, balkezevel fogja nevetlen kínáló jobbja csuklóját. És aztán megint eltűnik a spanyolfal mögött és vár, vár. Csak csontos barna bokáját látod a spanyolfal alatt. Áll és vár. S ha hívod, ugrik, siklik, görnyed. Szívesen teszi. Ez a mestersége. Nem dűnnyög, nem vág savanyú arcot. Szolgál, mert ez a hivatása. És mégsem szolgálélek. Alázatos tartása, udvarias mozdulata nem szolgáltság, nem a rabszolga megalázott szolgaságra kényszerített páriameghunyászkodása. Nem. Ez *adat, hormat*. Tradíció, ősektől örökölt udvariassági formák. Szolgál, mert szolgálni akar. Szolgál, mint kamarás a királyt. Udvarias és betartja ősei szokásait, mint udvaronc az etikettet.

A fehér ember bemegy a boltba, mondjuk a hindosztáni milliomos boltjába. Bier! The! Topi!!! A milliomos hétrét görnyed a fehér tuwan előtt, aki esetleg szökött matróz, vagy hamiskártyás orosz álgróf, de fehér tuwan.

Be akarsz szállani egy bértaligába, egy színes nő már benn ül és várja az urát, aki egy boltban vásárol. A nő kiszáll és felkínálja a kocsiját.

A fehér ember teljesen elkülönítve él. Két világ van: a fehéré és a színesé. A fehér ember részére a vasúton külön kocsi van. Nincs ugyan ráírva, hogy az csak a fehér uraké, írott törvény nincs rá, de ezt mindenki tudja és betartja. A fehérnek szállodái, klubjai, éttermei természetesen meg sem közelíthetők a színesek számára. (...) Na, azt sem hittem

volna, hogy ilyen sok előnyöm legyen ebből a kis fehér bőrömből.”¹³⁷

Deli központja, a rohamosan fejlődő város, Medan volt, ami az ültetvények gazdasági sikereinek köszönhetően jött létre majdhogynem a semmiből. 1870-ben egy ültetvény központi épülete állt itt, nem messze tőle egy maláj falu a folyó partján. Két évvel később egy kaszárnyát építettek ide, melynek parancsnoka 1898-ban egy MacLeod nevű százados volt, akinek felesége, Margaretha MacLeod-Zelle, a 20. század legelején Mata Hari néven hódította meg Európa férfi közönségét. Az ültetvény központi irodája, a kaszárnya és a maláj falu a gazdasági fejlődésnek köszönhetően 1905-re több mint 14.000 fős várossá nőtte ki magát. Lakóházak, üzletek, szállodák, bankok, templomok, postahivatalok, kórházak, klubok, kereskedelmi és ültetvényes társaságok irodái nőttek ki a földből és a fejlődés nem állt meg. A város lakossága 1920-ra túlszárnyalta a 45.000-et.¹³⁸

Ide érkezett tehát Székely és Radnai, frissen és tapasztalatlanul, 22 évesen és naivan. Első útjuk egy szállodába vezetett, a *Hotel Medanba*. A *Hotel Medan* abban az időben egy svájci volt ültetvényes tulajdonában volt és a svájci ültetvényesek kedvelt találkozóhelyének számított.¹³⁹ Székely könyvében is megemlíti a szálloda svájci tulajdonosát, akit Rohr úrként emleget, és aki mind megjelenésével, mind fellépésével a Deliben uralkodó viszonyok kitűnő példája. Az elbeszélő az egyik alkalommal, mikor kocsin hazavitette magát a szállodába, elszámolási vitába keveredett a maláj kocsisal. Az elbeszélő szerint két órát vette igénybe a szolgáltatást, mivel délután 1-kor szállt be és 3-kor szállt ki, a kocsis szerint ez azonban 3 óra, így több

¹³⁷ SZÉKELY László, 1935: 47.

¹³⁸ Medan lakossága 1930-ban már 74.976 volt. M. A. LODERICH, 1997: 36.

¹³⁹ BAUMANN, R., 1936: 23.

Európaiak és atjehiak a De l'Europe Hotel előtt Kotaradjában, Szumátra Atjeh tartományban. Középen látható Rudolph John MacLeod kapitány, a medani helyőrség későbbi parancsnoka. Mac Leod 1895-ben feleségül vette a holland Margareta Gertruida Zellét, aki később Mata Hari néven vált világhírűvé. (1882)

fuvardíjat követelt. A vitának több bennszülött szemlélője is volt, egész tumultus keletkezett a szálloda bejáratánál:

„A maláj pedig magyarul, gesztikulál és szemeit forgatja. De hirtelen elnémul és a bejárat felé pislog. A bejáratnál megjelenik a sveici [sic!] terebélyes alakja.

- Mi ez itt? Mit akar az a mocskos? – kérdi tőlem. Elmondom neki, miről van szó. Lassan száll fel hatalmas bikanyakán a vörös sötétség, erei kidagadnak. Váratlanul, gyors mozdulattal iszonyatos pofont mér le a maláj hosszúbajúsos arcára, és mint szóniagara ömlik belőle a rettenetes szidalomrengeteg. A maláj végighúz kis ponnyján. Az emberek széjjel ugranak és a ponny ágaskodva ugrik el. A maláj még motyog valamit, szeme fenyegetően szikrázik, arca ádáz gyűlöletet fejez ki, mint akivel nagy, megalázó igazságtalanság történt. Egészen bizonyos, hogy meg van győződve igazságáról, de a fehér fufang és

Egy európai munkafelügyelő háza a dohányültetvény mellett Deliben. A háttérben a dohányszárító csűrők láthatóak. Baloldalt a kulik dohányleveleket szednek. 1900 körül.

hatalom ellen nincs mit tenni. Hirtelen átfut rajtam az a gondolat, hogy az a Niewenhuis [sic!] nevű hollandus nem is tett olyan nagy szolgálatot az itteni bennszülötteknek. De valószínűleg nem is ez volt a célja. A sveici mérgesen morog:

- Így kell ezeket meggyőzni. Nem kell ezekkel vitázni. Milyen ültetvényes akar maga lenni, ha leáll traccsolni az ilyen népséggel?

- Maga ültetvényes volt, Rohr úr? – kérdem.

- Az hát! Mi a fene lettem volna!¹⁴⁰

Radnai és Székely berendezkednek a szállodában és reménykednek, hogy hamarosan állást kapnak. Beszélnek telefonon Mészárossal is, akinek a levele akkora hatással volt rájuk, hogy nekivágtak az útnak, de ismerősük ismerőse nem tud nekik segíteni. Székely könyvében Pista már az első nap megbetegszik és lázasan fekszik az ágyban, testét vörös kiütések borítják.¹⁴¹ A svájci szállodatulajdonos szerint kinint kell neki adni, de nem vesztes a dolog, mert ez csak egy szokványos tünet a frissen, Európából

¹⁴⁰ SZÉKELY László, 1935: 60.

¹⁴¹ Idem. 40.

érkezett fehéreknél.¹⁴² A klímaváltozás miatt jelentkezik a láz és a kiütések, de ez néhány nap alatt magától elmúlik. A napló tanulsága szerint Radnai csak az utolsó, ötödik héten lett beteg.¹⁴³ A betegségtől eltekintve is elkésesítő a helyzet. Munkát nem találnak, hiába próbálkoznak naponta több cégnél is. Pénzük egyre fogy, kétségbeesésük egyre nő. Rádöbbennek, hogy itt sem egyszerűbb az élet, mint otthon Budapesten. Sőt itt a trópusokon nehezebb dolguk van. Nem beszélnek a nyelvet, nem ismernek senkit, nem kapkodnak utánuk az ültetvényes társaságok, nem lesznek maholnap milliomosok. A varázslatos keleti ország, az ingyen föld és a gyors meggazdagodás, amit Bandi levele sugallt, és amiért elhagyták hazájukat, mind csak illúzióknak tűnt előttük. Az az érzésük, hogy bedőltek a csábításnak és becsapták őket, vagy inkább becsapták saját magukat. Az otthoni tétlenkedést, munkanélküliséget és kilátástalanságot itt, Szumátrán, 15000 km-re Budapeستől a trópusi tétlenkedés, munkanélküliség és kilátástalanság váltotta fel. Medanban ugyanazt találták, ami elől Budapestről elmenekültek. Nem akartak Magyarországon „hivatali rabszolgák” lenni, de Deliben mindent megtesznek, hogy az asszisztensek „rabszolgaéletét” élhessék az ültetvényen.

Anyagi okokból átköltöznek egy kisebb panzióba, ahol a lakbér kevesebb, de ezzel csak minimális időt nyernek, hamarosan elfogy a pénzük és már csak hitelből élnek. Mind Székely, mind Radnai folyamatosan kételkednek kiutazásuk helyességében és visszavágynak Magyarországra. Annak ellenére, hogy a környezetükben lévő fehérek folyamatosan biztatják őket, hogy hamarosan jobbra fordul minden, találnak állást és megélhetést, a két fiatal magyar utazón erőt vesz a lehangoltság, az elkésesedés. Radnai kifejezetten megbánja, hogy kiutazott Szumátrára, ami-

¹⁴² A betegséget *Roter Hund*nak (vörös kutyának) hívták.

¹⁴³ Lásd Radnai június 13-i naplóbejegyzését.

ért Székelyt okolja. Naplója május 22-i bejegyzésében ezt írja: „Kár volt a Laci hirtelenkedése után indulni és *ohne weiteres* kiutazni, hiszen ismerhettem már a hebehurgya gondolkodását.” Az ifjú tüzértiszten erőt vesz a honvágy, a kilátástalanság és elhatározza, hogy visszamegy Magyarországra. Székely László 18 évvel később a *Debreczeni Újságnak* adott interjújában így emlékszik Radnai visszatérésére:

„Az első napokban betegség vett rajtunk erőt, majd két hétig tétlenül lődörögtünk minden nyelv- és helyismeret nélkül. Egyszer azt mondja az unokatestvérem: - Szinte hallani, hogy a Margit-szigeten játszik a katonazenekar. Haza akarok menni... Csaknem elsírta magát, mire én kijelentettem, hogy szerzünk pénzt és haza mehet. Ezt könnyű volt mondani. Végül úgy oldottam meg a nagy kérdést, hogy elmentem Medan főjegyzőjéhez, aki tizenégy holland forintot adott. Ez elég volt az unokatestvérem hazaszolgáltatásához.”¹⁴⁴

1914. június 14-én Radnai elhagyja Szumátrát. Székely ezt a lépést cserbenhagyásnak, árulásnak éli meg. Együtt indultak neki az ismeretlennek, hogy együtt szerencsét próbáljanak, erre a barátja és unokatestvére a helyzet komolyra fordultával megfutamodik és otthagya őt a pácban.¹⁴⁵ Könyvében így ír erről:

„Másnap reggel zakatol velünk a kis kormos gőzös azon az úton, amelyen négy nappal ezelőtt jöttünk. Pista közömbös arccal ül és maga elé bámul, én pedig nagyon közel voltam a síráshoz. Édes jó Is-

¹⁴⁴ *Husz évi távollét után hazajött Sumatra szigetéről egy debreceni mérnök*, 1932: 9.

¹⁴⁵ Valószínűleg ez az oka annak is, hogy Székely könyvében Radnai már 4 nap elteltével megfutamodik és hajóra száll, holott a napló tanulsága szerint 5 hét után indult vissza Magyarországra.

tenem, mit csinállok én itt egyedül? Egy fillér nélkül? Senkit a nagyvilágon nem ismerek, csak azt a goromba sveizi [sic!] vendéglőst, aki úgy bánik a vendégeivel, mintha nagy megtiszteltetés számba menne, hogy az embernek a drága pénzéért szabad nála laknia... Ki fog itt segíteni rajtam? Honnan fogom a legszükségesebbet előteremteni? Pista egy hónap múlva otthon van. Nyár lesz, mire megérkezik. Otthon lesz. Magyarul beszél. Kiül a ligetbe és nézi a népet. Hallgatja a katonazenét. Itt? – és tekintetem téved a fekete vízben álló erdőre, - itt meg kell halni. Itt el kell pusztulni!”¹⁴⁶

A már idézett interjúban Székely még tizennyolc év távlatából is megrendülten emlékszik a búcsú pillanatára, mikor „elszakadt [...] az utolsó szál is, ami a múlthoz, a rokonokhoz, a honfitársakhoz kötött.”¹⁴⁷ Székely csalódása és kétségbeesése óriási. Tapasztalatlan fiatalemberként egyedül maradt az idegenben, mert az egyetlen ember, akiben bízott, akivel együtt indultak neki a nagy kalandnak, már a legelején megfutamodott. Véleményét osztja a svájci szállodatulajdonos is, aki mikor először hall Radnai tervéről, hirtelen dühében meg akarja verni a tüzértisztet, majd lehiggadva azt mondja Székelynek: „Mondja meg annak az anyámasszony katonájának, hogy mehet Isten hírével. Ilyen semmirevalóra itt nincs szükség.”¹⁴⁸ A két unokatestvér közötti búcsúzást Radnai naplójában nagyon szűkszavúan írja le: „Ma déli 12 órakor Laci, Van Hengel és Steenweg az úgynevezett segédjegyző kikísértek az állomásra, ahol vonatra ültem, amely Belawánba vitt, ahol felültem erre a mocskos gőzösre.”¹⁴⁹ Ehhez képest Székely

¹⁴⁶ SZÉKELY László, 1935: 43.

¹⁴⁷ *Husz évi távollét után hazajött Sumatra szigetéről egy debreceni mérnök*, 1932: 9.

¹⁴⁸ SZÉKELY László, 1935: 43.

¹⁴⁹ Radnai június 14-i naplóbejegyzése.

részletesen leírja Radnai távozását, mely érzelmileg nagy hatással volt rá:

„A parton hirtelen eszembe jut, hogy még csak el sem búcsúztam Pistától, hogy még csak meg sem öleltem, kezet sem szorítottunk, azt sem mondtuk, Isten áldjon. Két kínai hirtelen a partra rántja a deszkákat, a korlát vasasan csörömpölve csapódik be. Pista mozdulatlanul, riadt szemekkel bámul rám – Testvér! Ne haragudj rám! – kiáltja kétségbeesetten ... Belőlem most tör ki a riadt, síró hang: Édesapámat ... mondd meg... testvér!... A hajó észrevétlenül, csendesesen távolodik a parttól. A távolság lassan nő... Isten áldjon meg!.. gondolj rám!.. otthon mondd meg, hogy jól vagyok... A hajócsavar csobogva veri a szennyes vizet és okkersárga habzó vonalat húz maga után. A kémény okádja a fekete füstöt. A korlátnál Pista, az egyetlen európai utas, áll és kétségbeesetten integet. Még hallom a hangját messziről, zavarosan, de még hallom: magyar szó, hozzám intézik, utolsó szó otthonról. Hallom, amint kiált: Testvér! Ne haragudj rám! Ha bajban leszel, írj, összekoldulom a pénzt a hazautazásodra!... A hajó távolodik, már nem hallom a hangját, de még látom, amint a korláton áthajol és integet. Aztán nem látok semmit. Szememet ellepi a könny és kétségbeesett erővel tör ki belőlem a zokogás. Arccal a raktár átizzott cinklemez falához támaszkodom és ráz a mély, fájdalmas, sokáig visszatartott sírás. A kínaiak kíváncsi arccal vesznek körül és illő távolságból szemlélik a szokatlan látványt: egy tuwan sír. Arcukon az újdonság kíváncsisága tükröződik, de aztán szétszélednek. Valamelyikük valószínűleg jó viccet mondott a síró tuwanról, mert a többiek hangosan kuncognak. Aztán ott maradok

egyedül a raktár falánál és sírok, ahogy talán még soha európai Sumatra kikötőjében nem sírt.”¹⁵⁰

Kétségbeesésében Székely még az öngyilkosság gondolatával is foglalkozik,¹⁵¹ de aztán összeszedi magát és dühe megfutamodott unokatestvére ellen fordul: „Aki gyáva, pusztuljon innen! Igaza volt a sveicinek [sic!]. Pista, és az olyanfajta anyámasszony katonája nem idevaló. Ide kemény fiúk kellene, akik nem ijednek meg. Nem vattában nevelt nyafka nyálasok.”¹⁵²

Néhány nappal később, mikor Székely állást talált, szerződése volt, és megkönnyebbülten üldögélt egy étteremben, már megenyhülve gondolt vissza Radnaira:

„Most itt vagyok, ültetvényes vagyok, kétszáz forint a zsebemben, a boyok úgy szolgálnak ki, mint otthon egy uralkodó herceget. Azaz, dehogyan szolgálnak ki otthon úgy egy uralkodó herceget, mint engem itten! Nem ismerik otthon Európában az igazi uraságot. Igazi úr csak itt lehet az ember. Csak egy kis fehér bőr kell hozzá, ennyi az egész. Az meg megvan... Talán Pista is megszokta volna. Kár volt annyira sietnie.”¹⁵³

De ekkor Radnai már Penangban volt és arra várt, hogy az Osztrák Lloyd *Afrika* nevű gőzöse befusson a kikötőbe. A konzul segítségével kapott helyet a hajón, amivel haza indult. Colombóban kapta a hírt június 30-án, hogy két nappal azelőtt Sarajevo-ban egy 19 éves boszniai szerb

¹⁵⁰ SZÉKELY László, 1935: 45.

¹⁵¹ Idem.

¹⁵² Idem. 46.

¹⁵³ Idem. 55.

diák, Gavrilo Princip, a „Fekete Kéz”¹⁵⁴ nevű titkos nacionalista szervezet tagja meggyilkolta Ferenc Ferdinánd Habsburg trónörökösét és feleségét. Radnai rögtön tudta, hogy ennek Európa sorsára vonatkozólag beláthatatlan következményei lesznek. Nagy szerencséje volt, hogy ekkor még nem történt meg a hadüzenet, egyébként az angol hatóságok a kikötőben letartóztatták volna, mint ellenséges ország állampolgárát és a hadifogság várt volna rá.¹⁵⁵ A Szumátrát megjárt tartalékos tüzértiszt 1914. július 14-én ért Budapestre és ekkor már vészes gyorsasággal perregtek az események: július 23-án Ausztria-Magyarország ultimátumot küldött Szerbiának, ezt július 28-án követte a hadüzenet, 31-én a Monarchiában elrendelték az általános mozgósítást. Radnai, mint tartalékos tiszt minden bizonnyal az elsők között kapta meg behívóját. Augusztus 4-én már Tarnopolban volt, egyenruhában, 19 km-re az orosz határtól. Másnap, augusztus 5-én a Monarchia hadat üzent Oroszországnak. Radnai számára megkezdődött a világháború.

6. Radnai hadnagy az I. világháborúban

A továbbiakban azokat a harci eseményeket és hadszíntereket kísérvük figyelemmel, melyekről a napló második részében szó van. Ez elsősorban Galíciát, az orosz frontot, a Kárpátokat, Bukovinát és Albániát jelenti.

¹⁵⁴ A szervezet tulajdonképpeni neve „Egyesülés vagy halál” volt, vezetője a szerb Dragutin Dimitrijević („Apis”) ezredes volt, a szerb katonai kémelhárítás főnöke. Lásd bővebben: Szász Zoltán, 2004: 3-6.

¹⁵⁵ Így járt Fiedrich Eigenbrod német misszionárius, akit 1914. augusztus 14-én, két héttel Radnai ott járta után Colombóban letartóztattak és más német és osztrák-magyar állampolgárral együtt egy Colombótól 16 km-re fekvő Ragama nevű internálótáborba zártak. Miután mint egyházi személy semlegességi nyilatkozatot írt alá, szeptember 11-én elengedték. Társai továbbra is a táborban maradtak. EIGENBROD, 1915: 25.

Az Osztrák-Magyar Monarchia 1914-ben 676 443 km² területtel és 52 millió lakosával Európa egyik meghatározó nagyhatalmának számított. 450 000 fős közös hadserege mellett, melynek német volt a vezényleti nyelve, rendelkezett egy 30 000 fős magyar királyi honvédséggel, melynek ausztriai megfelelője a Landwehr volt. Magyarország a közös haderőhöz évente 70 000, a honvédséghez 25 000 fővel járult hozzá. Emellett létezett még a magyar királyi népfelkelés, mely a haderő második vonalát képezte, melynek megfelelője Ausztriában a Landsturm volt. A számok alapján Ausztria-Magyarország nagyhatalomnak számított ugyan, de a hadikiadásai messze elmaradtak attól, amit a többi európai nagyhatalom a hadseregére fordított. Mind a haditechnikai fejlesztések, mind a kornak megfelelő hadiruházat a 19. századot idézte. A Monarchia lovassága például a háború első évében még színesen rikító egyenruhát hordott, mely a modern hadviselésnek már régen nem felelt meg. Általánosságban elmondhatjuk, hogy az ország fegyveres ereje egyáltalán nem volt felkészülve egy olyan mértékű fegyveres konfliktusra, amit az I. világháború jelentett.¹⁵⁶ Az 1914 július végi általános mozgósítás alkalmával először az aktív szolgálatot teljesítők közül az 1890, 1891, és 1892-es évjáratokat hívták be. A tartalékosok és póttartalékosok közül az 1882-89 között születettek kaptak behívót.¹⁵⁷ Kisvártatva azonban az egész 19-42 év közötti hadköteles lakosságot behívták.¹⁵⁸ Később a háborús veszteségek miatt a behívhatóak életkorát felemelték 50 évre. Ez azért volt szinte irreális, mert az akkori Magyarországon az átlagéletkor

¹⁵⁶ BALLA Tibor, 2004: 7.

¹⁵⁷ POLLMANN Ferenc, 2004: 21. Radnai hadnagy ugyan 1892-es születésű volt mégis azonnal kapott behívót.

¹⁵⁸ SZENTI Tibor, 1988: 34.

(férfiak és nők együtt) 40 év volt.¹⁵⁹ Az egész háború alatt a történeti Magyarország lakosságának 18,5%-át hívták be katonának.¹⁶⁰ Az első világháborús élményeiről, fronttapasztalatairól sok katona vezetett naplót, írt feljegyzéseket. Ezek egy részét utóbb ki is adták. Ilyen volt például Koch Rudolf hadnagy naplója, aki szintén szolgált az orosz fronton. A háború kezdetén tapasztalt lelkesedésről¹⁶¹ Koch is ír naplójában. Miután július 26-án megkapta a behívóját, hazasietett, hogy összepakoljon. Este egy kávéházban jött össze búcsúzkodni egy baráti társasággal: „A hangulat a lehető leglelkesebb volt. A cigányok csak a nemzeti himnuszokat játszották, s a közönség állva énekelte azokat. Minden tisztet lelkesen ünnepeltek az emberek és örömmámorban úszott az egész város, hogy ütött a megtorlás órája.”¹⁶² Koch Rudolf augusztus 4-én kezdett készülődni a budapesti laktanyában, hogy a szerb frontra induljon, mikor Radnai már Tarnopolban volt. Koch leírja a lelkes készülődést, a virágokkal és zászlókkal feldíszített ágyúkat, amikkel „akár a virágkorzóra is el lehetett volna menni”.¹⁶³ Voltak, akik kevésbé lelkesen vették tudomásul a hadba vonulást. Csonka Mihály, aki 1914-ben már 39 éves volt, nős, 3 gyermek apja, így emlékszik vissza a budapesti bevonulást követő napokra: „Közben-közben kószáltunk a városban összevissza, néztük a felvonulásokat, tüntetéseket. Éljen a háború! – ordították tele szájjal azok a csirkefogó, csavargó, csőcselékféle emberek. Mert józan ember bizony nem örült neki.”¹⁶⁴ A lelkesedés a lakos-

¹⁵⁹ Ez 1930-ra emelkedett 50 évre, és csak 1941-ben éri el a magyar lakosság átlagéletkora az 57 évet. Az 1914-18-ban behívott 50 évesek általában nem a fronton harcoltak, hanem hadimunkásként alkalmazták őket. SZENTI Tibor, 1988: 13.

¹⁶⁰ Ez magas szám volt Európában. Oroszország lakosságának 10,5%-a, Olaszország 16%-a, Németország 19,7%-a teljesített katonai szolgálatot. SZENTI Tibor, 1988: 37.

¹⁶¹ A háborús lelkesedésről lásd bővebben: SZABÓ Dániel, 2004: 15-17.

¹⁶² SZENTI Tibor, 1988: 72.

¹⁶³ Idem. 74.

¹⁶⁴ ROMSICS Ignác, 2009: 146.

ság és a katonák részéről is hamar elapadt. Az 1886-ban született, tehát a háború kitörésekor 28 éves Horváth Pál háborús naplójában július 30-án ezt írja: „Ezen nap már a ... berukkolókkal a város igen élénk lett. Az állomáson a forgalom rendkívüli. Este fáklyásmenetet rendeznek és tüntetve örvendenek. Vajon minek?”¹⁶⁵ A bakák lelkesedésének apadása a fronton gyakran az értelmetlen, vagy érthetetlen intézkedéseknek, a szervezetlenségnek, az irracionális döntéseknek volt köszönhető.¹⁶⁶

A mozgósítás elsősorban logisztikai problémákat okozott. A fő szállítóeszköz a vasút volt, de a vasutasok kemény helytállása mellett sem volt arra felkészülve a MÁV, hogy ekkora mennyiségű embert, állatot (lovakat), élelmszert és hadianyagot szállítson a frontszakaszokra. Előfordult például, hogy több ezer katona azért maradt le az egységétől, mert egyszerűen nem fért fel a vonatra.¹⁶⁷

6.1 Az orosz front

Radnai egységével, a 6. lovassági tüzérhadosztállyal (K.u.K. 6. Reitende Artilleriedivision), mely a VI. kassai hadtest alárendeltségébe tartozott és melynek parancsnoka Andreas Reutter őrnagy volt, az orosz frontra került, mely a Monarchia számára a legfontosabb hadszíntér volt az I. világháborúban. Az 1914. július 31-i általános mozgósítás következtében a Monarchia hadseregének létszáma 3,2 millió főre rúgott. Frigyes főherceg, gyalogsági tábornok volt a haderő parancsnoka, de a hadvezetés ténylegesen Franz Conrad von Hötzendorf gyalogsági tábornok és vezérkari főnök kezében maradt. A háború kezdetén az osztrák hadvezetés abban bízott, hogy a nehézkes orosz irányítás csak nagyon lassan fogja tudni mozgósítani haderejét. Abban reménykedtek, hogy egy Szerbia elleni gyors

¹⁶⁵ HUSZÁR János, 1998: 14.

¹⁶⁶ SZENTI TIBOR, 1998: 14.

¹⁶⁷ POLLAMANN Ferenc, 2004: 21.

győzelem után az ott harcoló csapatok jelentős részét át lehet dobni az orosz frontra. Az „oroszló medve” lomhaságára építve helyzeti előny kicsikarásában reménykedett a Monarchia és úgy hitte, mélyen benyomulhat orosz területre és a német szövetségesek segítségével bekerítheti az orosz hadsereget. A hadvezetés azonban tévedett. Az orosz főerőket már időben mozgósították és azok felkészülve várták a támadást, majd egyre inkább ők kezdeményeztek.¹⁶⁸ Az oroszok főerőiket nem a németek, hanem a csekélyebb harcértékű osztrák-magyar erők ellen küldték. A rossz felderítés, a csak lassan végbemenő felvonulás és az oroszok vártnál gyorsabb reagálása nehéz feladat elé állította a Monarchia haderejét. Az augusztus 23-tól szeptember 11-ig tartó galíciai hadjáratban a Monarchia még győzelmeket tudott aratni a balszárnyon (Krasnik, Komarow), de a jobbszárnyon (Lemberg, Przemysl, Rawa Ruska) vereséget szenvedett.¹⁶⁹ Az osztrák-magyar csapatok augusztusi lovasrohamokkal (augusztus 15., Stojanow, augusztus 17., Gorodok, augusztus 21., Jaroszlawice) próbálták áttörni a frontot, de jelentős veszteségeket szenvedtek. Különösen nagy volt a vesztesége az 5. Honvéd Lovashadosztálynak Gorodoknál, mert alapos felderítés nélkül rohamoztatta Frohreich-Szabó Ernő altábornagy az orosz állásokat, ahonnan a huszárokat géppuskatűz fogadta. Radnai naplójának augusztus 20-i bejegyzésében a gorodoki sikertelen lovasroham következményeként a „satanowi éjszakaként” ismert pánikszerű menekülést és a Satanow, Satanowka közötti vérengzést írja le, melyben a kozákok és a helyi orosz lakosság csapdába csalta és lemészárolta a magyar egységeket. A veszteségek súlyosak voltak. Fejes Sándor könyvében így ír erről:

¹⁶⁸ GALÁNTAI József, 2001: 131.

¹⁶⁹ Idem.

Frereich-Szabó Ernő altábornagy

„A gorodoki csatában, de méginkább a satanowi rajtaütés alatt a lovashadosztály 24 tisztjét, 450 emberét, 650 lovát és szállító trén-vonatának nagy részét elveszítette, még úgyis, hogy a vadász zászlóalja egy századának biztosítása mellett, 18-án sok ló nélkül maradt, elhagyott kocsit mentettek meg Satanowból, szállítmányával együtt. A legnagyobb veszteségeket a pápai 7. ezred szenvedte el, az ide tartozó érsekújvári (7/II.) osztály szinte teljesen megsemmisült. A kiállott fádalmak és nélküli bolyongás, de főleg a balsiker miatt a csapatok harcképessége teljesen alászállt. A hadosztály új parancsnoka gróf Bissinger tábornok döntése alapján a lovashadosztály a Zbrucz folyón át Grzymalovra vonult vissza kötelékeinek rendezése és harcképességének visszaállítására. A hadosztály az oroszok biztosító vonalát nem tudta áttörni és egységei au-

A Monarchia tisztjei az I. világháborúban a keleti fronton.

gusztus 19-ig mind viaszszorultak a Zbrucz folyó vonalára.”¹⁷⁰

Radnai egyértelműen (és egyáltalán nem alaptalanul) a parancsnokot, Frohreich-Szabó Ernőt okolja, annak taktikai hibái, téves döntései miatt a katasztróféért.¹⁷¹ A szerb hadszíntéren sem volt kedvező a helyzet. A várt gyors hadsiker elmaradtak, Szerbiát nem sikerült térdre kényszeríteni, és lekötötték a Monarchia balkáni haderejét. Az oroszok emiatt időt nyertek és sikeres ellentámadásba mentek át a keleti fronton. Galíciában a Monarchia csapatai inkább védekeztek, mint támadtak, majd visszavonulni voltak kénytelenek. Augusztus 21-én Tarnopol környékén is jelentős számú orosz csapatok tűntek fel¹⁷² ami miatt Radnai egysége is fejvesztett menekülésre kényszerült. A

¹⁷⁰ FEJES Sándor, 2000: 97.

¹⁷¹ Idem. 96.

¹⁷² IMRE Sándor, 1917: 42.

csapatok fokozatosan húzódnak vissza Galíciából. A folyamatos orosz támadások miatt visszavonuló katonák gyakran elesett bajtársaik százait találják a csataterén. Horváth Pál szeptember 3-án írja Galíciában naplójába:

„De ezen napot, ki erre elhaladt, nem hiszem, hogy életében el fogja felejteni. Ugyanis végigvezettek bennünket a halál mezsgyéjén. Elhaladtunk azon major mellett, melyben a 17. Tüzérezred a 28-i végzetes éjszakán táborozott, mikor az ellenség váratlanul megrohanta. Ennek a majornak a környéke nagy terjedelemben mocsár, vagyis ki a szűk útról lelép, az a mocsárba vész. Ezen ezred minden ágyúja, lovai, a legénység kevés kivételével mind a mocsárba süllyedtek. A ló alatt a lovasa, együtt szenvedtek ki. Ezt a szomorú helyet elhagyva beértünk egy erdők közti homokpusztaságba, itt még borzasztóbb látvány tárult elénk. Itt dült a harc a legkegyetlenebbül, itt kaszálták le közös ezredeinket... Le nem írható bűz fogadott bennünket... oly nagy melegségben, mint nappal itt van, öt-hat nap óta folyton temetik a halottakat, még párszáz most is temetetlenül hever a forró homokban... Ilyen képek közt megyünk tovább. Mindenütt a sírokat ássák, egy-egy sír 3-4 lakót fogad be, a tábori lelkész lassan megy egyiktől a másikhoz, csendben elbúcsúztatja őket, leföldelik. Ennyi a földi élet!”¹⁷³

A sorozatos kudarcoknak köszönhetően Olaszország és Románia fokozatosan távolodott a központi hatalmaktól, míg Bulgáriát nem sikerült bevonni a Monarchia oldalán. A galíciai összecsapást a Monarchia csapatai elveszítették, nem tudtak ellenállni az orosz túlerőnek és

¹⁷³ Huszár János, 1998: 18.

az ígért német segítség is késett. Galícia nagy része az oroszok kezére került. Az orosz fronton a Monarchia csapatai egészen a magyar határig, a Kárpátokig hátráltak, védekezésre rendezkedtek be. Csak novemberben indult meg az osztrák-magyar ellentámadás, mely 1914 decemberében, hatalmas véráldozatok árán (90 000 osztrák-magyar és német katona esett el, orosz oldalon a veszteség több mint 110 000 ember volt) megállásra kényszerítette az orosz csapatok előrenyomulását a tíznapos limanovai csatában. Ennek ellenére nagy területveszteség is érte a Monarchiát. A hadsereg visszaszorult a Kárpátokba, sőt az Uzsoki-hágót is elfoglalták az oroszok (szeptember 25.), majd október 4-én Máramarosszigetet. Igaz, ezek a betörések nem eredményeztek tartós megszállást. Máramarosszigetet október 7-én a magyar csapatok visszafoglalták.¹⁷⁴ Október végén alakították meg a déli hadsereget, melynek parancsnoka Karl Pflanzer-Baltin tábornok lett.¹⁷⁵ Ide tartoztak az Uzsoki-hágótól a román határig elszórt csapatok.¹⁷⁶ Ehhez a hadsereghez került Radnai is, akit 1914. november 1-vel neveztek ki tartalékos hadnaggyá.¹⁷⁷ November 22-én ismét a Kárpátokban voltak az oroszok és elfoglalták a hágókat. A mindkét oldalról elszánt küzdelemre jellemző, hogy 1914. december 26-ig az Uzsoki-hágó négyszer cserélt gazdát. Az *Armeekorps* Pflanzer-Baltin tehát elkeseredetten, de sikeresen védelmezte a Kárpátok vonalát. Ennek azonban hatalmas emberveszteség volt az ára. 1914 végére a Monarchia 800.000 katonát veszített.¹⁷⁸ A Monarchia és német szövetségesei 1915-re nagyszabású

¹⁷⁴ A háborús propaganda jegyében született és ezért nem igazán objektív, de mégis érdekes leírást ad erről *A Világháború Képes Krónikájának* 26. füzeté, 1915-április 4-i szám.

¹⁷⁵ 1915 májusában a Pflanzer-Baltin hadtestből hozták létre a 7. császári és királyi hadsereget.

¹⁷⁶ IMRE Sándor, 1917: 51.

¹⁷⁷ Az adatot a Budapesti Hadtörténeti Levéltár és Irattár igazgatójának, Dr. Bonhardt Attilának köszönöm.

¹⁷⁸ GALÁNTAI József, 2001: 132.

ellentámadást terveztek. Céljuk az volt, hogy az oroszokat kiszorítsák Galíciából és hogy felszabadítsák a körülzárt és ostromlott Przemysl várát.

A Pflanzler-Baltin hadseregcsoport sikeres támadást intézett az orosz csapatok ellen. Visszafoglalta Czernovitzot és egész Bukovinát, elfoglalta a galíciai Kolomeát és Stanislaút. Más frontokon a Monarchia csapatai nem voltak ilyen sikeresek. Az időjárási viszonyok nagyban nehezítették a katonák dolgát. Főleg 1915 telén a kemény hideg után jött hirtelen olvadás sártengerré változtatta a hegyoldalakat, ahol szinte lehetetlen volt az előretűnés.¹⁷⁹ Koch Richárd így emlékezik az 1915-ös télre: „Az időjárás idáig a legzordabb tél volt, az éjszakák iszonyú hidegek voltak és szegény gyalogságunk szinte fedél nélkül, száraz gallyakból rótt fedezékben volt éjjel-nappal. Naponként tömegesen hozták hátra a lefagyott kezű és lábú embereket.”¹⁸⁰

A Kárpáti csata 1915 januárjától április közepéig tartott. A hadvezetés eredményeket akart kicsikarni ezen a frontszakaszon, hogy helyreállítsa a Monarchia megtépzott hadihírnevét, és hogy megakadályozza Olaszország és Románia hadba lépését a központi hatalmak ellen.¹⁸¹ A hatalmas emberáldozatok ellenére sem sikerült eredményeket elérni. 1915. március 22-én Przemysl vára is elesett.¹⁸² Az így felszabadult cári csapatok támadásba indultak és a Duklai-hágónál is csak nagy nehézségek árán tudták az osztrák-magyar csapatok megállítani az orosz offenzívát.¹⁸³ A központi hatalmak sikereire májusig kellett várni. Az 1915. május 2-3-4-én lezajlott gorlicei áttörés hozta meg a várva várt hadisikereket, melyben a

¹⁷⁹ POLLMANN Ferenc, 2004: 22.

¹⁸⁰ SZENTI Tibor, 1988: 227.

¹⁸¹ GALÁNTAI József, 2001: 135.

¹⁸² Az erődben elfogyott a lőszer és az élelem, a katonák az egyébként is lefogyott lovakat vágták le és fogyasztották. Fertőző betegségek törtek ki és a kitérés kísérleteket az oroszok sorra megghiúsították. POLLMANN Ferenc, 2004: 25.

¹⁸³ Ezen a hadszíntéren az osztrák-magyar hadsereg 4 hónap alatt 800.000 embert veszített. GALÁNTAI József, 2001: 135.

Frontbarátkozás orosz és osztrák-magyar katonák között a keleti fronton 1916 körül.

Pflanzler-Baltin hadtest is részt vett. Szirmay József, akkori őrmester, aki 21 éves korában a miskolci 10. honvéd gyalogezredhez vonult be, így ír a gorlicei áttörés első napjáról visszaemlékezéseiben:

„Május 2. Hajnali 3 órakor egyszerre szólalt meg 3 km szakaszban ezer ágyú, köztük két 30 és feles ágyúkolosszus. Ezek mind a Puski magaslatot lőtték. Füstölgött a hegy, mintha égne. Egymás szavát sem értettük. Még a parancsokat is kézzel kézre adva továbbítottuk írásban. Mellettünk egy lövészárók üresen állt. Parancs: átszivárogni a betöltésre, de összekötő árok nem volt. Kísérletképpen megpróbáltunk átszökellni, de mikor már 3 kísérletezőt kellett visszahúznunk, leállították az átszivárgást. Működtek az orosz ágyúk is, szorgalmasan. Hátunkat a lövészárók falának támasztva, ki-ki ahogyan tudta próbálta nyugtalan-ságát féken tartani. Imádkozásunknál a Mi-atyánk csak az elejéig ért el. 'Jaj hová csapott be,

halt-e meg valaki' felkiáltások szakították félbe. 10 órára az ágyúzás hirtelen megszűnt. Két német elitgárda támadásra indult. A lőréseken át látjuk: állva mennek, mintha eddig csatában sem lettek volna. Nem kúsztak, nem fedezték magukat. Az oroszok védelmi tüzétől szegény fiúk dőltek, mint a kaszált búza. A támadás abbamaradt. Hány német jött vissza, vagy maradt ott? Egyedül a jó isten a tudója, az esetleges sebesülteket is csak késő este lehetett összeszedni.

A vezérkar is észbe kap. Az ágyúzás iránya megfordult, és most már hátrafelé verettek az ágyúkkal. Délelőtt 10 órától délután 5 óráig egyhuzamban ment a pokolian észbontó ágyúzaj, közben éreztük, hogy mind kevesebb és kevesebb az orosz ágyúk tüze. Csak a mi ágyúink bömbölése volt félelmetes. Mikor a 30 és feles ágyúk lövedéke elszáll felettünk üvöltve, vinnyogva, a baka humor-megjegyzése az volt: 'Ez olyan zaj, mint amikor a falunkban minden kutyának egyszerre lépnek a farkára'.

Délután 5 óra. Az ágyúzás hirtelen elhallgatott, a csend szinte félelmetes, és a beállott csendben felhangzott a parancs: 'Roham! Rajta előre!' De már nem volt kire... Rohantunk. Csak felfordult szekeket, felborult ágyúkat, széttépett emberi roncsokat, kibelezett lovakat, pusztítást találtunk elszomorító látványként.¹⁸⁴

A 357.000 fős Mackensen vezette központi hatalmak hadserege messze visszavetette az orosz csapatokat. Szeptemberben a front immár 450 km-re keletebbre húzódott, a Riga – Dünaburg – Baranow – Pinszk – Dubno – Tarnopol – Czernowitz vonalon. Az orosz front dél-nyugati része összeomlott, az oroszok 2,2 millió embert veszítettek öt

¹⁸⁴ <http://cgrigyalogezred.hu/news.php?extend.34.2>

hónap alatt (május-szeptember). A cári csapatokat azonban még nem sikerült véglegesen térdre kényszeríteni. 1916 nyaráig állásháború alakult ki. Ekkor következett be az orosz ellentámadás, az ún. Bruszilov-offenzíva. Ekkor azonban Radnai hadnagy már nem a keleti fronton szolgált. Egységét átvezényelték a balkáni hadszíntérre.

6.2 Balkáni hadszíntér

Az Osztrák-Magyar Monarchia, miután megbizonyosodott arról, hogy szövetségese, a Német Császárság támogatni fogja a harcokban, 1914. július 28-án hadat üzent Szerbiának. A Szerbia elleni támadás volt az első harci cselekmény, de a nem sokkal ezt követő orosz hadüzenet megváltoztatta a helyzetet. A Monarchia csapatai megpróbálták a rendelkezésükre álló rövid idő alatt döntést kicsikarni a szerb fronton, még mielőtt a sokkal erősebb ellenséggel, Oroszországgal sor került volna az első nagy összecsapásra. A cél az volt, hogy minél hamarabb térdre kényszerítsék Szerbiát, hogy a felszabaduló csapatokat az orosz fronton lehessen bevetni. Oskar Potiorek tábornagy, a Monarchia csapatainak parancsnoka Szerbiában 300 000 fős hadseregével azonban nem volt képes a győzelemre. Taktikai hibák sorozata, a szerbek szívós ellenállása és a mostoha terepviszonyok miatt a kezdeti kisebb sikerek után (pl. Szabács elfoglalása) a Monarchia csapatai 1914. augusztus 24-re mindenütt a kiinduló állásaikba kényszerültek vissza. Az oroszok belépése a háborúba megváltoztatta az erőviszonyokat. A szerbek elleni harc hirtelen mellékessé vált. A főerőket Galíciába csoportosították át. Ezt a szerbek ki is használták és a védtelenül hagyott Szerémség és Bánát ellen szeptember elején támadást intéztek. A szerb betörés Magyarországon nagy pánikot keltett. A Monarchia csapatai az elkövetkezendő időszakban főleg azzal voltak elfoglalva, hogy a megújuló szerb benyomulást visszaverjék és biztosítsák az ország határait. Az ősz folyamán indított ellentámadás meghozta

a várva várt sikereket. A közös hadsereg egészen Belgrádig nyomult előre, majd december 2-án bevonult a szerbek által kiürített városba. Másnap azonban a szerbek váratlan ellentámadásba kezdtek és kiűzték a Monarchia csapatait az éppen csak elfoglalt szerb területekről. Ez mind katonailag, mind politikailag hatalmas vereség, elképesztő szegény volt a Monarchiára nézve. Ausztria-Magyarország, az európai nagyhatalom nem volt képes térdre kényszeríteni a kis Szerbiát, sőt hatalmas veszteségeket szenvedett el (a Monarchia 275 000, a szerbek 130 000 embert veszítettek 1914-ben). A Monarchia madridi nagykövete, Fürstenberg azt írta, hogy az utcára sem mer kimenni szegényében.¹⁸⁵ A szerb hadsereg az elszenvedett veszteségek miatt viszont annyira meggyengült, hogy a következő évben nem volt képes további támadásokat indítani a Monarchia ellen. Az osztrák hadvezetés pedig az időközben megnyílt olasz frontra vezényelte át a szerb határon állomásozó csapatait.

1915-ben a németek egyre nagyobb nyomást gyakoroltak a Monarchiára, hogy az indítson offenzívát Szerbia ellen. Erre azért volt szükség, mert fontossá vált a súlyos problémákkal küszködő török hadsereggel való szárazföldi összeköttetés. Ezt az ötletet támogatta Bulgária is, mely a gorlicei áttörés sikereinek hallatára, és mert szeretne volna megszerezni Macedóniát, a központi hatalmak oldalán belépett a háborúba. 1915 októberében August von Mackensen német tábornok vezetésével megkezdődött a támadás. A meggyengült szerb hadsereg nem tudott érdemben ellenállni. 1915. október 9-én a központi hatalmak csapatai elfoglalták Belgrádot, a szerb hadsereg maradéka (kb. 150 000 ember) Albániába vonult vissza. A hadjárat a központi hatalmak teljes győzelmét hozta. Ezt követően a győztes német csapatok és szövetségeseik Montenegró és Albánia elfoglalása mellett döntöttek, hogy a szerb csapa-

¹⁸⁵ GALÁNTAI József, 2001: 132.

tok menekülési útvonalát elvágják. Abban reménykedett a Monarchia hadvezetése, hogy még azelőtt be tudja keríteni a szerb csapatokat, hogy azok elérnék az Adriát. Albánia ekkor részben olasz megszállás alatt állt, de Montenegró és Bulgária is igényt tartott egy-egy részére. Az olaszok legfontosabb támaszpontja a kikötőváros, Durazzo volt. Ezen keresztül menekítették ki a szerb csapatok maradványait, nagyrészüket Korfu szigetére. 1916. január 17-én Montenegró kapitulált a Monarchiával szemben, január 23-án az osztrák-magyar csapatok bevonultak Skutariba, február 9-én elfoglalták Tiranát. Az olaszok felkészültek Durazzo védelmére. A város ostroma február 23-án kezdődött és négy napig tartott. Február 27-én a Monarchia egységei elfoglalták Durazzot. Az olaszok a tengeren keresztül menekülve hagyták el a várost. A Monarchia csapatai megszállták Albánia nagy részét a Skumbi vonaláig, majd hogy a bolgárok Adriáig való előretörését megakadályozzák, a Vojusa folyóig nyomultak előre.¹⁸⁶ Az ország déli harmadát az olaszok ellenőrizték. Az összefüggő balkáni frontszakasz, mely az Adriától egészen a görög határig húzódott (az 1916. szeptember 12-i sikertelen antant offenzívától eltekintve) mintegy két évig mozdulatlan volt. 1918-ig állásháború folyt, kevés nagyszabású harci cselekménnyel. Az albán fronton a terep- és éghajlati viszonyok hatalmas kihívás elé állították a Monarchia csapatait. Az esős időszakban, főleg a tengerhez közel eső sík területeken, annyira felázott a talaj, hogy gyakorlatilag lehetlenné vált a közlekedés. Sártenger borította a vidéket és a mocsaras területen a malária szedte tömegestől áldozatait. A helyzet 1916 végére annyira tarthatatlanná vált, hogy a hadvezetés kivonta az osztrák-magyar csapatokat a térségből és helyüket albán önkéntesek vették át. Ők jobban bírták a klímát és a helyismeretük is jobb volt.¹⁸⁷

¹⁸⁶ PILCH Jenő, 1928: 135.

¹⁸⁷ POLLMANN Ferenc, 2004: 22.

Magyar altiszt az I. világháború előtt

1918. szeptember 15-én az antant erők áttörték a bolgár frontot Dobropoljénál. Bulgária kapitulált, az osztrák-magyar erők pedig Kövess Hermann tábornagy irányításával a Monarchia eredeti határáig húzódtak vissza. Albániából is elkezdődött a kivonulás. Karl Pflanzer-Baltin vezérezredes hadseregcsoportja, melyhez ekkor Radnai hadnagy is tartozott, aratta a Monarchia utolsó győzelmét 1918 augusztusában, majd visszavonult Montenegrón át Cattaróig. Onnan a legénységet antanthajókon szállították haza, nemzetiségenként elkülönítve.¹⁸⁸ Jóllehet erről már nem szól a napló, hiszen Radnai azt csak 1916. március 30-ig vezette, de valószínűleg itt ért véget a háború Radnai hadnagy számára is.

6.3 Élet a fronton

A lövészárkok mindennapjai központi helyet foglalnak el Radnai hadnagy naplójában, csakúgy mint más kortárs feljegyzésekben. Ez volt az, amivel a katona nap mint nap konfrontálódott. A hadi események nagy összefüggéseit nem látta és nem is láthatta. Amit a baka tapasztalt, az a lövészárok, a sár, a hideg, az éhezés, a szögesdrót és a folyamatos stressz volt.

A harcoló alakulatok, ahol a terepviszonyok ezt megengedték, egész lövészárkokrendszer alakítottak ki a frontszakaszokon, többsoros futóárkokkal, földalatti bunkerekkel, elsősorban a tisztek részére fűtött, fedett helyiségekkel, szögesdrótakadályokkal. Az itt harcoló katonák helyzete siralmas volt. A hideg, az éhezés és az állandó harcészültség próbára tették az embereket. Mindenütt hullák, oszló állati és emberi tetemek heverték. Rossz volt az ellátás, az ágyúzás és fegyverropogás zaja miatt nem lehetett aludni és az ellenség a legváratlanabb időpontokban támadt. A szorongás, a félelem felőrölte a gyengébbek idegrendszerét. A harcok hevessége soha nem látott

¹⁸⁸ BALLA Tibor, 2004: 9.

méreteket öltött. Olyan technikai eszközöket vetettek be mindkét oldalon, mely ipari méretűvé tette a gyilkolást. Nem csak a gépfegyverek és ismétlőpuskák osztották a halált, hanem azelőtt háborúban soha be nem vetett harci eszközök, mint tankok, harci repülőgépek, lángszórók vagy a harci gáz. Az öldöklés elképesztő volt. Horváth Pál írja naplójában: „A mai harc délután 5 óráig tartott, utána csend lett. Az orosz a mai nappal is megelégedhetett. 18 soros drótkadályaink előtt méter magasan vannak a hullák.”¹⁸⁹ Koch Rudolf így emlékszik az orosz tüzéség pusztítására:

„Laszki Murowane megtizedelte sorainkat. - Az ütegünk előtti szakadék falába ásták be magukat a tartalékul beosztott, öreg népfölkelők. Ők is rettenően szenvedtek a folytonos ágyútűztől, egy napon egy telitalálat a fedezékükbe vágott és a robbanás ereje teledobálta az ütegünket széttépett emberi tagokkal. Rémes látványokat éltünk meg naponta.”¹⁹⁰

Szirmay József (1893-1991) százados visszaemlékezései szerint Gorlicénél a túloldaltól orosz mesterlövészek vadásztak a tisztekre:

„1915. május 1. Átmenet nélkül ingre vetköztető meleg. Sötétedéskor bevonulás az előttünk felvonult csapatok lövészárkaiba – tartaléknak. Előző nap már volt egy tapogató próbatámadás, melyet emlékezetem szerint az 1. század hajtott végre. Amikor derék közkedvelt századosunk halálos lövést kapott, az egész század visszavonult. Ekkor jöttem rá és tanultam meg, hogy a távcsöves orosz fejlövészek csak a tisztekre lőnek. Ettől kezdődően rangjelzés leta-

¹⁸⁹ HUSZÁR János, 1998: 88.

¹⁹⁰ SZENTI Tíbor, 1988: 179.

Tábori konyha személyzete

karásával, a kardot a hátizsákra kötve lábtekerccsel, teljesen bakásan jártam.”¹⁹¹

Központi téma volt a visszaemlékezésekben az ellátmány, különösen az ételmezés kérdése. A háború kezdetén a fejadag napi 70 dkg kenyér, 40 dkg hús, 2 dkg zsiradék, 10 dkg főzelék, 2 db kávékonzerv és 10 db cigaretta volt. 1918 második felében ez a készletek általános kimerülése miatt jelentősen lecsökkent. Húsból már csak 18 dkg járt a fronton szolgálóknak. A hátszágban szolgálatot teljesítők azonban még ennél is kevesebbet, napi 11 dkg húst kaptak.¹⁹² A Monarchia háborús ellátórendszere 1916-ban már súlyos hiányosságokat mutatott, de 1918-ra olyan tragikussá vált a helyzet, hogy az év végére már a frontot sem tudták volna ellátni élelmiszerrel.¹⁹³

¹⁹¹ <http://egrigyalogezred.hu/news.php?extend.34.2>

¹⁹² POLLMANN Ferenc, 2004: 23.

¹⁹³ Szász Zoltán, 2008: 3-7.

A fronton szolgáló közkatonák, de főleg a tisztek – köztük Radnai hadnagy is – előszeretettel egészítették ki étrendjüket vadhússal, amit a harcok szünetében a közeli erdőkben, vadászattal szereztek be. Ez a vadállomány jelentős megcsappanásához vezetett.¹⁹⁴ A fronton a bakák ellátmánya meglehetősen silány volt. Előfordult, hogy tisztjeik tartották meg maguknak a katonák fejadagjának egy részét. Horváth Pál 1915. szeptember 6-i naplójegyzetében a 10 napos, szakadatlan esőben folytatott, kimerítő menetelés után, Wladimir-Wolonszki magasságában ezt írja:

„Ehhez járul még a rossz élelmezés is, hol megint a legnagyobb szabálytalanság történik a mi hátrányunkra a tisztek részéről. A legénység részére kiutalt élelemből a jobbakat saját részükre foglalják le, és legtöbbször megtörténik, miután nem használják el, elromlik és eldobják, vagy így adják vissza a legénységnek.

A ruházatunk már ugyancsak olyan, hogy magunk szégyelljük más csapatok, különösen a németek előtt. Ez is csak a tisztek gondatlanságára vall, mert látni azt, hogy más csapatoknál ez nem így van. De itt csak a saját érdekük az első.”¹⁹⁵

A megszállt területeken a katonaság sokszor a helyi lakossággal folytatott cserekereskedelem útján egészítette ki szegényes készleteit.¹⁹⁶ Angyal Ferenc hódmezővásárhelyi gazda Szerbiában volt csendőrtizedes és a lakosság szénabeszolgáltatását felügyelte.

¹⁹⁴ POLLMANN Ferenc, 2004: 25

¹⁹⁵ HUSZÁR János, 1998: 70.

¹⁹⁶ POLLMANN Ferenc, 2004: 27.

„A lakosság hozta az élelmünket. Mindég a szögényebbek adtak, a gazdagok nem. A szénahiányt a gazdagabbakkal hoztattam be. Ezért a szögényök neköm mindég adtak élelmet. Köllött is, mer élelmezésre a németökhön voltunk rëndölve. Azok mög a maradékot, szóval a moslékot adták nekünk. Nagypalánkon mán kikértük a menázsipénzt, hogy önellátók lögyünk, de kapni semmit se löhető. Az állomáson megindult a cserebere. Egy vasutas följelentött.”¹⁹⁷

A koplalás és éhezés azonban a legtöbb frontszakaszon hozzátartozott a legénység mindennapjaihoz. Ezért gyakran előfordult a lopás és a polgári lakosság készleteinek megdezsmálása, rablás, fosztogatás is.¹⁹⁸ A katonák egymástól is loptak. Kérdő Szücs Ernő így emlékszik:

„Ami önnivalót otthunrul vittem, később meg a család csomagban küldött, alig tudtam mögönni, mert amikor kiküldtek szolgálatra, addig a többiek mindönt mögöttek. Ha meg a köpenyömbe eldugtam, zsubrák parasztnak csúfoltak. Sok baka szolgálalküsbül odaszegődött a sarzsisokhon tiszt szolgának, hogy a „leszóródott morzsákat” élvezze. Én a küldött szalonnát végül az ing és zubbony között tartottam. A derékszój tartotta, hogy le ne szórjam. A társaim egy kanál vízben mögfojtottak volna, de a lopásrul nem szoktak le.”¹⁹⁹

A fronton nagy gondot jelentett a folyamatos egészségügyi ellátás biztosítása és a különböző betegségek, paraziták (bolhák, tetvek) elleni folyamatos küzdelem.

¹⁹⁷ SZETNI Tibor, 2008: 74.

¹⁹⁸ SZETNI Tibor, 1988: 14.

¹⁹⁹ SZETNI Tibor, 2008: 78.

Koch Rudolf naplójába, már a háború elején, 1914. október 30-án feljegyzi: „A tisztálkodásunk rettentő kezdetleges volt ez alatt a pár nap alatt, majdnem kivétel nélkül megtetvesedtünk, mert még mosdáshoz is alig jutottunk, nem pedig fürdéshez.”²⁰⁰ A hadvezetés gyakran nem volt felkészülve a tífusz, vérhas, kolera, malária és más fertőző betegségek elleni védekezésre, illetve nem vették elég komolyan az esetek izolálását, a betegek elkülönítését. Így gyakran tömeges megbetegedés lett a gondatlanság eredménye. Albániában előfordult, hogy egyes egységek állományának 70-80%-a nem a harcokban esett el, hanem a maláriába pusztult bele.²⁰¹

A katonák szigorú büntetésben részesültek a legkisebb vétségek miatt is. Nem volt ritka a testi fenyítés, a kikötés, vagy a fogdába zárás sem, de előfordultak kivégzések is. Koch leírja, hogy egy lopáson kapott tüzért neki kellett védeni a hadbírótság előtt:

„Ma a védő ügyvédséggel is megpróbálkoztam a haditörvényszék előtt. Egy lopáson ért tüzér közlegény volt a védencem, aki tolvaj hajlama mellett oly könnyelmű is volt, hogy belém helyezte bizalmát szorongatott helyzetében. Twardára lovagoltam a tárgyalásra s azon jobban drukkoltam, mint a delikvens, mert szörnyű nehéz dolog egy teljesen szokatlan szerepet betölteni s még hozzá németül szónokolni. Jól-rosszul elnyögött védőbeszédem után védencem 2 hónapi szigorú börtönt kapott. Ő szörnyen örült az eredménynek, de én megállapítottam, hogy rossz védőügyvéd lett volna belőlem, mert titokban keveseltem a betyár részére a büntetést.”²⁰²

²⁰⁰ SZENTI Tibor, 1988: 178.

²⁰¹ POLLMANN Ferenc, 2004: 24.

²⁰² SZENTI Tibor, 1988: 213.

Papp János honvéd az olasz fronton szolgált. Visszaemlékezéseiben a rossz ellátás miatt lopni kényszerült bakákat érő súlyos büntetéseket hangsúlyozta:

„A kukoricza a taliánoknál meg a füge, szőlő kezdett érni, ha valaki egy cső kukoriczát meg evett, 10 napi szigorítottat kapott, és még mindennap 2 óra kikötés. Tehát ez már nem emberies, hanem állatias eljárás volt. De a tiszti étkezdébe minden délbe 2 cső kukoriczát sütöttek, vagy főztek a tisztaknak személyenként. A bakát meg szigorúan meg büntették, ha egy fűgét meg evett, vagyis ellopta. A talián árulta ugyan a fűgét, úgy ahogy a fáról le vette, 3 drb 1 korona. Ezt meg nem futotta a bakának a zsoldja, mert 9 kor[ona] 10 napra ez csak 1 pár napra elég dohányt vett, vagy levelező lapot, hogy tudjon a kedvesének írni szomorú sorsáról.”²⁰³

Súlyos esetekben előfordult a kivégzés is, mint ahogy Radnai azt leírja 1914. augusztus 13-i bejegyzésében. A civilek ellen is felléptek a katonák, különösen szigorúan jártak el a kémgyanús elemekkel. Az egész háború alatt egyébként folyamatosan panaszkodtak a tisztak a keleti fronton a szláv lakosság megbízhatatlansága miatt.²⁰⁴ Horváth Pál naplójába 1915. május 19-én Galíciában, Zimbra falu környékén ezt jegyzi fel: „Itt megint sok árulás történik a civil nép részéről, sok letartóztatásra kerül sor.”²⁰⁵ A hadvezetés részéről a civilek között is rendkívül szigorúan büntették az ellenséggel való lepaktálást. Ha valaki a polgári lakosság köréből „nyíltan ellenséges magatartást tanúsít” azt tettenérés esetén (például ha jelzéseket adott valaki az ellenségnek) a helyszínen fel kellett koncolni.²⁰⁶

²⁰³ SZENTI Tibor, 1988: 360.

²⁰⁴ POLLMANN Ferenc, 2004: 26.

²⁰⁵ HUSZÁR János, 1998: 54.

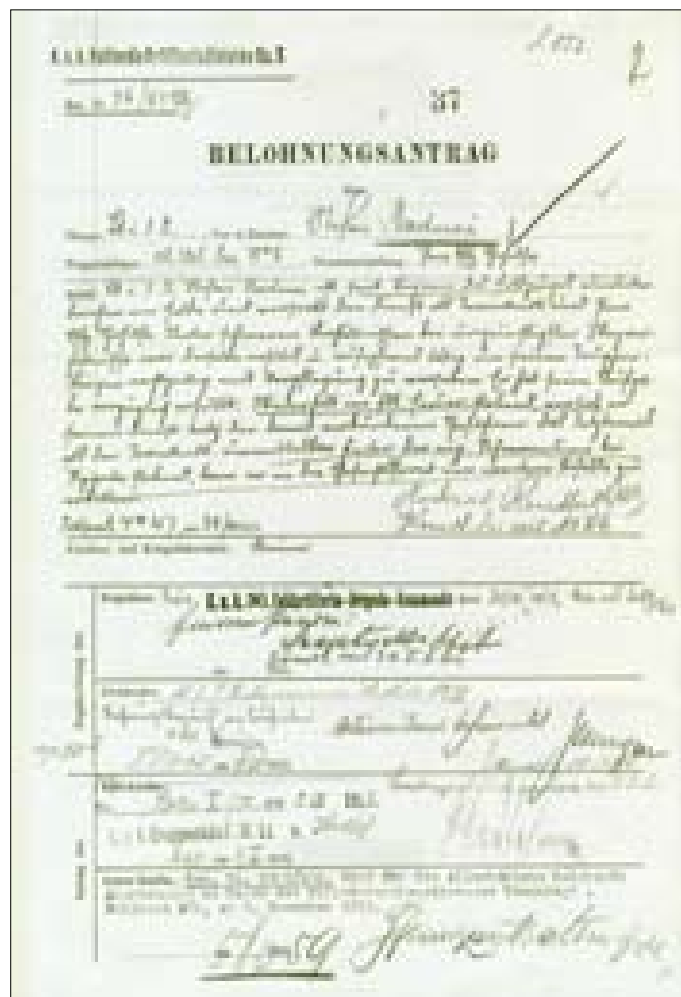
²⁰⁶ POLLMANN Ferenc, 2004: 26.

Erre Horváth Pál említ példát 1915. május 20-i napló-bejegyzésében: „Itt is kitűnt a civil nép gazembersége, az árulás. Az itt levő faluban a bíró lakásáról telefonösszeköttetés volt az oroszokkal. Ezen szolgálatot a bíró fia teljesítette. Érdemeiért megkapta tőlünk a jutalmat, főbe lövették.”²⁰⁷

A háborúban a büntetések szigorúak, néha szélsőségesek voltak. Azonban a dicséretnek is meg volt a maga formája. Ezt kitüntetéseként adományozták feletteseik az arra érdemes katonáknak. Radnai hadnagy is kapott kitüntetést, melyről naplója 1916. január 11-i bejegyzésében számol be: „Miután Kolomeában kiunatkoztam magam, visszatérek szekéren Horodenkára, ahol a kolonnéknál meghálok, és ahol örömmel tudomásul veszem, hogy megkaptam a Signum Laudist. Remélhetőleg jön nemsokára a második kitüntetés.” Az emlegetett kitüntetés, a Signum Laudis nevét a hátoldalára vésett feliratról kapta a katonai köznyelvben. Hivatalosan Katonai Érdeméremnek hívták. A felirat jelentése, mely megegyezik a kitüntetések általános céljával, a *dicséret jele*. I. Ferenc József 1890. március 12-én alapította a Katonai Érdemérmeket, melyet csak tisztek kaphattak. Kiváló szolgálatért békében vagy háborúban részesülhettek ebben a *legfelsőbb elismerésben*. A K.u.K. Reitende Artilleriedivision No. 6. 1915. október 30-i felterjesztése szerint Radnai hadnagy önfeláldozó és bátor viselkedésével, ellenséges tűzben tanúsított rettenthetetlen magatartásával kiérdemelte a kitüntetést, amit a hadseregpáncsnok, Pflanzer Baltin 1915. november 5-én jóváhagyott és továbbított.²⁰⁸ A K.u.K. Etappenoberkommando végül 1915. november 23-án engedélyezte a kérelmet, melyről Radnai hadnagy a fronton jó hat héttel később értesült. Azonban nem csak ez, a Ka-

²⁰⁷ Huszár János, 1998: 54.

²⁰⁸ „Wird für die Allerhöchste Belobende Anerkennung des Militärverdienstkreuzes beantragt.” Wien, Kriegsarchiv, Belohnungsakten, Offiziersbelohnungen Nr. 58059. Az adatot Dr. Kelenik József őrnagynak köszönöm.

Radnai István hadnagy kitüntetésre való felterjesztése.

tonai Érdemérem a Katonai Érdemkereszt Szalagján bronz fokozatát kapta meg Radnai. Korábban már részesült egy másik kitüntetésben. Megkapta ugyanis az 1912–13. évi Mozgósítási Keresztet is.²⁰⁹

Radnai hadnagy ugyan 1916. március 30-a után nem írt semmilyen értékelhető bejegyzést a naplójába, de tudjuk, hogy 1916. augusztus 1-én tartalékos főhadnaggyá léptették elő, 1917-ben pedig a császári és királyi 8. tábori ágyús ezredhez helyezték át.²¹⁰ A háború után Budapesten magánhivatalnokként dolgozott. 1921. június 1-én itt kötött házasságot Greif Etelkával. A házassági anyakönyvi bejegyzés szerint mindketten izraelita vallásúak, de a feleség 1936. július 31-én, Radnai pedig egy évvel később, 1937. március 20-án kikeresztelkedett és a budapesti Szent Rókus római katolikus plébánián kapott keresztlevelet.²¹¹ A házaspár gyermektelen maradt, de közösen nevelték Greif Etelka első házasságából született lányát, Majrovits Katalint.²¹²

²⁰⁹ Az adatokat a Budapesti Hadtörténeti Levéltár és Irattár igazgatójának, Dr. Bonhardt Attilának köszönöm.

²¹⁰ A 8. tábori ágyús ezred [Feldkanonenregiment Nr. 8.] parancsnoka Eduard Ritter von Ripper ezredes volt. Az adatokat a Budapesti Hadtörténeti Levéltár és Irattár igazgatójának, Dr. Bonhardt Attilának köszönöm.

²¹¹ Budapest VII. kerületi házassági anyakönyv, folyószám: 794. Anyakönyvvezető: Bauer Richárd. Lásd: Budapesti Polgári Anyakönyvek <http://www.hatvany-online.net/MyProgs/crmbp/marriages.aspx> letöltés ideje: 2012. június 23.

²¹² 1917. május 29-én kötött házasságot az akkor 24 éves Majrovits János József és a 20 esztendősen Greif Etelka. Majrovits foglalkozását tekintve magánhivatalnok volt. Mindketten budapesti születésűek és izraelita vallásúak voltak. Majrovits az I. világháborúban súlyosan megsebesült (tüdőlövést kapott) és a háború után, feltehetően 1920-ban meghalt. Lányuk 1918. július 13-án született Budapesten. Iskoláit Budapesten végezte, a Konzervatóriumba járt, ahol operaénekesként végzett, majd ének- és zenetanárként dolgozott. Dr. Deák Pállal kötött házasságot. Ebből a frigyből született Deák Katalin. Deák Pál a II. világháborúban elesett. Özvegye 1945. március 15-én kötött házasságot Lékay Walter, többszörösen kitüntetett vadászpilótával, akivel a háború utolsó évében dezertált és kalandos úton családjával együtt Hollandiába menekült. A menekülésben valószínűleg szerepet játszott Majrovits Katalin zsidó származása is. Beszélgetés Deák Katalinnal 2012. január 27-én Groningenben, illetve lásd: <http://www.hatvany-online.net/MyProgs/crmbp/marriages.aspx>

Madelon Székely-Lulofs (első sor, balról az első), Radnai István (hátsó sor, középen) és Greif Etelka (első sor, jobb szélén) Budapesten, 1937 körül.

Greif Etelka jómódú polgári családból származott. Apjának filcüzeme volt Budapesten, mely kalapokat gyártott, lakásuk a Rottenbiller utcában volt.²¹³ Radnaival kötött házassága után a kifejezetten jómódú környéknek számító Délibáb (az Andrássy úttal párhuzamos) utcába költöztek. Miután Székely László és felesége 1930-ban hazatért Szumátráról és Budapesten telepedett le, többször találkozott Radnaiékkal. Nem is laktak messze egymástól, mivel Székely és holland felesége Madelon Lulofs egy ideig az Andrássy úton béreltek lakást. Radnai 1940. február 17-én, 47 éves korában halt meg Pestszentlőrincen.²¹⁴ Naplója évekig özvegye tulajdonában volt, míg annak unokája, Deák Katalin 1961-ben magával vitte Hollandiába.²¹⁵ A

²¹³ Beszélgetés Deák Katalinnal 2012. június 22-én Harenben (Groningen).

²¹⁴ Radnai István 42/1940 folyószámú halotti anyakönyvi kivonata, melyet utólag, 1979. szeptember 10-én állítottak ki Budapesten.

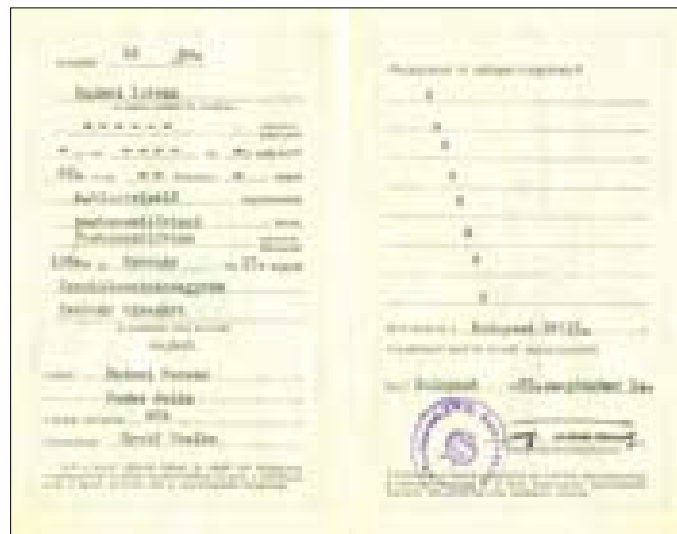
²¹⁵ Beszélgetés Deák Katalinnal 2012. január 27-én, Groningenben.

napló ezután negyven évig Groningenben pihent, majd Gerard Termorshuizenhez került, aki 2007-ben a hágai Irodalmi Múzeumnak ajándékozta. Ott a Madelon Székely-Lulofs kollekciónak részét képezi, az író hagyatékával és Székely László néhány kéziratával együtt.

* * *

Az első világháború, vagy ahogy máig is nevezik a Nagy Háború soha nem látott pusztítást és változást okozott Európában. Radnai István frontélményeiről szóló naplója nem egyedülálló dokumentum. Sokan voltak, akik szolgálati idejük alatt feljegyzéseket készítettek, naplót írtak és ezt a háború után, vagy esetleg csak hosszú évtizedekkel a békekötést követően publikálták. Radnai naplóját nem csupán az teszi különlegessé, hogy leírja állomáshelyeit, frontélményeit és megtudhatjuk, hogy Tarnopol – Petrikow – Korina – Trembowla – Padhorze – Felső Komárnik – Przemysl – Rimonow – Duklaiszoros – Fenyvesvölgy – Lodomér – Zezawa – Csernowitz – Csernelica – Gouza voltak harcának háborús színhelyei. A napló további értéke, különlegessége, a szumátrai útról szóló élménybeszámoló. Ilyen jellegű, magyar utazótól származó naplót vagy visszaemlékezést ebből a korszakból csak nagyon keveset ismerünk a Holland Indiákkal kapcsolatban. Ilyenek a könyv formájában már megjelent útleírások a holland gyarmatokról (Székely László, Zboray Ernő, Keöpe Viktor). Radnai, mint kívülálló, idegen szemlélő sajátos képet ad Deliről, a kor ültetvényes társadalmáról, berendezkedéséről, szokásairól.

Radnai a napló ezen részét valószínűleg nem csak személyes használatra szánta, hanem feltételezhetően számított rá, hogy más is olvassa majd feljegyzéseit. A szumátrai hazatérés után a 19. századi írók, olvasót megszólító fordulatával fejezi be a napló első részét:

Radnai István (utólag kiállított) halotti anyakönyvi kivonata.

„Egy utolsó istenhozzádot mondok neked Szumátra. Ezzel egyúttal a kalandos úttervek és utazások, a fiatal vér szülte meggondolatlan türelmetlenkedés és az utópiának bizonyult hirtelen vagyonszerzés utáni lázas törekvés finiséhez érkeztem. Csapd be a könyvet nyájás olvasó, mert ami ezután következik csak egy szürke tucatembernek a mindennapi kenyérért való unalmas küzdelme.” (1914. július 19.)

Később azonban (a világháborús feljegyzéseiben) már kifejezetten saját használatra szánja naplóját: „De hát nem is másnak írom, csak magamnak. Jól fog esni hébe-hóba lapozgatni benne, kivált, ha majd mindezeket túl leszünk.” (1916. január 11.)

Radnai összefüggően értelmezhető feljegyzései 1916. március 30-án véget érnek. Ezután német nyelvű

bejegyzések, majd gyorsírással lejegyzett oldalak következnek. Ez utóbbiak értelmezése többszöri nekifutásra sem sikerült. A gyorsírás szakértőjével, Dr. Kalotay Kálmán, nyugalmazott főiskolai tanárral való többszöri konzultáció sem vezetett eredményre. A Radnai hadnagy által használt jelrendszer régi, elavult, már csak néhány szakértő által ismert rendszer volt. Az írásjelek, melyeket használt, tele voltak egyéni rövidítésekkel, a lapok vonalazása (illetve a vonalak hiánya) is nagyban nehezítette a szöveg megfejtését. Kalotay professzorral arra a következtetésre jutottunk, hogy Radnai szándékosan használt olyan jeleket és írásmódot, melynek megfejtése egy kívülálló számára lehetetlen feladat volt. Radnai nem akarta, hogy naplója utolsó húsz oldalát más is olvashassa. A kezdetben a nagyközönségnek szánt útibeszámolóból az utolsó részt tekintve szigorú magánügy lett.

Napló

1914. április 12–13.

Szép, verőfényes Húsvétvasárnapjának késő délutánja. Nehéz volt a búcsú a mieinktől, nagyon nehéz. Mindannyiunk homloka mögött egy nagy kérdőjel nehézkedik. Mindnyájan arra gondolunk, mit hoz a jövő? Jobb lesz-e mint ebben az édes, de mégis kegyetlen gyűlölet-országban volt. Neki indultunk hát ennek a hosszú-hosszú, csak sejtelmes, vészterhes útnak, hogy két kezünk nehéz munkájával vagyont, boldogságot szerezzünk, hogy majd meglett férfikorunkban, ha sikerült minden nehézséget leküzdeni meglegedetten élvezzük fiatalságunk lázas munkájának gyümölcsét odahaza, szép hazánkban. No de félre a szentimentalizmussal, mindig untattak a frázisok, ha igaz szívből, elérékenyültségből fakadtak is. Mit érdeklik az én gondjaim a másik vagy harmadik embertársamat. De hát mégis, mint a *Tolnai Világlapja* érdemes szerkesztője megjegyezte, a pesti fiatalság 90%-a nem volt még túl Alagon.¹ Nálunk ilyen vállalkozás, a távoli Indiákra menni, ott pénzt gyűjteni, még meglehetősen szokatlan fogalom.

Tehát, hogy az elején kezdjem: miután már megérlelődött bennünk az elhatározás, nem tudván itthon megélni, kivándorolni kényszerültünk. Megtettük az előkészületeket, és rövid búcsú után hű útitársammal és rokonommal, Székely Lacival egy pár jó baráttól kísérve felültünk a fiumei gyorsvonatra, hogy nekiinduljunk a nagy bizonytalanságnak.

Bizony-bizony csak nagy nehezen jött álom a szeminkre. Felébredve a nap melegítő sugarai által Kameral

¹ Alag – község Budapesttől északra a Duna bal partján, ma Dunakeszi része.

Moravicza² állomáson találjuk magunkat. Még egy félórát száguld velünk a vonat a kietlen sziklák között és felérünk a Karst legtetéjére. Oly impozáns látvány tárul szemeink elé. Körülöttünk a rettenetesen sivár, terméketlen Karst, egy pár kilométerrel alattunk a csodás Quarnero³ füstölő hajóival, vitorlásaival, Fiume és az Osztrák-Riviéra buja növényzetével, majd a távol kéklő ködében elmosódva feltűnnek Veglia,⁴ Cherzo⁵ és a többi szigetek. Zakatolva robbog be a vonat a fiumei állomásra. Időnk nincs megnézni a várost, már hajóra kell szállni. A tükörsima Quarneron csakhamar elérjük Abbazziát,⁶ ahol egy pár friss utast kapunk. Hamarosán előkerül egy kis néger, mint később kiderült egy kis pesti ügyvéd. Először mozdult ki Pestről. Végtelenül boldog, hogy az *Ungaro Kroata*⁷ velencei hajóján magyarokat talált. Fő ambíciója a nappal minél barnábbra égettetni magát és Velencében a Lídón megfürdeni. Előkerül még vagy 3 magyar úr, akikkel igen kedélyesen töltjük az időt. A tenger vize egyre pompásabb színeket vált, olykor-olykor bohókás delfinek mulattatnak fickándozva játékkal. Egy hadi hydroplan berregve szeli fejünk felett a levegőt. Dél tájban feltűnik a pólai⁸ hadi kikötő, hatalmas erődítményeivel, hadihajóival. Nem sokára csörömpöl a vasmacska és a szép Brioni-sziget előtt állunk, ahol Ferenc Ferdinánd fényes kastélya ékeskedik. Igen kellemetlenül érint megtudni, hogy Olaszországba

² Kameral Moravicza - 1914-ben Cameral-Moravice, község volt „Horvát-Szlavónországban”, Modrus-Fiume vármegyében (1891) 2480 horvát-szerb lakossal, a Magyar Királyi Államvasutak Budapest-Fiume vonalának egyik fontos állomása, posta- és távíróhivatallal, postatakarékpénztárral.

³ Quarnero - Kvarner-öböl, az Adria része, ma Horvátországhoz tartozik.

⁴ Veglia (Krk) - sziget, ma Horvátországhoz tartozik.

⁵ Cherzo (Cres) - sziget, ma Horvátországhoz tartozik.

⁶ Abbázia – város Fiume (ma Rijeka) mellett, melynek mai neve Opatija. A Monarchia egyik legkedveltebb üdülőhelye volt.

⁷ Az Ungaro-Kroata vagy Magyar Horvát Tengeri Gőzhajózási RT 1892-től 1921-ig működött. Központja Fiumében volt.

⁸ Póla – az Isztriai-félsziget csücskében, a Kamenjak-foknál fekvő város. Mai neve Pula.

tilos lőfegyvert bevinni. A kofferebben szétszedve heverő Browning vadászfegyver miatt még esetleg kellemetlenségeim lehetnek a vámnál. A nap leszálló sugarai megaranyozzák a sima tengert és csakhamar feltűnnek a Lidó kontúrjai. Közelebb érve látjuk már a Campanilét⁹ is. Majd még napvilágosságánál kikötünk a San Marco előtt. Semmi baj, a felületes talján finánc elnázta a Gewehr¹⁰. All right! Rengeteg sok az utas és a keskeny lépcsőn csak nehezen lehet a gondolához jutni, de végre leérünk és a gondolás bámulatos biztonsággal siklik velünk tova a lagúnák tömkelegén, míg végre kiér a Canal Grandéra és a Ferroviára,¹¹ a vasútállomásra visz bennünket. Itt biztonságba helyezük poggyászaikat és egy Vaporetton¹² bemegyünk a San Marcoba. Kedvünkre élvezzük a nem mindennapi látványt. A csodás Campanilét, a Szt. Márk templomát és a Doge palotát. Majd bejárjuk a sikátorszerű szűk utcákat, ahol a bennszülöttek keverve kíváncsi idegekkel csak úgy hemzsegnek. Megfigyeltem, hogy a katonanyag roppant hitvány és fegyelmetlen. Majd betérünk az elegáns „Pilzeni étterembe” vacsorálni. Alig hogy leülünk, harsány „Jó estét urak” riaszt fel nyughelyünkről, hát a kis ügyvéd és Dr. Székely királyhalmeci körorvos voltak. Az est hátralevő részét igen kellemesen eltöltöttük, majd kikísértek a népek az állomásra, elbúcsúztunk és beültünk egy minden kritikán aluli másodosztályú fülkébe. Kényelmesen elhelyezkedtünk, és kegyetlen füstfellegeteket eregettünk angol pipánkból. Egyszer csak berobog egy marcona olasz és szigorúan rámutat az ablak alatt ékeskedő „Vietato fumare”¹³ felírásra. Szidjuk magyarul az „apja istenit”, de azért bosszúsan eloltjuk a „Rotzkochert”,¹⁴

⁹ Campanile (olasz) - harangtorony

¹⁰ Gewehr (német) – puska

¹¹ Ferrovia (olasz) - vasút

¹² Velence csatornáin közlekedő vízibuszok.

¹³ Vietato fumare (olasz) – dohányozni tilos.

¹⁴ A vicces német elnevezés szó szerint „takonyfőzőt” jelent.

ahogy a németek nevezni szeretik a pipát. Majd beszáll még egy pár úr, úgy hogy alvásról szó sem lehet. Végre a kalauz jóvoltából egy líráért kapunk egy üres fülkét, ahol Milánóig egy jót húzunk, miután a whiskysüveget fenéig ürítettük.

Április 14.

Reggel hatkor berobogunk a milánói hatalmas pályaudvarra. Megint teleülnek a muszkák, ahogy Laci minden idegent nevez a kocsit, és mint minden olasz, éktelen hangosan mulatoznak. Szerencsére már csak három óra hosszat kell kellemetes társaságukat élvezni. 9 órakor Genuában¹⁵ leszünk. Utunk a gyönyörű, termékeny Lombard síkságon vezet. Legalább látunk valamit napfényben is a szép Itáliából. Óriási vízzel borított rizsföldek, tipikus olasz helységek követik egymást. Alig vesszük észre hatalmas hegyek közé érkezünk. Megyünk mindig feljebb-feljebb. Lent zúg a vadvíz, fent a meredek magas hegyektől alig lehet látni egy kis eget. Alagút alagutat követ, viadukt viaduktot. [~~Benn vagyunk a csodás Brenner hágóban~~] Majd megváltozik az eddigi vad kép. A völgy kibővül és a leggyönyörűbb kultúra tárul elénk. Gyönyörű tiszta városok, falvak, rengeteg gyár lenn a völgyben. A magas hegyek tetején középkori várak és szép templomok. Egyik ablaktól a másikhoz ugrunk, hogy kábultan élvezettel csodáljuk a pompás látványt. Egy hangos fütty, észre sem vesszük, és benn vagyunk a genuai pályaudvaron. Miután a pénccal elintéztük a kis ügyet, bemegyünk a városba, fogyatékos tudományunkkal eltalálunk a Via Garibaldi-ra. A *Norddeutsche Lloyd* ügynökségénél megváltjuk a bilétát. Na, most már elmondhatom Caesarral „*Alea iacta est.*”¹⁶ Nincs visszatérés többé. Most szorul el először egy kicsit a szívem. De félre bánat, félre bú. A Nap perzselő

¹⁵ Genua - Genova

¹⁶ A kocka el van vetve.

melegséggel süt, ez már félig-meddig a trópusok lehelete. Majd szállás után nézünk. Ki is nézünk a kikötőben egy kis tiszta albergót¹⁷ Garibaldihoz címezve. Hamisítatlan olasz ételekkel, vajban ropogósra sütött halacszkákkal, sajtos, paradicsomos makarónival táplálnak. No de jó gyomrunk van, sok mindent bevesz. Majd széjjelnézünk a városban. Gyönyörű város. Tipikusan olasz, szűk utcáival, az ablakból kilógó száradó ruhákkal, de már határozottan látszik rajta, hogy kezd világvárossá fejlődni. Északról hatalmas hegyek védik az északi szél ellen. A hegyek tetején pompás erődítmények, a hegyoldalokon buja délszaki növények. Ha egy kis fáradságot vesz magának az ember, felsétál egy hegyre, olyan a látvány, hogy megérdemli a fáradságot. A panoráma leírhatatlanul szép. A hegyoldalakból egész a tengerpartig húzódik le, félkör alakban veszi körül a kikötőt. Hatalmas középkori reneszánsz stílusban épült különálló óriási paloták, kolostorok, megbecsülhetetlen műkincsekkel tömött templomok, múzeumok. Van a börze mellett egy utca, amely két oldalt folyosókkal van ellátva, itt a korzó, a falakat pompásabbnál pompásabb freskók díszítik. Pálmákkal, óriási kaktuszokkal teleültetett tereken hever a temérdek naplopó, akik kiszimatolják az idegent és száználmas hangon segílyt kérnek. Ha nem kapnak, akkor aztán a háta mögött jó hangosan mindenféle szép titulussal illetik a nyájas idegent. A kikötő telis teli kisebb-nagyobb gőzösökkel, vitorlásokkal, aki ilyet még nem látott, naphosszat bámulhatja a kikötő lázasan munkás életét, élvezheti a rakodó gőzdaruk csikorgó dörmögését.

Április 15.

Genuát kiismertük úgy, akárcsak a Józsefvárost odahaza. A vendéglős buzdítására megnézzük a világ legpompásabb temetőjét, a remek Campó Santót. Türelmetlenül várjuk a

¹⁷ Albergo (olasz) – szálloda, szállás

Prinz Ludwig érkezését, ami déli 12-órákor szerencsésen meg is történik. Nem fog már a hely, csak tovább, tovább. Egy kékinges facchinó¹⁸ kétkerekű carricolóján¹⁹ kigördíti szerény poggyásunkat a *Porto de Guglielmo Fredericora* és mi behajózunk. A fősteward, egy roppant előzékeny, jóképű, intelligens szerény fiatalember, kijelöli kabinunkat és mi visszatérünk a városba miegymást még beszerezni. Óriási egy ilyen óceángőzös, hát még az *Imperator*,²⁰ amely ötször akkora, mint a mi hajónk, milyen lehet az? A *Prinz Ludwig* egy 9000 tonnás, 7500 lóerős, pompás építmény, hatalmas vaspáncélokkal borítva. A tisztaság és a rend, mint a *Norddeutsche* minden gőzösén, óriási. A matrózok minden dolga úgyszólván a súrolásból, festésből áll. Még aznap összebarátkoztam egy Roberts nevű angollal, aki Malakában cinbányász, és aki félvér feleségével 8 hónapi vizitet csinált az óhazában. Úgy látszik Mr. Ashton²¹ jól megtanított angolul, mert a társalgás minden fennakadás nélkül folyik közöttünk vagy 2 órán keresztül. Majd elérkezik az este és mi álomra hajtjuk bús fejünket a keskeny ágyakon, amelyeken, dacára ezek keménységének, mégis erőt vesz rajtunk az álom.

Április. 16.

Déli 12 óra. A Nap égetően süt le ránk. A gőzdaruk már másfél órával ezelőtt beszüntették lármás munkájukat. Megbődülnek a hajókürtök, a hajózenekar rázendít egy indulóra, búcsút intenek a fehér zsebkendők, és a hatalmas

¹⁸ Facchino (olasz) - hordár

¹⁹ Helyesen: carriola (olasz) - taliga (az adatot Pete László egyetemi docensnek köszönöm)

²⁰ Az *Imperator* a német HAPAG társaság személyszállító hajója volt, és 1913-ban építették. A 272,7 m hosszú, 29,4 m széles, 57.000 tonnás hajón 1200 fős legénység szolgált, ebből 350 fűtő (!). 44 km/h sebességgel tudott haladni és 4278 utast tudott szállítani. Ekkor ez volt a világ legnagyobb hajója.

²¹ Lehetséges, hogy az ebben az időben Budapesten élő brit állampolgárról, Thomas Ashtonról van szó, aki BTC futballcsapatában többek között a szintén angol Arthur Yollanddal és a későbbi olimpiai bajnok úszóval, Hajós (eredetileg Guttman) Alfréddelel játszott együtt. Zeidler Miklós, 2002: 122.

gőzkolosszus méltóságteljesen megindul. Megint valami elérzékenyülésképe vesz rajtunk erőt, de csakhamar legyűröm ezt is. Kiérünk a kikötőből és csakhamar eltűnnek a partok, kinn vagyunk a végtelen tengeren. Felmegyek a Backbordra, a hajó elejére. Egy egész társaságot találok már ott élénk vitatkozásba bocsátkozva. Az Istenség létezéséről és annak szükségtelenségéről vagy szükségességéről vitatkoznak. Én is leadom szerény véleményemet. Majd összeismerkedünk, és mindenféléről kedélyesen eldiskurálgatunk. Scheyer, egy 120 kilós, tiroli születésű zürichi építész. Roppant jovialis, intelligens, felvilágosított bácsi, irigylem azon jó tulajdonságáért, hogy mindent a kedélyes oldaláról fog fel. Kínába utazik egy pár jó képvisellel, miután az építési ipar odahaza meglehetősen pang. Der Herr Doktor medikusnak adja ki magát, aki az ausztráliai vizeken lévő Maron szigetre utazik, ahol egy nagy német társaság kórházi kiségitője lesz. Ja, der Herr dr. Lauerweit roppant tudományos férfiú. Kár, hogy amint később kisült, a balkáni háború idején a német vöröskereszt szolgálatában állva, csupán mint betegápoló szerezte orvosi tapasztalatait. Különben, hogy a társaság felheccelte, már maga is azt hiszi, hogy tényleg doktor. Dicsekszik előkelő ismeretségeivel és örökösen trópusi dolgait csomagolgatja, ami áll három kopott divatmellényből és egy spiritusz kályhából. Dacára, hogy a leggroteszkebb alak, akit valaha láttam, azt hiszi magáról, hogy ő a lelegegánsabb férfiú a hajón. Orvosi könyvei társaságában fontoskodva sétál a fedélzeten, és ha valaki megszólítja indignálódva kiált fel „oh, du liebe Zeit, lassen Sie mich in Ruhe, sehen Sie nicht, dass ich keine Zeit habe.”²² Azon felül egy kis német professzor, aki Nápolyba utazik, de aki alighogy megmozdul a hajó, konyakkal igyekszik a jelentkező tengeri betegséget leküzdeni. Azután Dröse, egy jelentéktelen pasi, aki Surabayába utazik, hogy ott egy pár gépet

²² Ő, az ég szerelmére, hagyjon már békén. Nem látja, hogy nem érek rá?

felmontírozzon, egy roppant jóképű norvég hajómasinista, Colombóba megy, és egy mindenkiből gúnyt űző fiatal német hajógépész, Andersen Hong-Kongba megy. Löwy egy végtelen szimpatikus derék német zsidó gyerek, Szingapúrba utazik már másodízben, hogy ott egy havi 800 márkával és teljes ellátással honorált könyvelői állást elfoglaljon. Van még egy néhány hollandi fiatalember, ezek egyike-másikjáról még meg fogok emlékezni. Így nagyjából megfigyeltem útitársaimat, mikor du. 5 óra tájt feltűnik egy szigetecske. Ez a sziklás Elba, angol birtok, a nagy Napóleon töltötte itt első fogságának izgatott napjait, hogy még egyszer megmutassa 100 napig oroszláni erejét, amíg Waterloonál másodsor, de ezúttal végérvényesen leáldozott napja a nagy hadvezérnek. Izgatottan térünk nyugalomra, várva, hogy minő érdekességeket hoz újra a holnapi nap.

Április 17.

Délelőtt tíz óra tájt felélénkül kissé a tenger egyhangúsága. Szigetek tünedeznek fel jobbra, balra mind Vulcanust vallva szülőapjuknak. Az első, amelyet érintünk a kies Ichia sziget, mellette egy kis szigetecske, amelyen éppen hogy csak egy lovagvárnak van helye, egy kis móló forma építménnyel van összekötve. Kissé távolabb Kapri szigete a híres kék grottával,²³ amelyet sajnos nem volt időnk megtekinteni. Távolabb közvetlenül előttünk a lomhán füstölgő Vezúv. Közben Scheyer és egy kövér hollandus között élénk vita fejlődik ki, hogy mennyire lehet szabad szemmel látni. Az egyik azt állítja, hogy 30 km, a másik, hogy egy hegyről még 200 km távolságra is. Már majd hogy hajba kapnak, de előzőleg az én tűzértishti szakértői véleményemet kérik ki. Kivágok nekik valami Dodonai értelmű véleményt, amivel azután látszólag mindketten meg vannak elégedve. A dolog ilyen diplomatikus elintézése

²³ Kapri egyik látványossága a Grotta Azurra, vagyis kék barlang.

után bekebelezzük az ebédet, majd feltódulunk a fedélzetre, és kíváncsian várjuk a fejleményeket. Már közeleg kis gőzösén a pilóta.²⁴ Csakhamar fent van a hajón, és ügyesen bedirigálja azt a nápolyi kikötőbe. Sokat hallottam és olvastam már: „Nápolyt látni és meghalni.” Nem tudom, egyáltalában nem tesz rám valami kedvező benyomást. Lehet, hogy még mindig a genuai emlékek befolyásolnak. Mielőtt beérnénk a kikötőbe, barna legények közelednek csónakokon. Csak egy úszónadrág ékeskedik rajtuk. Kibálnak angolul „Throw money”. Meg is kezdi egy jártas utas az első kísérletet. A pénz behull a tengerbe, a fickó a csónakból utána, és még alászálltában kihalássza azt. Csattogva, csörömpölve ereszkedik le a horgony, kezdetét veszi a kihajózás. „Oh, du liebe Zeit” hozzánk csatlakozott a doktor. No, te szent Habakuk, hogy szabaduljunk meg tőle. Egy kis tender²⁵ partra szállít. Jelvényes idegenvezetők, sofőrök vesznek körül. Németül, angolul, franciául, spanyolul kínálják fel készségees szolgálataikat. Öt líráért megmutogatják a város nevezetességeit. 20 líráért kiszállítanak automobilon Pompejba. Zavarom őket „Ich brauche gar nichts” „I d'ont want anything”²⁶ míg végre is eltávoznak. Ismerős mosolygással közeleg egy úr „Ach, guten Tag meine Herren, ich habe gerade auf Sie gewartet.”²⁷ „Zum Teufel hinein!”²⁸ - ki ez? Jobban megnézem, hát egy csalafinta idegenvezető. Nahát milyen ravasz volt! Kierünk az utcára, majd megfűlünk a rettenetes portól. Na, mondhatom egy pár napja élvezem már Talliánországot,²⁹ de még ilyen piszkot nem láttam sehol. Mindenesetre eredetien érdekes olasz város. Míg Velencében, Genuában majd minden olaszban lehet találni egy kis germán vért,

²⁴ révkalauz

²⁵ Vitorlás hajó fajta.

²⁶ Nincs szükségem semmire.

²⁷ Jónapot uraim! Éppen Önökre vártam.

²⁸ Az ördögbe!

²⁹ Olaszország

ezek a gótok és rómaiak keresztezett leszármazottai. A nápolyiak azonban hamisítatlanul tiszta kalábriai³⁰ olasz típus. Tipikus briganti ábrázatuk van. Műemlékekben bővelkedik a hely, az egyszer bizonyos. Minden egyes középület egy-egy tárháza a legértékesebb műkincseknek. Múzeum múzeum hátán. Többek között megnéztük a pompeji múzeumot, ahol csak felnőtteket bocsátanak be. Tele van Pompej romjaiból kiásott erotikus szoborművekkel és képekkel. A főutcákon por, lárma és rendtelenség. De lássunk már valami olaszt is. Befordulunk egy mellékutcába, de csakhamar undorral távozzunk. Zöldségmaradványok, emberi és állati hulladékok hevernek szerte az utcán. És még azt mondják, hogy csak a higiénikus élet egészséges. No hiszen, akkor Nápolyban minden embernek halálos betegnek kellene lenni. A kisebb üzlethelyiségek egyúttal lakásul is szolgálnak tulajdonosaiknak. Azt megfigyeltem, hogy a nők sokkal csinosabbak és szebbek, mint Genuában vagy Velencében. A mellékutcákban csak úgy hemzsegnék a teherhordó szamarak. Tulajdonosaik éktelen ordítózással terelik őket, mire a jámbor állatkák rémes iákolással válaszolnak. Fejős kecskék ugrándoznak szanaszét az utcákon. Ha megszomjazik a jó gyomrú idegen, a tulajdonos kétes csuporjában az utcán fejt friss kecsketejjel szolgál egy pár centesimiért. Végre elérkezünk a „funicolare”, a gőzsikló állomására, amely két soldiert pár perc alatt felrepít a Forte San Martinóba. Megnézzük ott a képes levelezőlapokról otthon is ismert gyönyörű Castello St. Elmo,³¹ a körülötte elterülő szép pálma és kaktuszligeteket, és végre megállunk egy terebélyes fa alatt, amelyet majd minden nápolyi anixon³² látni. Innen szokták ugyanis Napoly és a Vezúv panorámáját lefotografálni. Hát, „a la bonheur” visszavonom amit az előbb

³⁰ Calabria - régió Olaszországban, az Appennin-félsziget délnyugati végén.

³¹ A 14. században épült Sant'Elmo erőd Nápoly egyik nevezetessége.

³² lap, képeslap, üdvözlőlapp

mondtam Nápolyról. Ami itt az ember szeme elé tárul, az tényleg isteneknek való látvány. Az ember lába alatt mélyen az öblöt félkör alakban körülfogó nagyváros, a háttérben a hatalmas lomhán pöfékelő Mont Vesuviv, melynek oldalai a kihűlő látótól esténként vörösen izzanak. Látvány, amelyet soha el nem fogunk felejteni. Még kábultan a sok látott széptől leszállunk a porba és piszokba, ami azonban most már nem zseníroz olyan módfelett. Estig eltöltjük az időt csavargással és megváltjuk bilétáinkat a San Carlo theaterbe. Mondhatom ilyen impozáns benyomást régen tett rám valami, mint ez a nagystílu építmény. Olyan, mint egy hatalmas bazilika, a magyar királyi operaház, úgy amint áll, háromszor elférne a nézőtéren. Talán egyedül a milánói Scala az, ahonnan a híres Caruso világhódító körútjára indult, ami nagyságra nézve felveheti a versenyt a San Carloval. Élvezzük Mascagni gyönyörű alkotásának a *Cavalleria Rusticana*-nak³³ hamisítatlan olasz előadását. Vége az előadásnak és mi megelégedetten a látottakkal visszatérünk a hajóra, ahol a nap fáradalmait kipihenendő álomra dőlünk, és észre sem vesszük, amikor a hajó éjfélkor felszedi horgonyait és megkezdi 3 ½ napos futását Port-Szaid felé.

Április 18-20.

Reggel kilenc óra tájt feltűnik a távolban egy vulkanikus szigetekcske, a Stromboli. Közvetlen mellette hajózzunk el. A hegy alatt egy kis városka, amelynek heves vérű lakói valószínűleg halászatból élnek, mert annyi zöldet nem láttam az egész szigeten, mint egy karszti vasúti bakternek a zöldséges kertje. A virgonc kis tűzhányó bodorfüstfellegeteket ereget a kék égboltozat felé. Két órával később hatalmas hegyek zárják el jobbra-balra a láthatárt. No nemsokára elérjük a Messinai-szorost, hogy azután végérvényesen elhagyjuk Európát. Tényleg, alig múlik el

³³ Pietro Mascagni: Parasztbecsület

egy negyedóra, benn vagyunk a Messinai-szorosban. „Die Strasse von Messina” mondják a németek és viccesen elégedetlenkednek „Aber wo sind die Wegweiser?”³⁴ No végre meglátom ezt a szomorú nevezetességű helyet is. Tényleg, jobbra fekszik a calabriai parton Reggio di Calabria városka, és balra a most legnagyobb sajnálatunkra teljesen csendes Etna tövében, a közadakozásból teljesen újjáépített festői fekvésű Messina.³⁵ Sajnos, meglehetősen távol hajózunk ahhoz, hogy részleteket is megfigyelhessünk, de az összbenyomás megragadóan szép.

Eltűnnek a partok, és az utasok hozzálátnak, hogy szórakozást szerezzenek maguknak, mert örökké csak a végtelenül sima tengert bámulni meglehetősen unalmas. Na de gondoskodik szórakozásról az Istenke. Estefelé, hogy az Andersen barátunk szavaival éljek „Es erhübt sich a gresser Stirm”³⁶ és az eddig meglehetősen csendes Földközi-tenger elkezd veszedelmesen háborogni. A gyengébb természetű utasok kabinjaikba vonulnak, hogy Neptun istennek áldozzanak. Engem is elővesz valami szédülés és gyomorémelygés forma, de nem oda Buda, le egy stampedli konyakkal, és nincs is semmi baj. Mi vagy három-négyen, erősebb természetű népek felmegyünk a fedélzetre, hogy védett helyről gyönyörködjünk a tenger félelmetesen háborgó játékában. Toronymagasságú, kilométernyi szélességű hullámok csapódnak döngve a hajónak, elborítva az egészet tajtékzó sós vízzel. Sajnos a fedélzeten tartózkodni többé lehetetlen, mert elmossa az embert a tenger, ami már mégsem igen kellemes halál. Lemegyünk a társalgóba. A hőség tűrhetetlen. A vi-

³⁴ No de hol vannak az útjelző táblák?

³⁵ Ha Radnai valóban Nápoly felől érkezett a Messinai-szoroshoz, akkor tévesen jegyezte fel, hogy mi látható jobbra, ill. balra. Ha ugyanis Észak felől érkezünk, akkor a szoros jobb oldalán (nyugati irányban) látható Messina, baloldalon (keleti irányban), az olasz csizma orra hegyén fekszik Reggio di Calabria. Eigenbrod is azt írta, hogy Messina tőlük balra volt. Eigenbrod, 16.

³⁶ Helyesen: Es erhebt sich ein grosser Sturm. Vagyis „Nagy vihar kerekedik.”

har egyre fokozottabb erővel dühöng. Úgy lökdösi ezt a hatalmas hajót, mint egy gumilabdát. Asztalok, székek, amik nincsenek megerősítve, gurulnak egyik sarokból a másikba. Az ember csak a fogantyúba kapaszkodva tudja magát tovavonszolni. A kabinokból a tengeri betegek halálordítása hangzik. Kénytelenek vagyunk mi is lefeküdni, mert talpon lenni alig lehetséges. Eddig oldalról kapták a hullámok a hajót és döngették jobbra-balra. Ez az úgynevezett „schaukeln.”³⁷ Ezt még könnyen kibírja az ember. Hanem éjfél tájt előlről kapjuk a szelet. Na ez már kutyának való. A hajó felágaskodik egész hosszában, mintegy szilaj csikó, majd orral előre törtet, le a tenger feneké felé. Az embert örökösen olyan érzés gyötri, mint mikor azt álmodja, hogy zuhan lefelé ki a semmibe. Ez az úgynevezett „stampfen.”³⁸ Csakhogy az álom csak álom és egy kettőre vége van, de ez a legszomorúbb valóság és órákon, sőt napokon keresztül tart. Az étkezéseknél alig két-három sápadt utas van jelen, az ételek nagy része a tengerbe lesz dobva. Különben is „unheimlich”³⁹ amint a német mondja, ami ételmaradékot kidobálnak a hajóból. Egy falka disznót fel lehetne hizlalni rajta. De hát gondolható is, hogy ahol 150 európai alkalmazott, 100 kínai fűtő, szakács stb. és vagy 900 utas van, mi mindent össze kell főzni. A vihar egész Port-Szaidig tart szünet nélkül, de a vége felé már fel sem veszem. Total seefest⁴⁰ lettem.

Április 21.

Dél felé valami város halovány körvonalai kezdenek kiemelkedni a tajtékzó tenger ködéből, majd sajtyszerű arab vitorlásoknak az árbocai. Na végre megérkeztünk hát Afrika országba. Hatalmas hullámtörők enyhítik a ten-

³⁷ hintázás

³⁸ döngölés

³⁹ szörnyű, döbbenetes

⁴⁰ Teljesen megszoktam a tengert.

ger háborgását és háromnapos szenvedés után végre egy kis enyhülést találunk. Beérünk az itt öböllé szélesedő Szuzei-csatornába. Ez a hatalmas mű örökké hallhatatlan nevű konstruktőrének Leszezsnek⁴¹ hatalmas ércszobra büszkén tekint a beérkező hajókra a róla elnevezett csatorna északi bejáratánál. Lehorgonyzunk a Port-Szaid-i kikötőben. Piszkos arab csónakok szállítanak bennünket a partra, amelyet most a dühöngő Számum⁴² valóságos homokzapporral borít el. A hajóbeli szűkebb kompánia, vagy heten együtt vagyunk. Felfogadunk egy bennszülött dragománt,⁴³ aki erősködik, hogy összesen egy shillingért megmutatja a város összes nevezetességeit. Rendben legyen a kis ügy! Elvezet a postára, ahol elintézzük korrespondenciákat,⁴⁴ és tovább megyünk, vályog vagy téglagyárosoknak képzelve magunkat a sok elnyelt homoktól. A meleg elég nagy. Scheyer nem is akar tovább jönni, beül egy kávéházba. A dragomán megmutat egy moschét,⁴⁵ fejünként egy penny leszúrása után. De inkább ne néztük volna meg. Egyéb látnivaló alig van. Lapos fedelű, egy-két emeletes házak, tele arabokkal és sötét színű zsidókkal. A 7500 lakosú város egyetlen lakója sem dolgozik, kivéve a kikötőmunkásokat. Az egész város egzisztenciája az idegenek kizsákmányolására van bázírozva. Az üzletekben gyönyörű strucctollakat kaphat az ember jutányos áron. Ha leül egy kávéház teraszán az ember, vagy séta közben is, megrohanják az utcai árusok és ócska bélyegeket Németországban készült egyiptomi óraláncokat, velencei

⁴¹ Radnai valószínűleg a francia Ferdinand de Lessepsre (1805-1894), alexandriai francia alkonzulra gondol, a Szuzei-csatorna Társaság (1858) megalapítójára.

⁴² Szélvész Észak-Afrika, Arábia és Szíria sivatagain, por- és homokfelhőket sodor magával. Az ég a portól elborul, a nap elhalványul és az izzó légkör piros színűvé lesz. Nagy forróságot okoz, a levegő hőmérséklete akár 50°C-ig is felmegy. A sivatag homokos talaja ugyanis felmelegszik egészen 70°C-ra és a szélből felkapott homok aztán a levegőt is felmelegíti.

⁴³ dragomán - tolmács (arab eredetű török szó)

⁴⁴ levelezés

⁴⁵ mecset

és csehországi üvegyöngyökből és korallokból készült nyakéket és karkötőket, szivar és cigarettaszipkákat akarva sózni az emberre, tolakodó szemtelenséggel. Ha mindez nem kell titkolódzó arccal kis csomagokat szednek elő és halkán suttogják, „Schweinerei”⁴⁶ és igyekeznek a dolgot az ember képébe nyomni. Ha valaki bedűl és megveszi, európai aktok rossz reprodukcióján legeltetheti hosszan a szemeit. Felőtt és suhanc bűvészek mulattatják az embert igen ügyes mutatóvanyáikkal, amelyhez legtöbbször 1-1 shilling is szükséges, amivel legtöbbször megugranak, úgy hogy az ember bottal ütheti a nyomukat. Majd egy gyerek közeledik az emberhez és kacsingatva hív, hogy most mutat ő majd valamit. Elmegyünk. Szent Kleofás ez aztán egy épületes látvány. Dámák, akiket már 25 évvel ezelőtt kiséprűztek Európából. Mit csináljunk? Eljárunk velük egy hastáncot és át akarunk nyújtani nagy kegyesen három frankot az egész társaság nevében. Éktelen sivalkodás. Az illetők fejenként legalább 20 shillinget, egy angol fontsterlinget követelnek méltatlankodva. A 3 frankot az asztalon hagyva akarunk távozni, mikor a szemben lévő ajtón kilép öt, botokkal felfegyverzett arab. Szükség törvényt bont. Voltunk olyan elővigyázatosak a cimborával, hogy partraszállás előtt browningjainkat magunkhoz vettük. Semmit sem lehessen előre tudni. Hát revolvért rántunk és nekiszegezzük az araboknak, akik „hands up”⁴⁷ kiáltásomnak haladéktalanul eleget tettek. A társaság kimenekül, a revolvért az araboknak szegezve mi is kicurukkolunk, és megkönnyebbülve lélegzünk fel. Éppen még csak cigaretta készletünket egészítjük ki, 100-át 2 shillingjével vásárolva a legfinomabb egyiptomi cigarettáknak, és iszkolunk sebesen a további kellemetlenségek kikerülése végett. Úgy látszik, hogy itt az Orienten az embereknek gyakran el kell készülni ilyen dolgokra. A

⁴⁶ Schweinerei (német) - disznóság

⁴⁷ Hands up! (angol) - Kezeket fel!

hajóra érve már ott találjuk a pilótát és három csónakos arabot, akik a Szezei-csatornán, ha hajó jön szembe, a mi hajónkat ki tudják kötni a parthoz, hogy a másik el tudjon mellettünk haladni. Azon kívül a hajó orrára egy óriási reflektort alkalmaznak, hogy az esetleg szembe jövő hajó, melynek szintén kell, hogy legyen reflektora, idejekorán figyelmessé legyen téve. Az alkony beálltával neki is indulunk az eddigi óránkénti 19 tengeri mérföldnyi sebességet 7-re csökkentve. Még az este folyamán találkozunk egy japán személyszállító és angol hadihajóval és miután mi később indulunk ki a kikötőből, nekünk kell a parthoz állani. Korán fekszünk, hogy már napkelte előtt kint lehessünk csodálni a szokatlan látványt. Este lefekvés után irigykedve próbáltam kiszámítani, hogy micsoda roppant bevételei lehetnek az angol kormánynak a Szezei-csatornából. Hozzátevéleg 25-30 hajó megy át naponta a csatornán, és ezek mindegyikének 20-25000 korona vámot kell fizetni egy menet után. A fenntartási költségek számításom szerint 10-12% percentjére rúgnak a bevételeknek. Azon felül az építési költségek kamatai, de még emellett is csinos jövedelem maradhat.

Szezei-csatorna, 1914. április 12.

Gyönyörű szép nyári napra virradtunk. A szél és a tengeri levegő csökkentik a hőmérsékletet, úgy hogy az európai ruhákat nagyon jól elviseljük. A Backbordra⁴⁸ megyünk, és tágra nyitott szemmel bámuljuk az eddig legfeljebb képen látott csodákat. A csatorna töltéseit félmeztelen arab munkások javítgatják. Balra a felkelő nap fényében fehéren csillog a kietlen arab sivatag, homokhegyek völgyekkel váltakoznak. Sehol az életnek legkisebb nyoma sem. Legfeljebb a sivatag egyetlen növénye a szívós alfa,⁴⁹ amit csak a tevék esznek, és amely „afrique” név alatt, mint

⁴⁸ Backbord (német) – a hajó bal oldala.

⁴⁹ Alfafű, vagy más néven eszpartófű, halfafű.

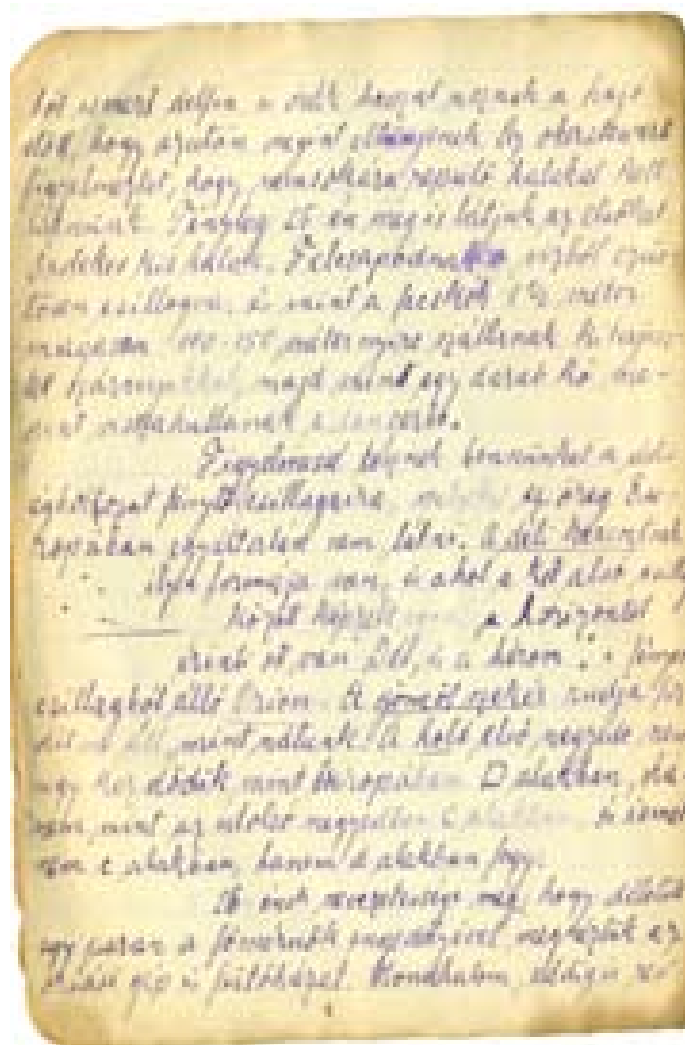
matractöltelék ismeretes, veti meg itt-ott gyökereit. Az afrikai oldal valamivel színesebb. A homok színe is élénkebb és itt-ott egy-egy kisebb-nagyobb kies oázis ékeskedik dúsan benőve pálmafákkal. Ki-kicsillan a sűrűből egy-két arab sátor. Majd órák hosszat megint semmi csak két oldalt a kopár sivatag. Néha-néha feltűnik az afrikai oldalon egy fehér burnuszba burkolt arab, amint ügető tevéje hátán átszeli a sivatagot. A kép kevés változatosággal ugyanez marad, amíg déltájban meg nem érkezünk Szuezbbe. Rendkívül csinos kis városka, a termékeny tett sivatagba építve a körülmények közt igen szép flórával. Itt csak addig állunk, míg a posta el lesz intézve, kiszállni hát nem igen lehet. Trópusi hőség uralkodik. Gyorsan fehérbe kell öltözni, és a parafa sisakot feltenni, különben a hőség elviselhetetlen. Laci egy pár csinos skiccet készít, és a hajó nekivág annak a tengernek, melyen őseink száraz lábbal keltek át menekülve a Fáraó hada elől.⁵⁰ Csakhamar megint kint úszunk a végtelen tengeren. Apropos, elfelejtettem megemlíteni, hogy Szuezbben egy csinos asz-szíriai zsidó útítársnőt kaptunk, amely esemény az utasok között általános konsternációt⁵¹ keltett. Jó egynéhányan igyekeztek kegyeit elnyerni, de ez azt hiszem csak egy franciának sikerült. Az ő előadása szerint boldogult férje, mint bejruti lakos, de olasz állampolgár a tripoliszi háborúban esett el, de ő most Szingapúrba utazik, hogy ott egy üzletben egy jól dotált állást elfoglaljon. No nagyon furcsa sejtelmeim vannak arról az üzletről. De hát semmi közöm az egészhez.

Veres-tenger, 1914. április 23–26.

A hőség szinte elviselhetetlen, a kabinban tartózkodni abszolút lehetetlenség. A fedélzeten a kifeszített ponyva alatt is csak a legnagyobb neglizsében bírjuk ki a hősé-

⁵⁰ Ez az egyetlen utalás a naplóban Radnai és Székely zsidó származására.

⁵¹ megdöbbenés, elképedés.

get. Naponta 4-szer 5-ször is megfürdünk. Az időt különben igen kedélyesen töltjük, kártyázunk, úgynevezett decklibilliárdot játszunk, majd én katonai kiképzésben részesítem a hímnemű publikumot. Roppant komikus látvány az öreg Scheyer a söröshordó termetével, amint vicces buzgósággal igyekszik rendeleteimet foganatosítani.

Ha a nap lemegy, a hajó orrába megyünk és gyönyörködünk a világító tengerben. Ez a világító tenger már régen izgatta fantáziámat. Most végre szabad szemmel meggyőződhettem ennek mibenlétéről, és mondhatom, nem csalódtam várakozásomban. A tenger világítását, mint tudományosan ki van derítve a Vörös-tenger és az Indiai-óceán vízében milliárdnyi tömegekben élő foszforeszkáló véglények okozzák. Néha-néha előbukkan egy egész csorda már a Quarneroból ismert delfin, és órák hosszat úsznak a hajó előtt, hogy azután megint eltűnjenek. Az obersteward⁵² figyelmeztet, hogy nemsokára repülő halakat kell látnunk. Tényleg 25-én meg is látjuk az elsőket. Érdekes kis halak. Felcsapódnak a vízből, ezüstösen csillogva és mint a fecskék 1½ méter magasan 100-150 méternyire szállnak kiterjesztett szárnyakkal, majd mint egy darab kő, visszahullnak a tengerbe.

Figyelmessé tesznek bennünket a déli égboltozat fénylő csillagaira, melyet az öreg Európában egyáltalán nem látni. A déli keresztnek ilyen formája van, és ahol a két alsó csillag között képzel vonal a horizontot érinti, ott van Dél, és a három fényes csillagból álló Orion. A Göncölszékér rúdja fordítva áll, mint nálunk. A Hold első negyede nem úgy kezdődik, mint Európában D alakban, hanem mint az utolsó negyedben C alakban és ismét nem C alakban, hanem D alakban fogy.

25-ének nevezetessége még, hogy délelőtt egy páran a főmérnök engedélyével megnéztük az óriási gép- és fűtőházat. Mondhatom, eddig is respektáltam a németet, de

⁵² Az első utaskísérő.

ezentúl mégjobban. Szegény James Watt, ha látná, hogy mi lett az ő szülöttéből, a gőzgépből, hát leesne az álla a csodálkozó hangulattól. Nem vagyok gépszakértő, nem tudom leírni, hogy ez miből áll, de azt tudom, hogy nagy-szerű. Hát egy olyan nagy és olyan tiszta terem, mint a templom négy óriási géppel, amelyek közül kettő mindig működik, és amelyek mellett egy ember olyan, mint a szűnyog az elefánt mellett, s minden olyan tiszta, mint a kristály. A hajócsavarokat 15-20 méter hosszú emberderéknyi vastag transzmissziós erővel hajtott Bessemer⁵³ acéltengelyekre vannak montírozva. 8 óriási kazánban csinálják a pokoli tüzet a nagy hőség miatt minden két órában felváltott kínai kulik.

Felérve a fedélzetre feltűnik egy sorjában a tengerből kiemelkedő 12 egymástól 6-7 kilométernyire levő kis hegy, a monda szerint a 12 kővé vált apostol. 12 óra, délben megérkezünk Ádenbe, amely köves Arábia egy előnyúló szirt fokán épült angol uralom alatt levő városa. Nem megyünk be a kikötőbe, nem is igen sokat látunk a városból. A horgonyt leeresztik, elviselhetetlen hőség csapja meg az embert. A közeli bércekről vagy 100 sas csapódik le, és rikácsolva szálldogálnak a hajó körül. Az egész városban nem látni egy tenyérnyi zöld helyet. Áden attól nevezetes, hogy nincs ivóvize és eső is csak ha minden 3-4 évben egyszer ha esik. Óriási ciszternák vannak építve, melyek a lecsorgó esővizet felfogják, és ez látja el a várost ivóvízzel. A legmagasabb csúcs tetején, amely minden oldalról, mint egy fal, olyan meredek, egy világítótorony áll, amelyhez csak a hegy belsejében épített liften lehet feljutni. Bennszülött szerezcsenek igyekeznek a hajóhoz kis csónakjaikon, de

⁵³A Bessemer-féle szélfrissítéssel acélgártási eljárást 1855-ben szabadalmaztatta Henry Bessemer. A módszer lényege az, hogy a folyékony nyersvasat egy körte formájú konverterbe öntik, és a nyersvasrétegen alulról levegő fújtatnak át. A levegő oxigénje hatására kiég a szén, a szilícium és a mangán. Előnye, hogy nem igényel külön tüzelőanyagot (a folyamatok hőtermelő) és igen nagy a termelékenysége.

ez a nagy hullámverés miatt elég nagy fáradságukba kerül. Megostromolják a gőzöst és cigarettát, cápa fogakat, üveggyöngyöket kínálnak megvételre. Roppant komikus fickók. Nincs rajtuk egyéb, mint egy úszónadrágféle, de nézd csak, az egyikén van még egy meleg téli szvetter, a másikon meg egy színehagyott európai divatú selyem mellény, amit látható büszkeséggel viselnek. Óh, jaj, jön egy fehér egyenruhás, de mezítlábas „Port policeman”⁵⁴ egy kis fütykössel, amelyik szerencsénnek nincs iparengedélye, irgalmatlanul eldöngeti és visszazavarja a csónakba. Egy ádeni angol firmának vékonypénzű néger zsidó írnoke vagy májlelje vagy mije elvégezte a ki és berakodást, az írásokat összehasonlítja a hajóstiszt számadataival, embereit visszaparancsolja a gőzkompba és ő is utánuk ereszkedik a kötélén. Megindulunk és egy pár óra múlva, mikor a délutáni alvásból felébrednek, már kint vagyunk az Indiai-óceánon.

Indiai-óceán, 1914. április 27.

A délelőtt folyamán jobb kéz felől hegyeket látunk feltűnni, déltájban odaérünk és 3-4 óra hosszat hajókázunk mellettük. Kietlen, terméketlen homokhegyek. Kérdjük a hajós néptől mi legyen az illető: dacára, hogy nagyrésztük már 20-25-ször járja ezt az utat, tökéletesen tájékozatlanok. Azt mondják, hogy Szokotra⁵⁵ szigete. De én kisütöm, hogy Szokotrának balra kell feküdni és nem is ilyen nagy. Ez még csak Afrika legkeletibb kinyúlványa lehet, amely a Cap Guardafuiban⁵⁶ végződik. A mogorva vitorlamester helyeslőleg morog, és megereszkedik a nyelve, ami nála pedig nagy szó. Elmeséli, hogy a somáliak lakják ezt a földet, rakoncátlan rabló borzas néger nép, akik keskeny dzsunkáikon a Perzsa öböl is elmerészkednek, hogy ott

⁵⁴ kikötői rendőr

⁵⁵ A ma Jemenhez tartozó Szokotra sziget angol protektorátus alatt állt. Az Indiai-óceánban terül el, 230 km-re a Guardafui-foktól, 3579 km² területen.

⁵⁶ A Szomáli-félsziget legkeletibb csücske a Guardafui-fok, Szomáliában.

nőket és szarvasmarhát raboljanak. Mintha meg volna írva, éppen a végszóra jelenti egy hajósinas, hogy vitorla balra. Erős tengerész látcsöveken látjuk, hogy a betyárok egy egész csapat nőt kergetnek a hajó belsejébe, majd közelítenek hajónkhoz és vizet kérnek, de a kapitány igen barátságatlanul visszautasítja őket. Ezen kis epizód után balra apró szigetkék tünedeznek fel, majd este 9 óra tájt a sziklás Szokotra sziget, amelyet amint a hajósok mondják időről időre emberevő törzsek szállanak meg. Különbösen arról is nevezetes, hogy a félelmetes erejű monszun szél rendszeresen itt szokott beállni, hogy aztán Colombóig kínozza az utasokat. Eddig szerencsésen kikerültünk még egy vihart, remélhetőleg az út többi része is ilyen nyugodtan fog eltelni.

I.(ndiai)-ó.(ceán), 1914. április 28.

A nap minden érdekesség nélkül múlik el, kezd már unatni ez a sok víz és ég és újra csak ugyanaz. A személyzet két legnevezetesebb alakja Fossler, a hajósinas egy sváb kölyök, igen jóindulatú gyerek, de minden nap csinál valamit, amiért a Bootsmanntól egy pár pofon kidukál neki. A másik pedig Fritz, egy elkényeztetett, szopott fejű, öreg, csúnya, kínai fiú, a szakács, aki megesszik egyszerre egy négyfontos halat. Jól beszél németül és angolul. A múltkorában kiesett a kezéből egy nagy hal, mire Scheyer ordít „Fritz, pack an!”⁵⁷ A nyavalyásba majd bele fagy a lélek, de azért valahányszor meglátja Scheyert, vigyorogva kiabál neki „Pack an, Pack an”. De visszaadta az öregnek a tromfot. Azt mondja egyszer Scheyer, nagyon ehetne egy kis kaviárt. A fősterward hozat is az első osztály konyhájáról mire Fritz Scheyerhez somfordál, és mintha nem tudná, hogy a németben „Sie” megszólítás létezik, azt mondja neki a publikum hahotája közben „Du dicker, komm mal

⁵⁷ Frits, kapd el!

'runter, dort krigest was.'⁵⁸ De az öreg persze nem neheztelt meg érte. Na, hogy visszatérjek a tárgyhoz, a matrózok este nagy karnevált rendeznek. Egyáltalán nagyszerű életük van ezeknek az embereknek, jól esznek, isznak, egy keveset dolgoznak, mulatnak, zenélnek, táncolnak. Nagyszerűen el voltak maszkírozva, tevék, szamarak, özönvíz-előtti állatok, arabok, négerek. Az elmaszkírozott hajózenekar elől masíroz és irgalmatlan fals indulókat játszik. Aztán az első osztályban be lesz mutatva az egész vicces állatsereglet. Utána a matrózok táncmulatsága este 11-ig.

I.(ndiai)-ó.(ceán), 1914. április 29 – május 1.

Na, ez a nap igazán minden érdekesség nélkül folyt le. Este rendeznek a matrózok egy kis birkózást. Roppant érdekes a tenger, látszólag egész csendes, és a hajó mégis erősen himbálódzik. A hajósok mondása szerint az apály és a dagály kiegyenlítődéséből származó hosszú hullámok okozzák ezt. 30-án délelőtt a hőség óriási, délután egy kis hűvös brise⁵⁹ elviselhetővé teszi. Ma beszállítottak a Spitalba⁶⁰ egy kullit, aki romlott rizstől berri-berri⁶¹, egy kezdő stádiumban veszélytelen, de később ragályos és veszedelmessé válható nyavalyát kapott.

Május 1.

Előző este nagy ricsaj lehetett otthon a ligetben. Jó lett volna ott lenni. Na de mindegy. A mai nap egyetlen eseménye, hogy pont délben érkeztünk a Lakkediva⁶² sziget-csoport korallépitményű Minnie Koi⁶³ nevű szigetéhez, mely dús palmaerdőkkel van borítva, és egy világító torony van rajta. Tekintve, hogy a szigethez közel vagyunk, azon

⁵⁸ Te dagi, gyere le, ott kapsz valamit!

⁵⁹ Briese (német) - szellő

⁶⁰ Spital (német) – kórház, betegszoba

⁶¹ A beri-beri egy tiamin (B1 vitamin) hiányra visszavezethető betegség. Csak 1937-ben fedezték fel a vitaminhiánnyal való összefüggést.

⁶² Laccadive-szigetek Indiától dél-nyugatra.

⁶³ Minicoy

mindent egész szépen megfigyelhetünk. Egyik öbölben egy gőzös roncsai hevernek, melyet valami vihar vethetett oda.

Colombo, 1914. május 2.

Nehéz viharfelhők tolnak fel a keleti láthatáron, vilámlik, és néha-néha fülünkig hatol a távoli mennydörgés zaja. Majd déltájt oszlanak a felhők és feltűnnek Ceylon szigetének hegyei, majd távolabb északra Elő-India hegycsúcsai. Még egész távol képzeljük magunkat, a sziget belsejében lévő hegyek ejtettek tévedésbe, mikor egyszerre feltűnnek Ceylon csodás palmaerdei és a colombói kikötő. Bennszülöttek vitorlás és evezős kenui igyekeznek a part felé. A kikötőbe nem mehetnek be, hát a hullámokkal löketik ki a törékeny jószágokat a homokos partra. Sajátszerű járművek egy keskeny csónak. Keresztmetzetben így néz ki.

Felülről nézve pedig így. „a” a csónak amelyben csak úgy tudnak ülni, hogy fél lábuk kívül van a csónakon. „b és b,” Két hajlított fa, melyek „c” gerendába vannak beékelve és amely gerenda csónakot annyira, amennyire balanceban⁶⁴ tartja. 5 óra du. megkezdődik a kihajózás. Beülünk a kis propellerbe, amely partra szállít. Élelmesek ezek a keleti népek. Egy bennszülött szabó direkt kitutazott a hajóhoz és a tengeren mutogatja a publikumnak ruhaszöveit. Hopplá, már mértéket is vesz. Úgy! Itt és itt lakom, este fél 9-kor szíveskedjék próbálni jönni. 10 órára a hajón lesz mind a tizenkét kitűnő mosóruha potom 100 korona az egész. És kitűnő mosó ruhák, kifogástalan szabásúak, alig 9 koronába jön egy. A jártas emberek ki-nevetik azt, aki Európában ruhát csináltat. Igaz, hogy itt két ruhával, mint ahogy én nekiindultam nem lehet boldogulni. Legalább egy friss ruhát kell venni naponta. No de megérkezünk a kikötőbe. Ez hát az a híres szépségű

⁶⁴ egyensúlyban

Colombo, melyről már annyit olvastam. Kilépünk a part-ra, az öt útitárs, rohannak a csenevész növéssű szingaléz kulik „rickshawjaikkal”⁶⁵ és buzgón ajánlják szolgálataikat. Roppant helyes pehelykönnyű kétkerekű „féderes” kiskocsik ezek a rickshawok, miniatűrben a nyíregyházi taligák. Ki-ki beül egy-egy kocsiba, miután a kulik fogadkoznak, hogy napleszálltig bezárguldják velük potom pénzért a várost. Bámulatos szívós emberkéék. Kettő-három órán keresztül ügetnek megállás nélkül, még a 120 kilós Scheyerrel is. Remek szép város. Ha valaki még nem utazott Indiában, valósággal el van bűvölve attól a pompától, amivel itt a természet a jó anyaföldet felruházta. Óriási kókuszpálma, banán, kaktusz, pandánusz⁶⁶ ligetek. Hogy az ember illúzióját el ne veszítse, az építkezés is teljesen stílszerű, beleilleszkedik a természet alkotta szép keretbe. Közben azonban utolér egy óriási zivatar, amilyen csak a trópusok alatt adhatja magát elő. Villámlik, csattog, örült erővel, mintha dézsából öntenék, úgy ömlik az eső. Egy negyedóra múlva 30 cm magasan hömpölyög a szennyes áradat az utcákon. Meztelen szingalézek ugrálnak ki viskóikból, mosatják magukat az esővel. Kuli-jaink szétnyargalnak a szélrózsa minden irányába valami védőszárnyat keresni. Visszavitetem magam a kikötőbe és várom türelemmel, hogy társaim előkerüljenek. De mindhiába. Közben eláll az eső, besétálok a városba, és az első ember, akivel találkozom Laci és a doktor roppant nagy eszmecserebe mélyedve egy kulival és két rendőrral. Ezek csak angolul tudnak, amazok pedig egy szót sem értenek. Kiderül, hogy az egész fizetséget egy kulinak adták, aki elnyargalt a dohánnyal, azt hagyva a másiknak, amit Nagy Pál kapott. Elintézem, az affért és betérünk a Bristol szállodába, ahol már az egész társaság együtt ül. Roppant érdekes, hogy minden asztal felett egy hatalmas

⁶⁵ Riksáikkal

⁶⁶ Csavarpálma (Pandanus tectorius)

villamos ventilátor van alkalmazva. Mihelyt beül valaki az asztalhoz, mozgásba hozzák a ventilátort, amely kellemesen hűssé teszi a levegőt. A falakon apró gyíkok, az ún. kaméleonok szaladgálnak, elkapkodva hosszú nyelvükkel kellemetlen moszkítókat. Majd visszatérünk a hajóra, ahol kellemetlenül tapasztaljuk, hogy 40 szingaléz férfit, nőt és gyermeket szállásoltak be a gőzösbe, akik Penangba mennek és így 4 napig kellemetlen kigőzölgésükkel töltik meg a hajót. A férfiak tökéletesen hasonlítanak a mi cigányainkhoz, csak hogy sokkal sötétebb színűek. A nők elég formásak, de az egész társaság roppant kellemetlen szagú és piszkos. Az asszonyok egész nap bogarásszák a felső fedélzeten a gyerekeket, akiknek minden ruhájuk négy arany kar- és lábperecből, egy a derekukon levő aranyláncból és az arról függő fügefalevelet helyettesítő hatalmas aranyéremből áll. Az asszonyok vagyont érő művészes aranyöveket, kéz- és lábpereceket, nyak- és hajékeket, fülbevalókat hordanak. Csúnya szokás, amiről még az iskolában tanultam, hogy minden szingaléz bagózik. De bagó helyett arékadiót⁶⁷, majd bételt⁶⁸ rágnak, ami zöld fodormenta ízű falevél, roppant csípős és vöröses nedvet bocsát ki, melytől a szájuk örökösen olyan, mintha vérrel volna bekenve. Különbözik roppant ügyes nép. Van közöttük egy orvos is, most doktorált a bombayi egyetemen, Penangba megy hogy a városi kórháznál segédorvosi állást vállaljon. De azért ő is mezítláb jár, legalábbis itt a hajón. Miután az angol gyarmatokon minden bennszülött perfektül beszél

⁶⁷ Arékadió vagy bételdió (Areca catechu). A bétel kúszónövény. A rágni való bétel úgy készül, hogy a bételnövény (Piper betle) levelét kevés oltott mésszel megkenik, és egy szelet arékadiót tesznek hozzá. A levelet ezután élvezője összecsavarva helyezi a szájába, és megrágja. Levele rágszálás közben kellemesen fűszeres ízű, meleg érzést kelt a szájban.

⁶⁸ A bételfa (Areca catechu) Délkelet-Ázsián kívül Dél-Kínában és Japánban is honos. Magjából labdacsokat gyúrnak melyet élénkítő hatása és íze miatt rágszálnak. A bétel rendszeres rágása feketére színezi a fogakat, a kiköpött nyál pedig a vérhez hasonlít. A bétel rágása felforrósítja a füleket és kipirosítja az arcot. A bételt használták malária elleni gyógyszerként, de bélféreg-ölő, gilisztahajtó orvosságként is ismert.

angolul, beszédbe ereszkedem velük. Főképpen a koszttal nincsenek megelégedve, mert nem főznek elég borsosan és paprikásan.

Colombo–Penang, 1914. május 3 – május 7.

Felszedjük a horgonyt, hogy még egy 3 ½ napos utat tegyünk meg a *Prinz Ludwigg*al. Igazán olyan kellemesen és otthonosan éreztem magam a hajón, hogy szinte semminek tűnik fel az a 12000 km távolság, ami hazámtól elválaszt. Még negyedikén este egy kis koncertet kapunk a kapitány jóvoltából, különben semmi feljegyzésre méltó egész Penangig, ahová hatodikán éjfélkor érkezünk meg, ahol miután közvetlenül a mólónál állottunk meg, azonnal ki is szállunk. Előző nap eladtuk a szingalézeknek ócska ruháinkat és Nápolyban vett, tönkre ült Liegestuhljainkat⁶⁹ igen jó pénzben. Kiszállva Penangban össze-vissza kószáljuk a várost. Az európai negyed igen szép és tiszta, de a kínai annál fertelmesebb. Félmeztelen kínaiak fetrengenek még éjfél után is a piszkos lebuajokban. A Joshivarában⁷⁰ minden ház előtt japán és maláj fehércelemek kucorognak, álmos szemmel várva a vendéget. A kínai hentesek szekérszámra furikolják⁷¹ a vágóhidakról a sertéseket és trancsírozzák azokat előkészítve a reggeli piac számára. A bűz azonban, ami az egész fertályban uralkodik elviselhetetlen és ez csakhamar arra kényszerít bennünket, hogy visszatérjünk a hajóra. Ellátjuk magunkat friss gyümölcs-csel, ami itt bámulatos olcsó. Ha jó Braun Sándor hallaná az itteni árakat, leesne az álla a csudálkozástól. Egy nagy fűrt banán, ami otthon legalább 6 korona, itt a mi pénzünk szerint 15 krajcár. Az ananász, ami otthon 4 koronáért árulnak, itt 6 krajcár. A hajón azonban legőszintébb sajnálatunkra nem lehet aludni, mert az alacsonyan fekvő

⁶⁹ Liegestuhl (német) - nyugágy

⁷⁰ Joshivara eredetileg Tokió (1910-ben leégett) hírhedt vígalmi negyede, nyilvánosházakkal, prostituáltakkal.

⁷¹ szállítják, hordják

kabinokban a bűz és hőség elviselhetetlen. Felsétálunk hát a kommandó híd⁷² alatt levő „bootsdeckre”⁷³, ahol sikerül is elaludni, de reggelre olyan hasgatást kaptam a bal karomba, hogy majd bele örültem.

Penang, 1914. május 7.

Reggel kimegyünk még egyszer a városba, hogy napfénynél is széjjelnézzünk. Ez megtörténvén felmegyünk a Norddeutscher Lloyd ügynökéhez, aki kiállítja jegyeinket Belawanba.⁷⁴ Fel akarunk menni az osztrák-magyar konzulhoz, hogy bejelentkezzünk, de ez legnagyobb sajnálatunkra lehetetlen, mert csak 10-kor kezdődik a hivatal. A kikötőben érdeklődéssel szemléljük egy vándor vendéglős működését. Körülülük a bennszülöttek a katlanokat és ő szakavatott kézzel osztogatja nekik a rizst, húst, maró zöldegeket cseréptányérokba, amit azok kézzel összegyúrnak. Kész a „Curry with Reis”, amit a feketék látható élvezettel gyúrnek fekete pofájukba. Majd fizetnek egy pár centet, és elégedetten távoznak. Felmegyünk még egyszer a *Prinz Ludwiga*ra, búcsút veszünk az útítársaktól és átevezünk a *Malayára*, a Norddeutsche kis parti gőzösére, amely átvisz Szumátrára. A meleg óriási, dacára fehér ruháinknak csak úgy patakszik rólunk az izzadság. Amellett a nyugtalanul eltöltött éjszaka is nagyon elbágyasztott, a karom is sajog, a közel jövőndőt illetőleg rossz sejtelmek kóvályognak agyamban, még ilyen rosszul nem éreztem magam, mióta eljöttünk otthonról. A kis gőzös igen tiszta és kényelmes, összesen hárman vagyunk utasok. Laci, Weidemann a kis hollandus és én. Az ellátás igen jó, a tisztékkel együtt étkezünk, akik igen előzékeny urak és jó tanácsokkal látnak el bennünket. A lemenő nap csodás színpompával aranyozza be az eget és a tengert, egy valóságos futurista kép.

⁷² kommandó híd – parancsnoki híd

⁷³ Bootsdeck (német) - fedélzet

⁷⁴ Belawan – Medan kikötője Szumátra keleti partján.

Laci, mint művészlélek egész extázisba jön. Végre leszáll az éj, nyugalomra térünk, és csakhamar elszenderedünk. Éjféltájt hatalmas csörömpölés ráz fel álmomból, a kikötő előtt megállottunk, és csak reggel fogunk bevezni. Majd megint elszunnyadok és alszom az igazak álmát.

Belawan – Deli, Medan, 1914. május 8.

Csiba te! Dörzsölöm a szememből az álmat. Gyerünk csak a tótokat hajtani a cséplőgéphez. Hohó, hiszen egy hajón vagyok az Equator⁷⁵ alatt. Ejnye-ejnye! Ezek a két éve nem hallott ismerős hangok, kutyaugatás, kakaskukorékolás, azt hitték el velem, hogy otthon vagyok Nagy-Csegeren.⁷⁶ A karom nem fáj többé. A nap éppen felbukkan és megvilágítja az előttünk elterülő őserdőt, az aljában elterülő maláj falut és a Malaka-tengerszoros tükörsima vizét. Megindulunk, és pár perc múlva benn vagyunk Szumátra legfontosabb kikötőjében, a Belawani-öbölben. Az orromat fintorogtatom. A „Koninklije Pakketvaart Maatschappij”⁷⁷ két kis gőzöse, az éppen beérkező *Malaya* és egy pár rongyos maláj bárka képezik az egész hajóállományt. Balra a már említett cölöpökre épített vámházzal, és 3-4 kőből épített kereskedelmi raktárral. Körös-körül pedig áthatolhatatlan mocsaras ősréngetegek. Na hát a kultúra éppen nem látszik túlságos magas nívón állani. A vámvizsgálat formalitásain átesve az állomásra megyünk. Egy kuli görnyedten cipeli utánunk poggyászatunkat. Megváltjuk a jegyet. Természetesen Európai ember nem utazhatik csak első osztályon. Füttyül a hajó, akarom mondani a fülem, – ejnye, hát még mindig eszemben kóvályog

⁷⁵ Equator (német) - egyenlítő

⁷⁶ A Szabolcs vármegyei Prügy (1950-ben Borsod-Abatúj-Zemplén megyéhez csatolták) község, mely Szerencstől 10 km-re található, egyik dűlője volt. Mizser Lajos, 1996: 342.

⁷⁷ Koninklije Paketvaart Maatschappij – holland hajózási társaság neve

a Papp Pista buta vicce⁷⁸ – no hát azért is a vonat, és sebesen vágatva megindul Medan felé. Sötét rengeteg közbeékelve a vasúti töltés. Hatalmas mocsarak, ott ahol egy kicsit felhagy az őserdő. Ezek a mocsarak olyan malária-fészekké csinálják Belawant, hogy éjjelre még a vasúti hivatalnokok is beutaznak Medanba az utolsó vonattal. Egy széles folyón haladunk át, a parton 10-20-ával hevernek a hatalmasnál hatalmasabb krokodilok. A fákon a vonat közvetlen közelében vadmajmok serege ugrándozik bohókás grimaszokat vágva az utasok felé. Majd rikácsolva száll fel két paradicsommadár. Idevaló útítársaink egykedvűen szemlélik ezt a nekik már megszokott folyamatosan változó kaleidoszkópot, annál nagyobb érdeklődéssel figyeljük mi. Majd változik a vad kép. Hatalmas kókuszpálma ültetvények, gyönyörű dohányplantagek⁷⁹ és alig 50 percnyi út után megérkezünk Medanba, Kelet-Szumátra 70,000 lakosú fővárosába.⁸⁰ Gyönyörű város, az egész egyetlen nagy pálmaliget. A hatalmas fák alól barátságos, többnyire fából épített barátságos kis villák tekintgetnek ki a kifogástalanul kövezett villamos izzólámpákkal világított rendezett utcákra. Beszállásoljuk magunkat az elegáns, „Medan” szállodába és átöltözünk. Gyönyörű nagy, teljesen Európai nívón álló szálloda, természetesen átalakulva a klíma követelményeihez. Árnyékos, szellős nagy szobák, ajtó és az üvegezetlen ablak örökösen nyitva. Hatalmas, moszkítóhálóval ellátott ágyak. Paplannak, vagy más ily nemű takarónak se híre, se hamva. 2 kemény párna, és egy hosszú hurkaformára töltött harmadik párna, az úgynevezett „gulong”, amit az ember a lábai közé szorít, és ami az izzadást akadályozza már annyira, amennyire.

⁷⁸ Hogy ki lehetett Papp Pista és milyen buta viccet mesélt Radnainak, sajnos nem tudjuk.

⁷⁹ dohányültetvények

⁸⁰ Medan lakossága még 1920-ban sem volt több 45.300 főnél. Csak 1930-ra haladta meg a 76.500 főt. 1914-ben Medan lakossága tehát nem lehetett 70.000 fős, mint ahogy azt Radnai állítja.

No gyerünk, érdeklődjük meg, hogy s mint van az egyetlen a szigeten tartózkodó honfitársunk, Mészáros, akihez Stingly Kálmánka utasított. Felhívjuk telefonon azon biztos reményben, hogy kész örömmel siet segítségünkre. No hiszen! A legkimértebben, sőt visszautasítóan beszél velünk, de mi csak egyet értünk meg az egészből, azt, hogy nem számíthatunk senkire. El vagyunk hagyva. 12.000 km-re hazánktól, vad idegen szájalmat nem ismerő hideg emberek között. Az élet iszonyú drága, 9 forint naponként és személyenként. 2 hét alatt elfogy a pénzünk. Mi lesz akkor? Még csak osztrák-magyar konzulátus sincs a szigeten, amellyel haza zsuppoltassa magát az ember. Eszembe jutnak Schwartz Károly utolsó hozzám intézett szavai: „Egy jó tanácsot adok magának, emberekre sohasoha ne számítson, mert mindig keservesen fog csalódnia.” Istenem, mennyire igaza volt!

Kimondhatatlan kétségbeesés vesz rajtunk erőt. Nem marad egyéb hátra, ha rövidesen nem kapunk munkát, mint vagy éhen halni, vagy önközünk által vetni véget életünknek. Te jó Ég, hát egész életen át üldözni fog már a balszerencse? Még csak az a reményünk sincs, hogy valami testi munkát vállaljunk, itt mindezt a bennszülöttek végzik. A fehér ember sokkal nagyobb úr, semhogy valamit dolgozzék.

Egy mentő gondolat nélkül, eltompult aggyal ülünk a szálloda szellős teraszán, mikor egy a hajóról ismerős hollandi fiatalember, Gemke hozzánk jön, és látva helyzetünket, biztat, hogy csak semmi aggály, minden jóra fog fordulni. Biztat, hogy még a du. folyamán keressünk fel egy nagy angol firmát *Harrison & Crossfelder*⁸¹ ez bizonyára alkalmazni fog. Mint enyhítő balzsam hullottak ezek a barátságos szavak sajtó lelkünkre. Tényleg, a délután folyamán el is látogatunk a firmához, ahol azt mond-

⁸¹ Harrison & Crossfield egy 1844-ben alapított cég, melynek utódcége a mai napig olajpálma ültetvényekkel rendelkezik Deliben.

ják, hogy ajánlkozásunkra holnap fognak választ adni. Este már egész jó kedvűen sörözgetünk, kivált, hogy egy kis jókedvű német, Meyerholz is a kompániánkhoz csapódott.

Medan, 1914. május 9.

Másnap reggel megkapjuk az elutasító választ. Természetesen majd mi leszünk olyan szerencsések, és majd az első zsíros falat a horgunkra akad. De biztatnak, csak bátorság és kitartás. „Hier in der Ostküste kommt alles im kurzen Zeit zurecht.”⁸² Úgy látszik ez itt szállóige. Diskurálgatunk, tervezgetünk, mikor egy úr megszólít németül, hogy asszisztensek⁸³ vagyunk-e? Csak szeretnénk lenni, volt a felelet. Nem kell búsulni, azt mondja. Képzett emberek vagyunk. Van neki egy kis hotelje, ahol napi 3,50 a taksa, és egyúttal asszisztens közvetítéssel is foglalkozik. Ha hozzá megyünk, garantál, hogy 3 hét alatt el leszünk helyezve. Ha nem, úgy akár 3 hónapig is eltart a hotelben. Hát akkor mit nekem Hekuba, nincs már semmi baj.

Medan, 1914. május 10.

Ma délelőtt Tackhoz - ez a neve új gazdánknak - hurcolkodunk. Az illető két évvel ezelőtt még matróz volt, és kijött ide asszisztensnek. Ma már igen jelentékeny vagyon felett rendelkezik, amit igen ügyes üzletember lévén, folyton gyarapít. Igen jól el vagyunk látva mindennel, csak az unalom kétségbeejtő. Bár el volnánk már helyezve, hogy az egész napot munkában tölthetném.

Medan, 1914. május 11-18.

Egyik nap a másik után múlik halálos lassúsággal, mintha ólomsúly volna az idő lábára kötve. Meglátogatunk még

⁸² Radnai hibás német mondata helyesen így hangzana: „Hier an der Ostküste kommt alles in kürzeste Zeit zurecht.”

⁸³ „Assistent” volt az ültetvényeken az európai munkafelügyelők holland elnevezése.

vagy 5-6 firmát kiknek kp.⁸⁴ irodája itt van a fővárosban, de számba vehető eredményt egyiknél sem értünk el. Az itteni közlekedési eszközök már ismert „rickshawok”, amelyeket izmos kicsi kulik húznak, és apró ausztráliai lovacskák által sebes iramban húzott kis gig⁸⁵ forma kétkerékű taligák. Szorgalmasan irogatjuk egyik ajánlatot a másik után. Mindegyikre udvarias bár, de lemondó választ kapunk. Teljesen el vagyok fásulva minden iránt. Egykedvűen várom a fejleményeket. Jöjjön, aminek jönni kell. Egyik lakótársunk ugyan, egy régen itt élő jó öszszekötötésekkel rendelkező hollandus, bizonyos Van Hengel nagyon köti az ebet a karóhoz, hogy biztosan kapunk állást. Annyira biztosnak látszik dolgában, hogy mindkettőnkkel fogadott 20-20 forintba, hogy június 10-ig biztosan állásba jutunk. Én ugyan az eddigi sikertelen kísérletek után nagyon kételkedem a dologban, ám ő lássa tud-e valamit tenni érdekünkben. Ha állásba juttat, igazán kész örömmel fizetem ki neki a 20 pengőt. Ha nem, úgy legalább megnyertük az útiköltséget Szingapúrig vagy Penangig, ahonnan a konzul majd csak haza transzportál, amit néha-néha, ha nagyon erőt vesz rajtam a honvágynem is olyan nagyon bánnék. Azt hiszem Tarnay barátom tartaná a szavát és bevenne még párezer koronámmal társnak üzletébe.

Érdekes az itteni életet megfigyelni. A legelső, ami legélesebben szembe ötlött az a rettenetes ivás, amit az itteni emberek véghez visznek. „Unheimlich” amint a német mondja. Nem is ember, aki napjában egy párszor be nem csicscent. Roppant aggódnak érttünk, hogy milyen ültetvényesek leszünk, ha még nem is iszunk. Tekintetbe véve az italok horribilis magas árát az évente elivott pénzből felállított statisztika egy elrettentő summát tenne ki. Hogy többet ne mondjak, egy üveg sör ára 80 cent, a mi pénzünk

⁸⁴ Kp. - képviseleti

⁸⁵ Gig (angol) – kétkerékű lovas kocsi

szerint 1,60 Korona. Evvel ellentétben aztán annál mértékletesebbek a bennlakók, mert ezek úgyszólván semmi alkoholt nem isznak. Általában igen jól él a fehér ember. Szépen lakik, jól és sokat eszik, gyakran iszik, de akkor is sokat. Hanem ez aztán minden. Mindent a testnek, semmit a léleknek. Intelligencia tekintetében az itteni fehérek 80% percentje nagyon hátra van maradva. Nem is csoda, ki matróz volt ezelőtt, ki meg altiszt katonáéknál stb.

A prostitúció minden színű nembeli lakosság között óriási módon dühöng. Úgy nyilván teljesen kihalt, vagy meg sem született a szeméremérzet az itteni embereknél. Minden nőtlen európai férfi konkubinátusban él egy jávai maláj vagy egy japán nővel. Ezeknek a házvezetőnői tisztaság van adva. Igaz ugyan, hogy tényleg ellátják az egész háztartást, még pedig elég ügyesen, és éppen ezért nekem is, aki ugyan egyáltalán nem vagyok erénycsősz, ha itt maradnék, akklimatizálódnom kell az itteni viszonyokhoz, annál is inkább, mert az általános szokásokat egy embernek megváltoztatni nem lehet, meg nem is tudnám, hogy fognék hozzá. Ezeket a nőket 100-150 forintért veszik szülőiktől, és azon kívül ők is kapnak 20-25 forint havi bért. Elég szép vonás, hogy 2-3 hónap után úgy vonzódnak gazdáikhoz, mint a hű kutyák. De meg is látszik ennek az együttélésnek következményei. Az egész városban csak úgy hemzsegnek a félvérek, akik többnyire irodai munkákat végeznek. A házigazdánk is van egy szép 4 éves kislánya. Az anyát már rég elzavarta magától, de a gyereket megkereszteltette és adoptálta. Most az új házvezetőnőt hívja mamának. A gyerek nem beszél csak malájul, most kezd valamit hollandul gagyogni.

Egy kisebb reménysugár. Egy Jäger nevű német fiatalember, egy tipikus globetrotter,⁸⁶ dolgozott már Amerikában, Ausztráliában, Hongkongban és Batáviában egy hónapi itt tartózkodás után, éppen ma 15-én, mikor már

⁸⁶ világgjáró

Neu-Guineába⁸⁷ készült átmenni, állást kapott egy rubber (kaucsuk) ültetvényen, amit nagy ivással ünnepeltünk meg.

Közben írt Mészáros - Bangoen Siantárból, ahol van, de ahova innen kiutazni legalább 40 forintba kerül - egy levelet. Gronovszky írt neki rólunk, ennek következtében sokkal szívesebb, mint eddig volt, de azért segíteni nem tud rajtunk, amit nem is tudok rossz néven venni szegénynek, mert hát nem is segíthet.

Vasárnap 17-én a házigazdánk felszólít, hogy tegyünk vele egy autókirándulást egy 50 km-re levő faluba. Szívesen kötelnék állunk, és élvezzük az út szépségeit. Hatalmas dohány és kaucsuk ültetvények között kanyarog a pompás országút. Jól megnézzük mindent. Legalább, ha eredménytelenül vissza kell térnünk, fogalmat szerezünk magunknak arról, hogy néznek ki az ültetvények. Arnheimiában, ahol a szimpatikus félvér segédjegyző formának szívesen látott vendégei voltunk. Van egy roppant hercig kis félvér malájtípusú felesége, aki egy Gabi nevű pesti artitalánynak a megszólalásig hű, barna alteregója. Ezt a délutánt igazán kellemesen eltöltöttük.

Egy életrevaló gondolatom támadt. Nem lenne-e helyesebb Szingapúrba átmenni és ott, mint üzletember működni. Először is olyan dolgokat tanul az ember, aminek mindig hasznát veheti még Európában is, másodsor esetleg 4-5 év múlva önállósíthatja magát itt az ember, ezen az úton nagy vagyont szerezhethet. Ha Szumátrán maradok, nem tanulok semmi olyat, aminek az életben valaha is hasznát venném, csak elmaradok a világtól, és egész életemre ide vagyok kötve, mert hogy vagyont szerezhethet-e itt az ember magának, az nagyon kétséges. Írtam is evégből Löwynek, aki már 4 évig kint volt Szingapúrban, ő talán tud tenni valamit érdekemben. Igazán roppant feszült kíváncsisággal várom válaszát.

⁸⁷ Új-Guinea

Medan, 1914. május 19.

Talán hat évig, talán még hosszabb ideig fogom második hazámnak nevezni Szumátra szigetét, ezért igyekszem ezt töviről hegyire kitanulmányozni és viszonyairól egy rövid áttekinthető skiccet vázolni. Tehát a sziget, amely körülbelül akkora, mint Ausztria-Magyarország,⁸⁸ nem igen népes. Összevissza ha 5 millió lakosa van.⁸⁹ 1000 és 1000 négyzetkilométernyi területek leledzenek még ősi kultúrálatlan vadságukban. Fenn a hegyekben még egy pár évvel ezelőtt is emberevő malájok tanyáztak, akik még ha szerét tehetik nagy suttyomban ma sem vetik meg ezt a csemegét. Az egyik boyunk ahogy itt a szobainasokat hívják ebből a törzsből származik. Kérdem tőle, „Boy, ada makan sudak orang daging?” „Boy, ettél már te emberhúst?” azt válaszolja. „Ja, Tuan, satu kali. Daging orang banjak baik” „Igen uram, egyszer. Az ember hús igen jó.” Na gondolom, az ördög vigye el a gusztusodat, csak engem meg ne egyél.

Hát hogy visszatérjek a tárgyhoz, a sziget fel van osztva négy szultánságra, a deli, palenbangi, padangi és ácsini⁹⁰ szultánságok. Deli, ahol Medán és így mi is vagyunk a legkulturáltabb mind a 4 között. Óriási hollandus és angol társaságok bérlik a földeket a hollandi kincstártól, névleg azonban a deli szultántól, aki európai műveltségű maláj, és aki Medánban levő gyönyörű palotájában lakik. Egy egész háreme van, és idősebb ember lévén egész csomó házas fia, akik szintén vele laknak, és akik igen csinos apanázt élveznek. Kedvenc felesége egy görög nő. Ennek fia a trónörökös is, egy Európában nevelkedett fehér bőrű vörös

⁸⁸ Radnai nem keveset tévedett, ugyanis Szumátra területe 473.606 km² míg az Osztrák-Magyar Monarchiáé 676.615 km² volt.

⁸⁹ Ez az adat kivételesen nem járhat messze az igazságtól. Szumátra lakossága folyamatosan növekedett 1930-ban 8.254.000, 1961-ben 15.739.000, 1971-ben 20.812.000 fő volt. Ezt figyelembe véve elképzelhető, hogy 1914-ben 5.000.000 körül volt a lakosság száma. WITJES, B., 1990: 305.

⁹⁰ Ácsin megegyezik a Szumátra északi részén fekvő Atjeh-val. (angol: Acheh)

hajú férfiú. De van is jövedelme a szultánnak igen szépen. Minden font dohány után két centet kap, ami tekintve a Szumátra dohányok roppant magas fontonkénti 1,80 frt, f. 2-⁹¹ eladási árát, a bruttó nyereségnek egy percentjét teheti. Pontos statisztikát Szumátra évi produkciójáról nem tudunk, de a dohány után kapott járuléka is kitesz 12-14 millió forintot. A többi termények után is kap valószínűleg igen szépen.

Deli fő népességét a túlnépesedett Jávából dolgozni ide exportált bosszúálló természetű „Javanesek”⁹² jávai maláyok⁹³ és khinaiai⁹⁴ teszik. Azon felül a Ceylon szigetéről bevándorolt szingalézék és az Indiából jött „benghalések.”⁹⁵ Egy pár száz japán és az uralkodó európaiak egészítik ki a listát. A maláj igen tiszta, olajbarna arcú kistermetű nép, nem sötétebb, mint a dél-olaszok. A nők kicsiny, de arányos termetűek, formásak és igen sok határozottan szép arcú van köztük. Lusták és bosszúállók, még két év múlva sem felejtenek el egy sértő szót és fél méter hosszú késükkel a paranggal igen ügyesen elteszik láb alól megbántójukat. A kultúra iránt igen fogékonyak, van sportklubjuk, futballoznak, teniszsznek, a jobb módúak mind el vannak látva kerékpárral és alig akad köztük analfabéta. A félhivatalos nyelv a maláj, a közhivatalokban csak malájul beszélnek az iskolában fehér tanítók malájul

⁹¹ 1 font dohány ára: 1,80 forint = 2,- gulden

⁹² Javanesek - jávaiak

⁹³ Maláyok - malájok.

⁹⁴ Khinaiaiak - kínaiak

⁹⁵ Benghalések - bengáliak

tanítanak.⁹⁶ Minden európainak, kínainak és más bevándoroltaknak első dolguk malájul megtanulni. Igaz hogy roppant könnyű nyelv. Grammatika abszolúte nem létezik, csak a tőszavakat ragasztják egymáshoz illeszteni.⁹⁷ Csak szavakat kell tanulni, és már malájul beszél az ember. Alig két hete hogy itt vagyunk és már elég értelmesen gagyogunk. A kínaiak piszkosak ugyan, de roppant szorgalmasak. Úgy a „kebon”-okon (malájul ültetvény) dolgozó kuli, mint a városi iparosok és kereskedők. Van itt kínai, aki 20 évvel ezelőtt még kuli volt, nem beszél csak malájul és kínaiul és ma már 30 milliónyi vagyona van. A fő termények a dohány, rubber,⁹⁸ kávé, kókuszdió és újabban tea. A földművelés módozataira majd csak később akarok rátérni.

⁹⁶ Ez a kijelentés is bizonyítja, hogy Radnai nem ismerte kellőképpen a helyi viszonyokat. A Holland Indiákon 1817-óta voltak európai iskolák [Europese Scholen], melyeket a fehér gyarmatosítók gyermekei látogattak, az oktatás nyelve holland volt és a tanítók is fehérek voltak. 1892 után kezdték fejleszteni a bennszülöttek számára fentartott iskolákat. Itt úgynevezett „elsőosztályú” [eerste-klasscholen] és „másodosztályú” [tweede-klasscholen] iskolákról beszélhetünk. Az előbbi a bennszülött elit gyermekeinek tartották fent, az utóbbiba a többi bennszülött gyerek járhatott, ahol szintén hollandul tanultak, de a bennszülöttek között az iskolázottság rendkívül alacsony volt. A 19. és a 20. század fordulóján a bennszülött lakosság csupán 0,012%-a beszélt hollandul. Az 1902-től működő Népiskolák [Volksscholen] kifejezetten a szegény bennszülött gyerekek számára épültek, szintén a holland kormányzat pénzén. Ide csak bennszülött gyerekek jártak, bennszülött tanítók tanítottak és az oktatás nyelve a maláj volt. 1908-óta voltak ún. Holland-Kínai iskolák is, a tanítás nyelve itt holland volt. 1914-ben indítottak egy új iskolatípust, a Holland-Bennszülött iskolát, melyben mind bennszülött, mind holland tanárok tanítottak és holland volt az oktatás nyelve. Meg kell említeni még az úgynevezett „Vad Iskolákat” [Wilde scholen], melyek a hivatalos iskolarendszeren kívül (ezért a „vad” jelző) működtek, bennszülött gyerekek látogatták és hollandul tanultak. A fehér elit gyermekei általános iskolát a gyarmatokon végezték, de középiskolába, egyetemre Hollandiában mentek. A bennszülöttek számára az alapfokú oktatás után csak 1914-ben [MULO: Meer Uitgebreid Lager Onderwijs] és 1919-ben [AMS: Algemeen Middelbare School] nyílt lehetőség középiskolai tanulmányok folytatására – holland nyelven. Lásd bővebben: Kees GROENEBOER, 1993: 236 illetve: Cees FASSEUR, 1995: 191.

⁹⁷ Ebből is látszik, hogy Radnai nem volt tisztában a maláj nyelv sajátosságaival. Természetesen a malájban is van nyelvtan és nem csupán a szavakat kell egymás mellé ragasztani.

⁹⁸ Rubber (holland) – gumi, itt: kaucsuk

A mai nap legérdekesebb eseménye különben az, hogy egy ismerős assistent a jávai kulik, akiket lustaságukért pénzbírságra büntetett a mezőn dorongokkal és késekkel megtámadták. Szerencsétlenségére nem volt nála fegyver, és az lett a dolog vége, hogy vérbe fagyva szállították be a kórházba, ahol most már minden veszélyen túl van. Ez különben itt nem kelt feltűnést, mert elég gyakran előforduló eset.

Medan, 1914. május 20–21.

Hiába, nem tudom megszokni ezeket a hollandusokat, már a hajón bizonyos ellenszenvvel viseltetem irányukban, de itt még jobban megcsömöröltem tőlük. *Käsköpfé*,⁹⁹ ahogy a németek csúfolják őket. Roppant kiállhatatlanok, hogy miért is? Hirtelen nem is tudom megmondani. Talán az a pocsek recsegős nyelv, amit beszélnek, és amit én nem értek, teszi ezt részben. Hanem amit itt csináltak Deliben azelőtt mindenestre kalapot emelek. Minden egyes ültetvényre vasút vezet, de ahol ez nincs, ott a legpompásabb makadám országút. Arról a rettenetes kultúráhiányról, úgy és amint azt Máyerszky Béla barátom elképzelte, szó sincs. Igaz hogy nincsenek hatalmas gyárai, de ha beleszokik az ember az itteni viszonyokba, csak olyan jól találhatja magát, mint Európában, kivált ha társasága is van, amit nem nagyon nehéz itt találni. Legekleatásabb bizonyítéka, hogy jól lehet élni az, hogy összes legalább 1-2 év óta itt élő fehérek igen jól érzik magukat, és egynek sincs kedve itthagyni Szumátrát. Azt mondják „jó Európában, ha pénze van az embernek, de ha nincs, százszor jobb Deliben.” A fővárosban 3 európai nívón álló mozi van. Minden hónapban 1-2 európai cirkusz vagy varieté társulat. Az összes európai újságok kaphatók. De vigye el az ördög még sem az Andrássy út az vagy az Erzsébet körúton a sör kabaré, de jó is volna néha-néha ott lenni.

⁹⁹ Käsköpfé (német) - sajtfejűek

Medan, 1914. május 22.

Közben Gemke, aki egyszer már volt kinn Szumátrán, de haza kellett mennie üdülés végett, mivel egy maláj csúnyán összeszurkálta, egy kitűnő állást kapott. Ez ugyan nem túlságosan vigasztaló rám nézve, mert a hollandusoknak semmi nehézségbe sem ütközik itt álláshoz jutni. Az unalom örjítő. Ha valaki azt mondaná, vagy valamiért arra itélnének, hogy egész életemet így kell leélni, minden habozás nélkül azonnal főbe lőném magamat. A kilátásaink arra nézve, hogy valami állást kapjunk, nem valami nagyok. Egyre kapjuk a lemondó válaszokat. Napjában kettőt, hármat is. Talán jön azért még június 9-ig valami, mert tovább a pézstelenségünk miatt sajnos nem várhatunk. Akkor aztán Szingapúrba átmenve, ha 1-2 nap alatt nem sikerül állást kapni, elszegődöm egy Európába menő hajóra Stewardnak, a Konsul¹⁰⁰ segítségét csak legvégső esetben akarva igénybe venni. Kár volt a Laci hirtelenkedése után indulni és ohne weiteres¹⁰¹ kiutazni, hiszen ismerhettem már a hebehurgya gondolkodását. No de eső után késő a köpönyeg. Igaz ugyan, hogy elég kellemetlen, hogy egész életem át saját kárán tanuljon az ember. Szeretnék már egyszer véglegesen kitanulni. Hányféle mesterségre fogom még adni a fejemet? Igazán szeretném már tudni, hol és mikor fogok még egyszer megállapodni. Voltam már textiltechnikus-jelölt, gazdálkodó, katona, hivatalnok és vigéc, majdnem lapszerkesztő, most ültetvényes-jelölt. Talán nemsokára hajópincér, vagy fűtő és azután fotográfus. Hát egy alig 22 éves ember alig kívánhat és képzelhet magának változatosabb sorsot.

Medan, 1914. május 24.

Már-már tökéletesen el vagyunk határozva, átmenni Szingapúrba, hogy onnan haza hajózzunk, pedig de

¹⁰⁰ konzul

¹⁰¹ Ohne weiteres (német) – minden további nélkül

nagy szégyen lesz! Alighogy kijön az ember, már letörve várja, hogy elkezdje ott, ahol elhagyta. Hát mégis igaza lesz Tarnaynak: „hat hónap múlva itthon lesztek és még az az illúziótok sem lesz meg, hogy ha itthon nem lehet boldogulni, még külföldön mindig csinálhat az ember valamit.” És akkor tényleg igaz az is, hogy egész életemen át üldöz a pech. Pedig eltekinthetnék már minden emberi gyengeségtől és honvágytól és egyebektől, ha az anyagi körülmények megengednék az ittmaradást. Azonban házigazdánk egy volt matróztól nem várt humánus kijelentést tett, ami minden esetre a mi szilárd elhatározásunkra is döntő befolyást gyakorolt. Ugyanis „az urak nem azért jöttek ki, hogy egy pár hét múlva visszamenjenek. Ha a pénzük elfogy, ellehetnek nálam akármeddig. Az urak mint gentlemanok viselkedtek, hát én is az leszek. Természetesen, nem vagyok Krózus, hát majd ha állásban lesznek megfizetnek. De erre aligha kerül a sor, mert ez maximálisan csak hetek kérdése.” Azonkívül ma összeismerkedtünk egy itt roppant tekintélynek örvendő jószágigazgatóval, Kemmlerrel¹⁰², aki történetesen a Mészáros főnöke. Kinevette aggodalmainkat és ismét hallhattuk „Seien Sie nicht besorgt, hier in der Ostküste kommt alles zurecht”. És legmesszebbmenő erkölcsi támogatásáról biztosított. Ma este egy kis gyenge földrengésben volt részünk, és láttunk egy liba nagyságú denevért, egy vámpírt a város felett szállani.

Medan, 1914. június 2.

Ez a 8-9 napi pauza meglehetősen egyhangú volt. Megint valami nemtörődöm hangulat vett rajtam erőt. Minden mindegy. A kilátások, hogy valamit kapjunk, megint

¹⁰² F. Kemmler az 1910-ben alapított „Bangoen” kaucsuk-ültetvény menedzsere volt, mely 26 mérföldre volt Tebingtinggitől. http://www.archive.org/stream/cu31924023533791/cu31924023533791_djvu.txt a letöltés ideje: 2012. január 14.

meglehetősen gyengék. A klíma gyalázatos. Ez a rettenetes hőség szinte kibírhatatlan. Egyetlen vágyam és törekvésem, most Szingapúrba jutni, ahol 4-5 évi munka után szintén szerezhetek egy kis tőkét, és ami a fő, olyan tapasztalatokat és ismereteket, amiknek odahaza is hasznát vehetem. Nem is nyugszom addig, ha bele telik is egy félév, de végrehajtom ezt a tervemet. Ha nem sikerülne, akkor azt hiszem, egy éven belül szedem a sátorfát és megyek haza.

Furcsa dolog az, hogy mindenkinek igaza van mindig, csak az embernek magának nincs. Igaza volt Schwartznak, igaza Tarnaynak, igaza Mejerszkynek és akkor, amikor azt írta, hogy igen szép minden, amíg ez újszerűség varázsával bír, de annál csúfabb azután, ha megszokta az ember. Hát van is benne valami. Eleinte roppant érdekes is volt, ha kiment az ember a város végére hát úgy ugráltak körülötte a virgonc majmok, mint itthon a verebek.

Most már Laci kezd elégedetlenkedni a helyzettel. Nagyon szeretne haza menni. A napok óta elzárva tartott naplóról arra következtettek, hogy a szíve húzná hazafelé és ezt be is írhatta különben egyébként nem féltené. Hja, Elza¹⁰³ „a női szépség eszményképe” ahogy Bauer Mátyás mondta. Hát takaros kis tyúk az illető az bizonyos.

Levél jött a pátriákból. Szegény népek, kár volt otthagyni őket. Csak most látom, milyen jó az, ha az embernek otthona van. Utánam akarnak jönni, csak maradjanak Pesten, én is igyekszem vissza pár éven belül. Nincs is annak a városnak párja a világon.

¹⁰³ Székely László *Óserdőtől az ültetvényekig* című művében is említi Elzát: „Elza!... ötlött eszembe. Persze hogy szerelmes voltam Elzába. Csakhogy nem tudtunk róla. Se én, se ő.” SZÉKELY, 1935: 19.

Különös dolog, május 25-én olvasom a *Leipziger Illustriertében*, hogy meghalt Fejérváry Géza.¹⁰⁴ Ejnye de sokáig jön a hír. No, de jön gyorsabban is. 27-én olvasok egy Reuter telegrammot, hogy meghalt Kossuth Ferenc.¹⁰⁵ Isten nyugosztalja őket.

Viharos pünkösdvásárnapunk volt. Az ivás már reggel megkezdődött és tartott hétfő reggelig. Gott verdamme!¹⁰⁶ Ahogy a sajtfejük mondják, ez volt a saufolás.¹⁰⁷ Sör, pezsgő, rajnai bor, olasz veresbor, megint sör, knikebein¹⁰⁸ pálinka. Hát sokféleképpen züllöttem már, de ez megint érdekes volt, nem minden pesti gyerek dicsekedhet el vele.

¹⁰⁴ Fejérváry Géza: (Josefstadt, Csehország, 1833. márc. 15. - Bécs, 1914. ápr. 25.): tábornagy, honvédelmi miniszter, miniszterelnök. Ferenc József bizalmi embere. 1851-ben hadnagy, 1859-ben mint vezérkari kapitány részt vett a solferinói ütközetben. 1862-ben osztrák bárói rangot nyert. Részt vett az 1866-i porosz háborúban. 1884. okt. 28-tól 1903. jún. 27-ig m. honvédelmi min., majd az uralkodó testőrségének kapitánya. A Szabadelvű Párt bukásakor, 1905. jún. 18-án az uralkodó a parlamenti formák negligálásával miniszterelnöknek nevezte ki. A koalícióban tömörült pártok élesen támadták Fejérváry „darabont” kormányát, amely az általános választójog bevezetését is kilátásba helyezte a koalíció megpuhítására. Miután a koalícióba tömörült pártok vezetősége fokozatosan feladta követeléseit, Fejérváry közvetítésével létrejött a megegyezés köztük és az uralkodó között, 1906. ápr. 8-án Fejérváry és kormánya lemondott. 1875-ben m. báróságot kapott.

¹⁰⁵ Kossuth Ferenc: (Pest, 1841. nov. 16. - Bp., 1914. máj. 25.): dualizmus kori politikus, mérnök, miniszter, Kossuth Lajos idősebb fia. A szabadságharc bukása után, 1850-ben vitték ki apjához. Emigrációban nőtt fel. Műszaki tanulmányainak befejezése után Nagy-Britanniában, majd Olaszországban dolgozott. Európai hírnevet szerzett a vasút- és hídépítés, valamint az alagútépítés terén. Részt vett az emigráció politikai és publicisztikai tevékenységében is. 1859-től a Magyar Nemzeti Igazgatóság titkára. 1894-ben hazakísérte apja holttestét, s véglegesen hazaköltözött. 1895-ben képviselővé választották; a Függetlenségi Párt elnöke lett, de azon belül a megalkuvó politikai irányzatot támogatta. 1905-ben a szövetség ellenzék vezérlőbizottsága elnökévé választották. A Wekerle-kormányban 1906. ápr. 8-tól 1910. jan. 17-ig kereskedelmi miniszter. 1907-ben megújította a vám- és kereskedelmi szerződést Ausztriával. Mikor 1909-ben a Függetlenségi Párt két táborra szakadt, kisebbségben maradt Justh Gyulával szemben. A Wekerle-kormány lemondása után Apponyi Alberttel együtt a Függetlenségi és 48-as Kossuth Párt vezetője. A két Függetlenségi Párt egyesülésekor az egyre többen betegeskedő Kossuth már csak az egyik elnöki tisztelet vállalta.

¹⁰⁶ A durva szitokszó helyesen hollandul: Godverdomme!

¹⁰⁷ Vedelés, ivászat a német *saufen* szóból.

¹⁰⁸ Knickebein (német) - eredetileg likőr és nyers tojássárgájának, vagy konyak és tojáslikőrnek a keveréke.

Megtettük már Bécsben, hogy Ulrich Pispék a kocsi tejetén ült, mi meg a kocsi két ablakán kihajolva üvöltöttük végig a Rothenurm és Kärnthner Strassét este 10-kor. De itt a rikzában ülve bögtük, a félmeztelen kulik és a járókelő hollandusok csudálkozására, hogy „A kövesdi fogadóban kilenc csendőr elibém állt.” Majd egy japán vendéglőben a kis gésákat mulattattuk maláj viccekkel és halálra röhögtük magunkat Gusztáv Adolffon egy krónikus részegségben szenvedő norvég hajókormányoson. Majd sorra jött a *Hotel de Boer*, *Hotel Medan* ahol legnagyobb meglepetésünkre bár de nagyon idegen akcentussal „Jó estét kívánokkal” köszöntött egy Magyarországtól 10 éve távol élő huszti honfitársunk egy itteni nagy autózlet alkalmazottja. Reggel öt óra tájt aztán ágyba kerültünk, hogy felébredve megint belezökkenjünk a megszokott halálos egyhangúságba. De meg tudom most érteni szegény Wabroscht, mikor Lussinból azt írta, „Olyan ez az élet itt, mint a rabság.” Nahát ez még rosszabb, azt merem állítani.

Medan, 1914. június 13.

No nem igen hittem, dacára, hogy előre látható volt a dolog. Holnap utazok vissza Európába. Mindenki azt mondja, helyesen. Miért? 30 vagy 40 ültetvényessel ismerkedtem meg 6 heti ittlétem alatt. Ki 7 éve, ki 18 éve van itt, és egynek sincs egy huncut megtakarított vasa sem. Az élet roppant drága, az ember, ha még olyan absztinens volt is, hozzá szokik az iváshoz, ami ezeket felemészti. Minden este összejönnek az ültetvényesek, majd egyiknél, majd másíknál és az úgynevezett „Makan besarnál”¹⁰⁹ mindent felesznek, feliszznak, ami aztán százakba kerül és így jó, ha az ember adósságot nem csinál. Na, aztán mi vár rá, ha évek múlva, bután, igen elbutulva, mert a trópusok alatt mindenkinek ez a végzete, elmarad a kultúrától, félig delírium tremensszel, krajcár nélkül hazatér? Lehet utcaseprő,

¹⁰⁹ Makan besar (maláj) – nagy evészet

vagy mi. Igen, ha valamelyik nagy keleti kikötővárosban, mint kereskedő tevékenykedik, és úgy tér vissza 2-3 év múlva, gazdag tapasztalatokkal, az más. De az a tervem, hogy Szingapúrba átmenjek füstbement. Löwy egyáltalán nem válaszolt. Most még a betegségek is erőt vettek rajtam, lázas vagyok, a fejem fáj minden este, éjjelenként nem tudok aludni, nem bírom a klímát. Egy pár százassal szegényebben, de tapasztalatokkal gazdagulva visszatérek. Megtanultam, hogy ne mozduljon el otthonról az ember kenyérkereső szándékkal, ha csak nem kénytelen vele. Nekem tulajdonképpen nem is volt okom az eljövetelre. Csak belelovaltam magam a dologba, mert a kíváncsiság hajtott. Ami kellett mindig meg volt és meg lesz ezután is. Hiszen sohasem vágytam én nagy vagyon után.

Bent volt a kuntji¹¹⁰ Beck a törvényen és olyan örült zriket¹¹¹ csináltunk, hogy az esze megáll az embernek. Ivás, széjjelnézés a bandában és Henrici¹¹² a pianojud felhúzása.

A Kontrollertől¹¹³ kaptam 14 forintot, amivel Penangba megyek, onnan meg küld a konzul. Na igazán kíváncsi vagyok a fejleményekre.

Délután 3 óra, Belawan, 1914. június 14.

A Koninklijke Packetvaart Maatschappij egy kis parti gőzösen ülök, a *De Kockon*, amely Penangba szállít, ahol még egy nagy feladat előtt állok, a konzullal elintézni hazaküldetésemet. Most ráérek még leírni a Kuntji Becket is. Egy művelt német úr, de aki miután 18 éve Szumátrán ültetvényes, totál eldurvult. Valami kis kuli pofozásért volt itt törvényben és roppant összebarátkozott velünk. Iszonyú mennyiségű whiskyt megivott és Kuntji sert. Kuntji any-

¹¹⁰ Kuntji vagy kunci (indonéz) - kulcs

¹¹¹ Zrikál – bosszant, ingerel

¹¹² Esetleges utalás Carl Ernst Julius Henrici (Berlin, 1854. december 10. – Döbeln, 1915. július 10.) tanár, író, gyarmati kalandor és antiszemita politikusra.

¹¹³ Helyesen: controleur – holland gyarmati hivatalnok elnevezése.

nyit jelent malájul „kulcs” és egy ilyen márkájú exportsört, ami egész keleten el van terjedve, és amit az ő apja fabrikál Brémában.¹¹⁴ Lacinak megígérte, hogy állást szerez, mert ő vagy 1½ évig Szumátrán akar maradni, hátha összeszed egy pár száz forintot. Nekem meg iszonyúan beszélt, hogy keressék fel egy bizonyos Berkes Ernőt, aki nála 3 évig assistens volt és most külföldi dohánybevásárló. Jó! Megint végigcsinálni egy pár lumpolást. Rettenetes, hogy mennyit isznak az emberek a trópusok alatt, de magamról tapasztalom, hogy föltétlenül szükséges, hogy az ember momentán annyira amennyire megtartsa szellemi és testi frissességét. De egy pár év múlva jelentkezik is aztán a reakció. Elutazásom előtt még egy érdekes embert volt alkalmam megismerni. Kivits Cornelius egy 55 éves hollandus, aki 35 éve nem mozdult már ki Szumátráról. Otthon béres volt, majd 24 évig katona a holland gyarmati hadseregben, ahol egy pár véres háborút végigharcolt és ahol nem vitte tovább a közlegénységénél, miután sem írni sem olvasni nem tud. Most assistens egy gumiültetvényen és óriási vadász, valami 10 elefántot, 9 tigrist, 15 párducot s teméntelen vaddisznót összelőtt. Négy éve nem volt már városban, most bejött Medanba, berúgott mint a csacsi és visszatért a kebonra¹¹⁵. Ennek élet ez, nem intelligens embernek.

Ma déli 12 órakor Laci, Van Hengel és Steenweg az úgynevezett segédjegyző kikísértek az állomásra, ahol vonatra ültem, amely Belawánba vitt, ahol felültem erre a mocskos gőzösre.

Közvetlenül a másodosztály előtt a fedélzeten piszkos kínaiak ordítanak és bűzlenek. De hála Istennek ép-

¹¹⁴ Az említett Beck úr valószínűleg az 1826-ban alapított, brémai székhelyű, világszerte ismert, Beck's sörfőzde tulajdonosának a fia. A kulcs, mely a mai napig a Beck's sörösvüvegek címkéjén látható a brémai városi címerből való. A Beck's sör annyira ismert és kedvelt volt a gyarmatokon, hogy 1931-ben a Beck's Bataviában és Szingapúrban is saját sörgyárat épített.

¹¹⁵ Kebon (maláj) – kert, itt: ültetvény

pen most indul a hajó és holnap Penangban vagyok, ahol a konzul segítségét fogom kérni. Apropos! Közvetlen a szalon ajtaja előtt van egy box alkalmazva, amelyben egy jámbor tehénke kérődzik nagy keservesen. Csinos kis társaság.

Penang, 1914. június 16.

15-én reggel megérkezve Penangba rickshawon berobogtam az elegáns Runnymede Hotelbe, amely közvetlenül a tenger partján fekszik, és ahol a fújdogáló brise a hőmérsékletet kellemesen viselhetővé teszi. No de fel munkára! De. 10 órakor felmegyek az osztrák-magyar konzulátusra. Egy maláj fogad, „Mana tuan Konsul” hol a konzul ezt kérdém malájul. „Tuan Konsul mari sini di pukol seblas” a konzul úr csak 11-kor lesz itt. Jó, megyek 11-kor, előadom a bikatermetű, vereses angol bajuszos Schmidtnek szomorú históriámat. Azt mondja, sürgönyözzek haza pénzért. Nincs kinek, így én. Keressen állást. Hol keressék, mondom, ha itt még csak napszámos sem lehet európai ember. Hát minek jöttem ki elég pénz nélkül vagy miért nem vállaltam már otthon állást? Ezen már késő sírni, mondom. Hát ő nem tud segíteni hiszen még útlevellem sincs. Ha nem segít, mondom, és kiveszem a Browningot, a teremtőre, itt lövöm magam keresztül. Na, ne bolondozzak, aszondja, inkább jöjjen fel holnap délelőtt. Egész délután főtt a fejem, hogy könnyebbítsek a dolgomon. Elhatároztam, hogy felajánlom neki, hogy adok egy Quittungot,¹¹⁶ amelyben becstelen embernek deklarálom magam, ha nem fizetem meg az adósságot. És abban az esetben ő küldje azt be katonáéknak, ahol engem degradálnak. Biztos lehet, nem engedem odáig a dolgot. Azt mondja, nem lehet, ne papoljak annyit, hanem diktáljam a szükséges adatokat, mert mához egy hétre küld haza zsuppon az *Osztrák*

¹¹⁶ Quittung (német) – számla, elismervény

rák Lloyda¹¹⁷ gőzösén. Na, magam sem akartam egyebet, gondoltam, és elégedetten hazajöttem hogy itt unatkozzak végig vagy egy hetet. Ma megismerkedtem itt egy angol fiatalemberrel. Valami 24 éves lehet, de igen csinos gyerek, mintha a Gilette borotvareklámja elevenedett volna meg. Üzleti ügyben volt Japánban, most meg Medanban és Melbourneban lesz egy kis dolga, azután meg megy haza. Igen kellemesen eltöltöttem vele az időt. Este 11-ig kinn ültem a hotel kertjében kényelmes fonott székemen közvetlenül a tenger partján. Elnéztem hosszan gyönyörködve a jövő-menő hajók lámpásait és élveztem a hullámok robaját, amint a 3 méter magas kő mellvéden harsogva csaptak keresztül. Eszembe jutottak önkéntelenül a Lévy sorai, hogy „Egyedül hallgatom a tenger mormolását.” Tényleg roppant különös az elhagyatottság, egy a hazájától távol lévő magános, társaság nélküli emberben. Teleszívta a tüdőmet a friss tengeri levegővel és szobámban térve, bágyadtan álomra hajtottam bús fejem.

Penang, 1914. június 17.

Mint rendesen egész napomat a tenger partján töltöm egy árnyékos fa alatt ülve. Majd megérkezik a kis angol I. M. Alister és eldiskurálgatunk vagy 11-ig. Sajnos utazik holnap és még ez a társaságom se lesz. Különös véletlennek vannak és kezdek hinni a telepátiában. Tegnap este véletlenül Aachen és az evvel kapcsolatos dolgok jutottak eszembe. Ma reggel kértem a kis angolt, hogy mit csinál itt. Azt mondja, hogy az apja szövőgyáros és neki csinál üzleteket. Felemlítem, hogy én is voltam textilista. Aachenben is voltam 6 hétig. Azt mondja ő is volt ott 1½ évig. „Have you known Professor Weber” kértem. „Yes” mondja. „And his son, Fritz”. „This thick young fellow,-

¹¹⁷ Az Osztrák Lloyd hajózási társaságot 1833-ben alapították és Triesztben volt a székhelye. A hajókon olasz volt a hivatalos nyelv, de az írott anyagokat németül készítették. Az I. világháború után olasz tulajdonba került és Lloyd Triestino néven működött 2006-ig.

mondja – Who is now in South-America was my best friend.” Persze nagyon örültünk és hosszasan eldiskurálgattunk acheni üzleti dolgainkról. Este 8 órakor megérkezett a *Prinz Ludwig*. Holnap megy hazafelé. Szívesen mennék vele. De azt a 3 hetet kiállom az osztrák gőzösön is. Nem is megyek az ismerősökkel beszélni. Elejét veszem a haszontalan kérdezősködéseknek. Good night!

Penang, 1914. június.24

Végre-végre! Ma fenn voltam megint a konzulnál. Ide nyom egy írást, amelyben ott állanak életrajzi adataim és a végén, hogy az a kívánságom, hogy magam fizessem ki az útiköltséget. Így legalább jobban bánnak majd velem az úton és esetleg ki is fizetem azt a 400 koronát, majd vagy egy év múlva. Most már csak nyugodtam várom az esti 8 órát, amikor behajózhatok. Tényleg, este 8-kor ki is megyek a kikötőbe, mert ott találkozom az Osztrák Lloyd egy hivatalnokával, igen derék egy ember. Nála vannak az írásaim. Felülünk az ő motorcsónakjára, és felmegyünk az *Afrika*¹¹⁸ gőzösre, amely körülbelül fele a *Prinz Ludwignak*. Ő bemegy a kapitányhoz. Vacsoránál ülnek a tiszték. Látom, illetve hallom a nyitott ablakon keresztül az első tiszt szavait: „Niemand kann an’s Bord kommen ohne Ticket.”¹¹⁹ A második tiszt csendesíti, és végre behívják, ahol bemutatkozom és ahol azt a végzést hozzák, hogy nem volna ugyan szabad jegy nélkül a hajóra venni, de felvesznek, és kiállítanak egy 4-ik osztály bilétát, amit majd a hatóságok útján ki lehet egyenlítenem, de tekintve a tekintendőket megengedik, hogy a 3-ik osztályon utazzak. Nohát, a pizsok elég nagy, majd mindenki tallián¹²⁰ meg dalmata,¹²¹ még a kapitány is. Két norvég, négy angol és egy svájci útitársam van össze-vissza. A moslékot a

¹¹⁸ Az Osztrák Lloyd egyik legnagyobb, 5000 tonnás személyszállító hajója.

¹¹⁹ Senki sem jöhet fel a fedélzetre jegy nélkül.

¹²⁰ olasz

¹²¹ dalmát

matrózkonyhából kapom. Jó étvágyat! Édes Istenem, csak már Triesztben lennénk!

Indiai-óceán, 1914. június 25.

A kis svájci elmesélte, hogy felment jegy nélkül egy héttel ezelőtt a *Prinz Ludwiga*, hogy majd állítólag ott váltsa meg a bilétát, de a kapitány leparancsolta a hajóról és mikor még a hajó indulásakor sem volt hajlandó lemenni, megvasalással fenyegette. Végre nagy nehezen visszaküldték a pilótával Penangba. Éjjeli egy órakor arra ébredek, hogy a hajószirénák, amiknek csak veszélyben szabad megszólalni, éktelenül búgnak. Mindenki a fedélzetre megy, hát azt történt, hogy a kikommandírozott pilótáért nem jött a gőzcsónakja, dacára, hogy már a nyílt tengeren úsztunk. A vészjelre azonban nemsokára ott termett az illető, és a pilóta a hajóról leszállva a szemünk láttára hatalmasan megpofozta a fekete gépészt, mire aludni tértünk. Kellemetlen, hogy a matrózkosztot külön asztalnál kell bevenni, amely körülmény útitársaim általános sajnálkozását keltette. Az ételek különben nem nagyon változatosak. Reggel egy nagy findzsa feketekávé, kávékonzervből, mint amilyen katonáéknál is. Délben leves, hús főzelékkel és egy fél liter vörös dalmát bor. Délután 4-kor a reggeli és este 7-kor sült hús főzelékkel és egy fél liter vörös, ezt is meg kell hát próbálni a teremtésit nekik. Különben most már máskülönben nagyon kedvemben jár a steward, ami óta egy fehér ruhával megprezenteltem.¹²² Roppant érdekes férfiú, egy sovány szakállas zöld oroszpipkás férfiú, aki különben budweisisch,¹²³ 13 évesen volt oda. Egy ideig Pétervárot,¹²⁴ majd Irkutskban¹²⁵ és Kharbinban¹²⁶

¹²² megajándékoztam

¹²³ Budweisba vagyis a csehországi České Budějovicebe való.

¹²⁴ Szent-Pétervár

¹²⁵ Irkutszk – nagyváros Oroszországban, a Bajkál-tó partján, nem messze a mongol határtól.

¹²⁶ Radnai itt valószínűleg Harbinra gondol, egy nagyvárosra Kína északkeleti csücskében, a Szungari folyó partján.

mint pék. Onnan lerándult Mukdenbe¹²⁷ onnan gyalog Tientsin,¹²⁸ Peking, Hong-Kong, ahol nem bírta tovább a strapát, és a konzullal hazaküldette magát. Roppant jól érzi magát a feketék között, füttyül, politizál, és egy ausztráliai utazást tervez.

Colombo, 1914. június 30.

Alighogy elhagytuk Penangot, a tenger elkezdett háborogni. Nem túlságosan erősen, ez a Colombóban kezdődő monszunnak az előjele, de mégis elég erősen ahhoz, hogy az ablakokkal be kellessen zárni, nehogy a hullámok becsapjanak a kabinba. A kis svájci rémséges beteg volt, de mi a többi utassal, akik különben szabadságra menő hajómasinisták csak nevettük az esetét. Különben állandóan az első osztályos fedélzeten tartózkodik, ahova nem csaptak fel a hullámok. Colombóban nem szállottam ki, először is két hónappal ezelőtt elég jól megnéztem itt mindent, másodsor, mert pénztelenségem akadályozta meg a partraszállást. Így csak gyönyörködtem a hullámverésben. A vihar által korbácsolt tenger hullámai mennydörögve törtek meg a kikötő hatalmas hullámtörőjén 10-12 méternyire felcsapódva. Útitársakat nem kaptunk, így hála Istennek háborítatlanul maradhattam egyedül kabinomban. Majd ma reggel 8 órakor nekiindultunk a kilenc napos dzsibuti útnak, a teljes erővel dühöngő monszun által korbácsolt Indiai-óceánnak. A hajó úgy táncol, mint a hét féle frász és minden oldalán hatalmas vizek hömpölyögnek a hajó tetején át, úgy, hogy a fedélzeten lustálkodni nem lehet, hacsak az árbochoz nem köti magát az ember. Azt hiszem ez a kilenc napos szobafogság nem fog a legkellemesebb és a legmulatságosabb időtöltés lenni. A vihar óráról órára erősödik, a fedélzeten fagyasztó hideg szél fúj. A máso-

¹²⁷ Mukden, más néven Shenyjang, nagyváros Kína északkeleti részén, kb. 200 km-re a koreai határtól.

¹²⁸ Radnai itt valószínűleg Tianjinre gondol, egy nagyvárosra Kína keleti részén, Pekingtől kb. 120 km-re délkeletre.

dik tiszttel, egy kis eleven olasszal igen összebarátkoztam, és ha ő van őrsegen, a parancsnoki hídról védett helyről gyönyörködhetek a vihar tombolásában. Különben olvasással, kártyázással töltjük az időt, majd hallgatjuk a két olasz steward csinos mandolin és gitárjátékát. Ráérek gondolkozni is egyről-másról. Hát Ferenc Ferdinánd halott, amint erről Colombóban a szűkszavú Reuter telegramm útján értesültünk. Micsoda beláthatatlan befolyással fog ez bírni az európai politika alakulására!

Dzsibuti, 1914. július 8.

A vihar egyre fokozódott, míg ötödikén este elérte tetőpontját. Irtózatossá erővel dühöngött. A földközi-tengeri vihar csak kismiska ehhez képest. Az út roppant egyhangú és utálatos. A hőség és a rossz levegő elkábítja az embert. Az egyetlen érdekes epizód ezen az estén történt. A norvégok és én kártyáztunk, míg a kis svájci lefeküdt nem érezvén valami jól magát. 10 óra tájt egy irtózatossá hullám mennydörögve csapódik a hajó oldalán és roppant erővel taszít rajta egyet. Ebben a pillanatban a svájci kabinjából egy rémséges „Hilfe, hilfe!”¹²⁹ ordítás hangzik. Rohanunk, nyitjuk a kabinajtót, zuhog kifelé a víz. A kis ember vérbeborult ábrázattal iszonyatos ijedten mászott le az ágyról. Hát szokatlan erős hullám betörte a vastag ablakot és a svájcira zúdított vagy 3 hektoliter vizet, miközben egy üvegszilánk jelentéktelenül arcon karmolta. Hetedikén hajnalban végre elértük a Cap Guardafuit,¹³⁰ amelyet el lehetne jelen esetben nevezni a jó reménység fokának. Tényleg alig egy negyed óra alatt elül a nagy vihar és mi a legpompásabb időben hajókázunk egész nap az afrikai partok közvetlen közelében. Este 11 órakor aztán kerekedik megint egy heves vihar, amely egészen délig tartott, amikor megint gyönyörű időnk lett. Délután négy

¹²⁹ Hilfe! (német) – Segítség!

¹³⁰ Más néven Casey, az Ádeni-öböl délkeleti bejáratánál található.

órákor megérkeztünk az Ádentől 200 kilométerre nyugatra, az afrikai parton, Francia Szomáliában, közvetlenül az abesszíni határon fekvő Dzsibutiba. A várost, amelynek 12000 szomáliai, arab, abesszíni és egy pár európai lakosa van, és amely különben is hasonlóan Port-Szaidhoz a sivatag közepén áll, hamar elintéztük és visszatérve a hajóra élénk eszmecserebe bocsátkoztunk a szomáliai ifjakkal, akik francia alattvalók ugyan, de azért az európai nyelvek közül csak az angolt és némelyek persze az olaszt beszélnek. Egy fehér kabátért kaptam 6 képeslapot, két, a közvetlen tusában használt nyársforma kis dárdát és a félelmes maláj „parangnál”, amelyből szintén hoztam magammal egy példányt, is rettenetesebb harci kést. Kaptunk négy új olasz útítársat és este 8 órakor felszedtük a horgonyt és veltől forraló, a Szaharából fújdogáló forró szellőtől gyötörve nekiindultunk a Veres-tengernek.

Port-Szaid, 1914. július 14.

A veres-tengeri út minden különösebb érdekesség nélkül múlik, találkozunk ugyan gyakran gőzösökkel, néha egy-egy sziget, vagy az afrikai partok. Majdnem egész nap fenn ülök a telegrafistánál, diskurálgatunk és tanulom a drót nélküli telefonálást. Az időjárás különben annyira amennyire tűrhető, még mindig fúj a szél. Csak akkor kellemetlen, mikor Afrika felől fúj. A líbiai sivatagról egész idáig elhordja a finom homokot, amely sűrű ködbe burkolja a hajót, és amely a légmentesen zárt ablakokon is áthatol. Néha-néha az eget elhomályosító sáskafellegetek hajt át az arabiai partokra, amelyekből egy raj lecsapódik a hajóra, mire a matrózok elkezdnek „Porca Madonnázní”, mert a százezernyi sáskát a tengerbe takarítani nem kis feladat. Minél északabbra érünk, annál hosszabbak a nappalok. Szép tiszta reggeleken gyönyörködünk a napkeltében. Kezdetben nem akar sehogy sem elválni a horizonttól. Megnyúlik, és egy léghajó formáját mutatja. Majd ötszögletesre változik, végül ellipszis alakot ölt. Akkor szemmel

láthatólag ugrik 1 – 1 ½ métert és elhagyva a horizontot rendes körformát ölt. A naplemente is különösen szép. Kivált, mikor Afrika felől fúj a szél. A vékony, az egész láthatárt elborító porfellegben opálos színben áttörő napsugarak tökéletesen lila színűre festik a különben acélkék színű Veres-tengert. Majd összeszűkülnek a partok, 20 km-en keresztül hajóznunk kietlen meredek sziklás hegláncok között. Jobbra Afrika, balra Arábia. Hajókázunk az égbe nyúló Sinai hegy alatt, majd érintjük azt a helyet, ahol a zsidók a biblia tanúsága szerint átkeltek a Veres-tengeren. A bohém Tivadar jó buta viccét juttatja eszembe. Ugyanis mutat egy tengert ábrázoló mázsolmányt. „A zsidók átkelése a Veres tengeren, Verescsagin¹³¹ utolsó festménye”. „Hol vannak a zsidók? kérdem.” „Azok már átkeltek” a bosszantó felelet. Majd 13-adikán reggel megérkeztünk Szuezebe, ahol a keletről jövő hajókra köteles orvosi vizit után becammogtunk a csatornába. Szerencsénkre nappal lévén az egész csatornát végig láthattam. Este hatkor megérkezve Port-Szaidba kiszállunk, ahol Hansen a szabadságos norvég hajóskapitány vendége voltam. A Palace Hotel Casinóban vacsoráltunk, ahol júl. 14-ke a franciák nemzeti ünnepe tiszteletére bál volt. Az egész város ki volt világítva lampionos fáklyás körmenetek, általában óriási élénkség uralkodott. Reggel 2 órakor aztán elhagytuk Port-Szaidot, és élveztük az Európa felől fújdogáló hűvös szellőt.

Trieszt, 1914. július 18.

A Nikola doktor rémes bosszúját szerencsésen kikerültem. De kaptunk ahelyett vagy 25 passagiért.¹³² Nekem is jutott belőle vagy három. Van az új utasok között vagy nyolc igen csinos fiatal lány, de hozzám egyet se kvártélyozott

¹³¹ Vaszilij Vasziljevics Verescsagin, (Cserepovec, 1842. október 1. – 1904) a leghíresebb orosz csataképfestő volt és hazájának első festője, aki nemzetközi hírett szert.

¹³² utas

be közülük a steward, hogy a görcs húzza össze! A második nap elkezdett egy picikét rázkódni a hajó, mire a népek fele olyan beteges lett, hogy a murányi eb hozzájuk képest kismiska. Roppant kárörömmel szemléltem, hogy hajolnak által a korláton. Így kell nekik, minek zavartak meg kényelmemben. 15-én egész délután a krétai partok mellett hajóztunk. A kép elég egyhangú. Kietlen bércek, az egyetlen növényzet valami ritkás törpefenyő. Néhol-néhol egy kis falu, vagy világítótorony. A tengert néha-néha egy-két vitorlás halászbárka élénkíti. Ezen a napon különben kiutalványoztam két flemmet¹³³ a kis svájcinak, aki elkezdett gorombáskodni, mert a térképét elvettem a székéről, hogy megnézzem. A pofonok után megbékélt, és igyekezett mindent jóvátenni, de hiába, nem álltam vele többet szóba. Ezen ténykedésem után a leányzók tiszteletteljes félelemmel kacsintgattak felém. „Leider, nichts zu machen.”¹³⁴ Apjastól, anyjastól akik a Szezei-csatornánál masiniszták utaznak szabadságra. 16-án az Égei-tengeren vitorlázunk. A görög partokat folytonosan látjuk. Mikor déltájban feltűnik Zante¹³⁵ szigete. Alig fél mérföldnyire vagyunk tőle. Kopár bazalt hegyek, de a völgyekben hercig kis görög faluk, kis parcellákban termőföldek, sötétzöld olajerdők, gyönyörű ciprusligetek, majd kis öblök, helyes városkák. Apró halászbárkák vitorláznak jobbra-balra a tükörsima tengeren. Nemsokára elérjük Kephálónia¹³⁶ szigetét, amely tökéletesen ugyanazt a képet mutatja a többi szigetekkel egyetemben, mint Zante, és amely a mellette lévő kis Ithaka szigetével egy alig 200 méter széles csatornát képez. Ithakát, Odysseus szülőházát látva önkéntelenül eszembe jutnak ezen emlékezetes

¹³³ pofon, tasli, nyakleves

¹³⁴ Sajnos nincs mit tenni.

¹³⁵ Zákynthos

¹³⁶ Kefalínia

sorok: $\varepsilon / \text{Ανδρα μοι ἔειπτε, Μου=σα}$.¹³⁷ és ezzel kapcsolatban jó Marovszky tanárúr idegeskedő kézelőigazgatásai. Majd valamivel távolabb Zandamura szigete. Valóban elragadóan bájos tájak, de szemeimet már fárasztja a feszült figyelés. Majd egy 4 órás pauza, amikor a remek Korfu sziget alatt húzunk át. Korfu városa felett egész deutlich¹³⁸ fehérленek néhai Erzsébet királyné kedvenc Achilleionjának¹³⁹ falai, amely most Vilmos császár tulajdonát képezi. Majd meglátjuk a csodaszép dalmát szigeteket: Lagostát, Lachromát, Cursolát, Lisszát, amelynek említésénél önkéntelenül Tegethoffra¹⁴⁰ kell gondolni az embernek és vele kapcsolatban a lisszai nagy tengeri ütközetre. Mind gyönyörű szőlőskertekkel borítva, ha más körülmények között látnám, üvölténék az örömtől. De annyi mindent láttam az utolsó három hónapban, hogy már minden természeti szépség hidegen hagy. Ma reggel feltűnnek a buja növényzetű isztriai partok, kis városkaival: Rovigno, Umago, Pirane. Mindenkitől elbúcsúztam, akiket illetett és kiszálltam. Különösen a telegrafistával barátkoztam össze módfelett, aki egy pár kínai apróságot erővel rámtukmált emlékül. Egy napi unalmas várakozás után végre felülhettem egy kényelmetlen harmadosztályú kocsiba.

¹³⁷ Ez az Odüsszeia kezdősora (hivatkozva: Hom. Od. 1.1.) Deveszéri Gábor fordításában: „Férfiúról szólj nekem, Múza.” A hangsúlyozás három helyen nem korrekt az ennepe ugyanis harmadéles, a moi-on nincs hangsúly, a Múza pedig másodhajtott hangsúlyozású és nagy kezdőbetű. Az adatot Takács Levente egyetemi adjunktus úrnak köszönöm.

¹³⁸ Deulich (német) – világosan, egyértelműen

¹³⁹ Frerenc József felesége, Erzsébet királyné 1890-ben építette e nyaralót. Az épületet a királynő kedvenc ókori görög hőse után Achilleonnak nevezte el. Erzsébet halála után Vilmos német császár vette meg és 1908-tól 1914-ig minden nyarat itt töltötte. Ő állította a hatalmas bronzból készült Achillesz szobrot.

¹⁴⁰ Wilhelm von Tegetthoff (Marburg an der Drau, Alsó-Stájerország, Osztrák Császárság (ma: Maribor, Szlovénia), 1827. december 2. – Bécs, 1871. április 7.) osztrák császári–királyi tengernagy, az Osztrák Császárság, majd az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészeténél. A 19. század egyik legjelentősebb haditengerészeti parancsnoka. 1866-ban a lissai csatában legyőzte a jelentős túlerőben lévő olasz flottát.

Budapest, 1914. július 19.

A vonat tömve volt magyar kirándulókkal, akikkel azonban nem ismerkedtem össze, csak közvetlen szomszédaimmal. Egy agg nő, aki mamának adja ki magát, villogó szemű cigányképű leányával és fiával, de aki csak valami frígyes, mert iszonyú szemeket meresztett rám, mikor ismert viselkedésem szerint barátkozni kezdtem a félhomályban a mellettem ülő leányzóval és azután majd felfalta azt szemével. Különbben csak spanyolul és franciául beszélnek és a Jordánban¹⁴¹ fognak Pesten tangózni. Én meg csak annyit tudok olaszul, amennyit az *Afrikán* tanultam. De azért roppant jól megértjük egymást. Sőt Nabresinától kezdve, ahol már nem beszélnek olaszul a népek, már tolmácsuk is vagyok. Végtelenül szeretnék már otthon lenni. Iszonyúan fúrja az oldalamat, hogy mi történt azon két és fél hónap alatt, amióta semmi hírt nem hallottam otthonról.

Végre megérkeztem. Még ezeket a nyavalyás spanyolokat kell abfertigelni¹⁴² és mehetek haza. Valami rossz előérzet hajt. De nem. Jön a Kisgesz és a Kátsa. Egyszer csak elibéjük toppan egy mocskos csavargó, aki én vagyok, és akit ők 12000 km-re gondolnak maguktól. Menyaszszony és vőlegény. Igazán boldognak kellene lennem, ha hirtelen megjelenésem egy szépnek ígérkező tervüket meg nem hiúsította volna, ami különösen az öregfiú kedélyét deprimálja. No de csak majd jön valami más Ausweg.¹⁴³ Szegény anyám majd összerogy a meglepetéstől. Tagadha-

¹⁴¹ Az 1910-ben épült *Jardin de Paris* nevű mulatóhely a Városliget peremén, a Hermina úton, melyet a köznyelv tréfásan *Jardindőpalinak*, *Jordánkertnek*, *Zsardendőpalinak* vagy *Zsardinkertnek* nevezett. Szójáték, melyben a *Paris* helyett a tolvajnyelvi *pali* „becsapható áldozat, aki fizet” szerepel, mert ez a mulató drága hely volt, ahol a vidékieket és részegeket alaposan megfizettették; illetve szójáték a magyar kiejtés szerint olvasva hasonló hangzású fr. *jardin* szóval és a *Jordán* névvel. ZOLNAY Vilmos, GEDÉNYI Mihály, 1956. http://mnytud.arts.unideb.hu/szlang/zol_ged/zg_bpold.htm letöltés ideje: 2012. január 21.

¹⁴² Abfertigen (német) - elintézni

¹⁴³ Ausweg (német) - kiút

tatlan, én is meg vagyok hatva. Dehogyan megyek el még egyszer kenyérkereső szándékkal.

Egy utolsó istenhozódot mondok neked Szumátra. Ezzel együtt a kalandos útitervek és utazások, a fiatal vér szülte meggondolatlan türelmetlenkedés és az utópiának bizonyult hirtelen vagyonszerzés utáni lázas törekvés finiséhez érkeztem. Csapd be a könyvet nyájas olvasó, mert ami ezután következik csak egy sűrű tucatembernek a mindennapi kenyérért való unalmas küzdelme.

Tarnopol,¹⁴⁴ 1914. augusztus 4.

Kár az embernek előre fogadkozni és kötni az ebet a kárhoz, amint én tettem az előbbi napokban. A szumátrai útnál is nagyobb dolgok történtek azóta. Hát nagyobb minden eddigi világtörténeti eseménynél. Egy irtózatos, egy rettentő katasztrofális kimenetelű világháborúnak a kezdetén állunk, egy még nie dagewesen¹⁴⁵ eseménynek, egy beláthatatlan következményű világháborúnak, amelynek kitörése csak percek kérdése. Lehet, hogy már egy óra múlva felráznak álmomból, és indulunk be Oroszországba. Hogy így hidegvérrel tudom írni e rettenetes órákon ezen sorokat, csak a mai degenerált világ szülte perverziónak, változatosságokat kívánó örületének tulajdonítom. Minek fárasszam azt, lehet, talán kezébe kerülnek ezek a lapok, a közbeni két hét izgalmas eseményivel, a szerbeknek küldött ultimátummal, az elutasító válasszal, a hadüzenettel, azután az általános mozgósítással. Hát, mint annyi más milliók, én is elindultam a háborúba. Mit hoz a jövő, az ég tudja. Elég könnyű szívvel vettem búcsút csudálatosképpen, mintha csak egy kékjutasra mennék. Volt önkéntes társammal Tarnayval vonatra ültünk. Minden tömve katonákkal. Első osztályos kocsikban közre-

¹⁴⁴ Tarnopol (ma Ternopil) város Ukrajnában, Kijevtől kb. 375 km-re nyugatra.

¹⁴⁵ nie dagewesen (német) – soha nem látott, eddig ismeretlen

zervisták, marhaszállítóban tisztek, és még a jó ég tudja, miféle variációkban. A tartalékosok hangulata igen jó. Részegek és éneklük harciasnál harciasabb nótákat. Férfit már alig látni a falukban, csak az asszonyok jönnek ki a falu végére, és jajveszékelnék. Miskolcon a kadernál akartak fogni a 16 ott beosztott tartalékos tiszttel együtt, de szerencsésen megléptem. Egy végtelen szép jelenetnek voltam itt tanúja. Az *Abbozer* kávéház¹⁴⁶ tele tisztekkel. A honvédek asztalánál ül az ezredes is. Behívják egy arra haladó honvéd szakaszvezetőt és megkínálják pezsgővel. Majd Nicktürei kapitány felesége feláll, és gyűjtést rendez, melynek eredményét 56 koronát átnyújtja a szakaszvezetőnek, aki erre feláll egy székre, megköszöni a közönség szívességét, és az egész összeget leteszi az ezredes elé, és felajánlja a Vörös Kereszt javára. Egy egyszerű honvéd szakaszvezető volt! – A vonat méginkább zsúfolt, rengeteg ismerős tartalékos tiszttel utazom. Roppant felizgat az a rémséges sírás, ami a tót, rutén és galíciai vidéken minden állomáson betölti a levegőt. Asszonyok, gyerekek, otthon maradó öregek. Mintha az egész országban mindenki a legkedvesebbjét gyászolná. Megérkezünk Tarnopolba. Csak 19 km az orosz határ. Egész nap csak menekülőket

¹⁴⁶ *Abbázia Kávéház*, korábban *Pest*, és *Budapest Kávéház* néven volt ismert. Miskolc főutcáján, a mai Széchenyi utcán található, a Miskolci Nemzeti Színházzal szemben. Az 1859-ben nyílt „Pest Városához” címzett szállodának volt a kávéháza, tulajdonosa Fejér József volt. A szállodát 1904-ben bezárták és az épületet lebontották. 1913-ban az itt épült új *Budapest Szállodát* és annak kávéházát az *Abbáziát* reklámozták. A hirdetés szerint az *Abbázia* a legnagyobb komforttal berendezett kávéház, az összes bel- és külföldi lapok olvashatóak, ami konkrétan 85 magyar nyelvű, 37 német, 11 francia és 5 angol nyelvű sajtóterméket jelentett! A hirdetés szerint a felszolgáló személyzet idegen nyelven is beszél, kitűnő a konyha, villamos világítás van, cigányzene és az elegáns felszerelés a fővárosi igényeket is kielégíti, valamint esténként zongorahangverseny szórakoztatja a vendégeket. Az *Abbázia kávéház* 1951-ig üzemelt, ekkor a szállodát és kávéházat államosították és az egész épületkomplexum a Miskolci Vendéglátóipari Vállalathoz került. 1990-ig *Aranycsillag*, illetve *Arany Csillag* néven működött tovább, mint presszó és szálloda. DOBROSSY István, 1991: 257–280.

látni, akik Podwolociskóból¹⁴⁷ és egyéb határszéli városokból lóhalálában igyekeznek az ország belsejébe. A levegő roppant puskaporos. A dragonyos és ulánus partruilok¹⁴⁸ 25 km-re behatolnak Oroszországba és azt a hírt hozzák, hogy az orosz határmegerősítést visszavonják és minden falu, szalma és szénakészlet le van égetve. Lázás készülődés folyik az egész garnizonban. Különben igen kedélyesen élünk. Nagy tetszést aratok az egész tisztikarban azon kijelentéssel, hogy én csak a kozákokat respektálok. „Ha a hasamba szúr avval a nagy szúróval, menten elájulok.” Roppant tetszett nekik, és ha találkozik velem egy, mindjárt érdeklődik, hogy nem ajúltam-e el. Félelmet egyáltalán nem érzünk, egy bizonyos egykedvűség ömlik el valónkon akkor is, ha a közeli halál lehetőségére gondolunk. Édes Istenem, 30 millió ember áll fegyverben. Mért ne legyek én is a pár millió között, aki elesik. Mégis felizgat az a hír, hogy a német-orosz, német-francia háború kitört, egy pár órán belül következik a hadüzenet a mi részünkről. Eddig mégis volt egy eshetőség, hogy háború nélkül kihúzzuk. Most már vége. Még egy pár nap, amíg a mozgósítást befejezzük és e hó 10-ke körül Oroszországban vagyunk. Szinte különösnek tetszik, hogy én most háborúban vagyok. Egy világháború, amilyen még nem volt amióta a világ fenn áll, az agyam oly lázasan dolgozik, ha a lehetőségekre gondolok, hogy majd szétrobban. Édes jó Istenem, segítsd ezt az országot ebben e fenségesen irtózatossá, ebben a magasztosan rettenetes, félelmetes pillanatban! Még vért sem szagoltam és már olyan vagyok, mint egy vérengző bestia. Mennék előre, hogy öljek, tiporjak, vagy hogy engem elpusztítsanak. Már fel sem veszem, hogy valószínűleg elpusztulok egy pár hét alatt, csak szegény anyámat sajnálom. Micsoda rettenetes órái lehettek szegénynek, mikor olvasta, hogy kitört az orosz háború.

¹⁴⁷ Podvolocsisz (Pidvolocsisz) – város Nyugat-Ukrajnában, Tarnopoltól keletre

¹⁴⁸ járőrök

De hát mi most egy ember fájdalma, mikor annyi millió ember életéről és annyi hatalmas ország jólétéről, vagy teljes megsemmisüléséről van szó. Világtörténelmi időket élünk. Micsoda lángoló betűkkel lesz ez a népek harca feljegyezve a világtörténelem lapjain. Mi volt ehhez képest a tatárjárás, mik a napóleoni háborúk?

Tarnopol, 1914. aug. 7.

Múlnak a napok és semmi változás, legalább külsőleg nem. Értesülünk ugyan, hogy az osztrák-magyar-orosz háború kitört, [sőt Przemysl felől ágyúzást is hallunk] de mindez hidegen hagy minket. Oly nyugodtak vagyunk, akár egy Kaisermanöveren,¹⁴⁹ pedig bizony még ennyire a halál torkában sohasem álltam, mint most. Fogtam tegnap egy zsidót, mert gyanús volt, és ki is derült, hogy orosz spion. Épp úgy, mint Halász, aki éjszakának éjszakáján hat szuronyos-puskás katonával állított be annyira amennyire gyanús hotel szomszédunkhoz, akiben spiont akart fogni, aki azonban nem volt más, mint egy népfelkelő főhadnagy. Tökéletes apátiával várom a történendőket. Történjék, ami akar, 30 millió ember áll már fegyverben, miért ne legyek közöttük én is? Csak akkor fáj, ha hazagondolok. Szegény népek, hogy retteghetnek ezek életemért. Jól esik néha ilyenkor nekem valami gyöngédség. [Az Isten áldja meg ezt a kis lengyel tanítónőt, ezt az aranyos kislányt, aki mint a lengyelek ősi ellenségének megbosszulóját, és mint férfit is a legodaadóbb és legörjítőbb szerelemmel vesz körül és bearanyozza életemnek talán utolsó napjait.] Még ma, de legkésőbb holnapután indulunk a háborúba. Az ellenség a 40 km-re fekvő Podwoloczijskát¹⁵⁰ veszélyezteti. Isten vezesd győzelemre fegyvereinket!

Tarnopol, 1914. aug. 10.

A vonatok csak úgy öntik a rengeteg katonát; ulánosok, dragonyosok, közös bakák, honvédek. A városokban óri-

¹⁴⁹ Kaisermanöver (német) - hadgyakorlat

¹⁵⁰ Podvolocsisz (ma Ukrajnában), lásd 147. jegyzet.

ási élénkség uralkodik, de a lakosság nem mutat valami nagy izgatottságot. Mi még mindig a legnagyobb nyugalomban töltjük napjainkat. Dolgunk alig van. Miután a mi feladatunk egyelőre az ellenséget abban meggátolni, hogy Galiciába betörjön, valószínűleg megvárjuk itt, amíg a mozgósítás és a csapat szállítások tökéletesen végrehajtnak, ami e hó 18-án fejeződik be, és akkor megyünk előre, amint a haditervünk szól, egyelőre Kijevig. Romanovszky főhadnagy tegnapelőtt az orosz határon volt és egy muszka schrappnell zündert hozott, amellyel az oroszok egy osztrák vonatra lőttek. 2000 m-re volt beállítva. Tegnap du. egy kis bakahadnagy a 15-ösöktől jött be a kávéházba. Odaát volt a muszka határon egy kis patruillel.¹⁵¹ Még most is sír szegény, ha azokra a borzalmakra gondol, amit a kozákok elkövetnek. Az egész patruille lemeszárolták, csak ő menekült meg és egy baka. Azt mondja, hogy a kozák nem ismer irgalmat, a foglyokat, sőt a sebesülteket is keresztül szúrják a lándzsával, mint egy elfogott kozáktól hallottuk, a tisztek utasítására, akik elhiteik ezekkel a barmokkal, hogy a mi mellünkben lakik az ördög, akit el kell pusztítani. Az este megérkezett Krautner, egy fiatal hadnagy a kettős dragonyosoktól a zugjával¹⁵² a kémszemléről és jelentette, hogy az elfoglalt Voloczyskát¹⁵³ aligha tarthatjuk meg az éjszakán át, mert egy orosz dragonyos, egy kozák és egy gyalogos ezred közeledik. Egy orosz Reitende Artillerie Division¹⁵⁴ pedig 3 km-re a várostól Stellungban¹⁵⁵ van. Egy kozák patruillel összeütközött, ahol az alsó ausztriai fiúk derekasan megállták helyüket.

Ma reggel állok Pauly hadnaggal a Kaszárnya előtt. Jön egy autó, benne egy ulánus tiszt. Izgatottan meséli, hogy Podwoloczyskából jön. A Voloczyskában hagyott

¹⁵¹ Patruille (német) - őrző

¹⁵² Zug (német) - szakasz

¹⁵³ Volocsyszk, település Podvolocsyszktól kb. 5 km-re keletre.

¹⁵⁴ Reitende Artilleriedivision (német) - lovas tüzérségi hadosztály

¹⁵⁵ Stellung (német) - állás, harcállás

Infanterie- Kompanieből¹⁵⁶ (250 ember) csak 90 és egy 2-es dragonyos eskadronból¹⁵⁷ (150) csak 30 ember jött vissza. Az elesettek között van két jó ismerősöm. Hauptmann¹⁵⁸ Schmidt és Rittmeister¹⁵⁹ Buzinky. Az Isten nyugosztalja szegényeket. Azt a nagy hibát követték el, hogy miután Voloczyskából mindent átszállítottak Galiciába, miután megerősítést nem kaptak az éjszaka leple alatt nem vonultak vissza. Így aztán a Krautner által jelzett orosz csapatok meglepték őket és lemeszárolták. Erre fel aztán délelőtt 11 órakor beviharzik egy dragonyos tiszt az udvarba. "Reitende 6, alarm! Hier ist das Befehl, sofort ab nach Podwoloczyska". Mint a villám, oly gyorsan ment minden. $\frac{1}{4}$ 12-kor az egész divízió menetbe készen, befogva a Pakplatzen. Az Aufklärer Patruille¹⁶⁰ már kimentek, mikor jön egy autó a paranccsal, hogy lefűjték az alarmot, bevonulni. Így aztán kénytelenek vagyunk a vérontás megkezdését egy pár órával vagy egy pár nappal odább tolni.

Petrikow,¹⁶¹ 1914, augusztus 13.

No, benne vagyunk a heccben. Nem is valami nagy dolog a háború. Mint valami nagy karriermanőver, csak piros szalagos bakák helyett muszkák állnak velünk szemben. 11-én reggel jön a parancs, vorwärts¹⁶² mert betört a muszka. Megyünk és délután 4 órakor már szemben állunk velük. Hátul kellene ugyan mennem a szekereket kommandírozni, de direkt megkértem az alezredest engedje meg a heccet végignézzem. Először ellenséges tüzérség tűnik fel egy falutól 5000 méter távolságra. Leadunk rájuk egy

¹⁵⁶ Infanteriekompanie - gyalogezred

¹⁵⁷ Eskadron - lovas század

¹⁵⁸ Hauptmann (német) - százados

¹⁵⁹ Rittmeister (német) - százados (lovassági alakulatoknál)

¹⁶⁰ Aufklärerpatruille (német) - felderítő járőr

¹⁶¹ Petrikow (Petrikav, ill. Petrikov) - város Fehéroroszország déli részén, a Homeli vagy Gomeli területen.

¹⁶² Vorwärts (német) - előre

zugslagét,¹⁶³ amely csak egy házat rombol szét, de annyit elérünk, hogy a muszkák eszeveszetten hátrálnak Oroszország felé. Majd állást változtatunk és egy a mi lovasságunkat attakírozó kozák ezredre adunk le 1 ½ km-ről 18 lövést mire azok véres fővel fordulnak vissza a halottak és a súlyos sebesültek hátrahagyásával. Érdekes módszerük van. Először a rohanó ló hátáról sortüzet adnak, mely lövésük egyike szegény Balázs zugsführerünket¹⁶⁴ homlokra találta, azonnali halált okozva, azután lándzsákat szegezve rohannak a lovasságra. A lándzsák körülbelül 2 ½ méter hosszú végén 20 cm hosszú acélszűrő, a rúd közepén zsinagforma rácsavarva fogantyúnak. Még gyalogságot verünk vissza pár lövéssel és tiszta a határ. Másnap reggel belovagoljuk a határt. 50 kozák, 4 gyalogos halott, 12 sebesült és sok döglött ló fedik a csatateret. Elég rendszeresen fel vannak szerelve, kivéve a kozákokat. Majd elfogunk egy könnyen sebesült kozák tisztet és egy szétronsolt kezű szanitécaltisztet, akiket beszállítunk a tarnopoli spítálba.¹⁶⁵ A bitang rablóbanda az egész határ mentén mindent felégetett. A szegény nép egész apatikusan ül a leégett faluk végén, meg sem mozdulnak, ha jön egy ellenséges golyó. „A házunkat leégették, a marháinkat elhajtották, minek éljük tovább?” - mondják. De azért szívesen megosztják falatjaikat velünk. Tarnopolba visszatérve a foglyokkal, örömrivalgással fogad a nép. [Ott van az én aranyos kis Emmym is kinek majd szíve hasad meg a fájdalomtól, mikor kivonulunk.] Nem hittem, hogy a rutének ilyen ellenségei az oroszoknak. A mi ruszinjaink szabad csapatokat szerveznek ellenük, és amint halljuk az oroszországi rutének, a kis oroszok, akik vagy 30 millióan vannak, szintén roppant osztrákrabátok, sőt Kijev környékén óriási lázadások törtek ki. Most aztán

¹⁶³ Zugslage (német) – tüzéségi zárótűz

¹⁶⁴ Zugsführer - szakaszvezető

¹⁶⁵ Spital (német) - kórház

itt vagyunk Tarnopoltól ¼ órára Petrikowban, várva, hogy mikor lesz együtt az egész hadsereg, hogy elindulhassunk Muszkaországba. Két érdekes, de az egyik igen szomorú epizód játszódott le ma. Hajnalban az alezredes parancsára az én kommandómra agyonlőtték Bednacsek Kanoniert¹⁶⁶ aki 5 koronát lopott, berúgott és ellenszegült a patruillenak. Majd miután eltemettem lemegyek az istállóba, amely a Szereth¹⁶⁷ folyó partján fekszik. Ott furdik 80 baka a parton gulában a fegyverek. Egyszerre csak halljuk, hogy „kat-kat-kat”. Hát vagy 300 méter magasan egy orosz repülőgép, megismerni különös szárnyformájáról és roppant nagyságáról. Valami motordefektust kapott a szerencsétlen éppen ebben a pillanatban, ezért repül vesztére olyan lent. A reserve¹⁶⁸ hadnagy parancsára ki a bakák a vízből és azon pucéron iszonyúan tüzelnek a masinára. Egyszerre csak bukfcencet hány a gép lezuhan tőlünk 100 méternyire. Rohanunk oda, a romok alatt hever 2 orosz tiszt. Egy golyó keresztülfúrta a benzintartót és a pilótát, ez okozta szerencsétlenségüket. Fontos feljegyzéseket találunk náluk.

Kozina,¹⁶⁹ 1914, augusztus 17.

Elindultunk. Előző éjszaka átküldtek egy második faluba egy parancssal. Nem aludtam semmit. Egy 60 km-es mars még aznap kelet felé és egy 12 órás nehéz mars után megérkezett az egész kavarlierietruppendivízió¹⁷⁰ állva négy honvéd huszárezredből két dragonyos és egy ulánusezredből és a mi divízióinkból. A nép mindenütt óriási lelkesedéssel fogad minket és végre megérkezünk

¹⁶⁶ Kanonier (német) - tüzér

¹⁶⁷ Seret, a Dnyeszter mellékfolyója.

¹⁶⁸ Reserve (német) – tartalék, tartalékos

¹⁶⁹ Kozina (Kozyna) – település Nyugat-Ukrajnában, Lvovtól 100 km-re délkeletre.

¹⁷⁰ Kavallerietruppendivision (német) – lovassági zászlóalj

Grizowycbe¹⁷¹ 10 km-re az orosz határtól. De nem igen örülhettünk a pihenésnek és reggel 3-kor már tovább. Sajnos trainkommandánsnak¹⁷² vagyok beosztva. A puska-pornak csak messziről élvezhetem a szagát. Délután 3 fél értünk csak nagy nehezen az orosz határra. A csapatok már odaát voltak az orosz földön. Egyszerre csak ágyúzást hallunk, majd hatalmas füstfellegek szállanak az ég felé. Ég a város. Elhal az ágyúszó, besötétedik, csak az égő falu világít. A falu közepén hálunk. Egyszerre 10 óra tájt kardcsörgést hallok a domboldalból. Felülök, látok négy lovas közeledni. „Halt wer da!” kiáltok háromszor. Egy pisztoly-lövés a felelet. Már az egész legénységem schwarmban¹⁷³ fekszik, egy sortűz, a lovasok vissza. Odamegyünk, egy haldokló kozák fekszik a földön. Átadjuk a szanitéceknek, erősörséget állítunk, és ismét nyugalomra térünk.

Trembowla,¹⁷⁴ 1914. augusztus 20.

Már sok panaszt hallottam Frohreich¹⁷⁵ tábornokra és egész vezérkarára. Én, mint laikus is hibáztatom minden eddigi ténykedését. Például a traint is odavitette az ellenség torkába Korinába. Egész nap ott fekszünk a Zbrucs¹⁷⁶ folyó partján, ami a határt képezi, kapom reggel a parancsot, hogy kétnapi reservezabot¹⁷⁷ küldjek a divízió után. Fent a hegyen a két baka zászlóalj stellungot vesz és az

¹⁷¹ Gryzowycze (Szentmihálykörtvélyes-Hrusovo) – Tisza parti település a Máramarosi havasok déli részén, a mai ukrán-román határ ukrán oldalán.

¹⁷² trénparancsnok

¹⁷³ Schwarm (német) - raj

¹⁷⁴ Trembowla (Terebovlja) - a Gniezna patak partján fekvő város, akkori kerületi székhely. Ma Terebovlja Ukrajnában.

¹⁷⁵ Frohreich Ernő (Ernst von Frohreich) altábornagy, 1913 márciusától 1914. augusztus 18-ig a Magyar Királyi 5. Honvéd Lovashadosztály parancsnoka Kélet-Galiciában. Lásd: Dr. Szijj Jolán, 2001. <http://mek.oszk.hu/06000/06051/html/index.htm#d1e5936> a letöltés ideje: 2012. január 12.

¹⁷⁶ Zbruch, a Dnyeszter mellékfolyója.

¹⁷⁷ tartalékzab

alezredes biztosít, hogy két fegyveres katonával átkelhet a 4 zabos szekér. El is indítom őket, szól az ágyú egész nap. Este 5 órakor megérkezik az első honvéd huszárezred egyik százada, porosan, piszkosan. Kérdjük, mi újság? „Nem tudunk semmit”, vagy „nem szabad mondani semmit” ez a felelet. Rosszat sejtünk. Egy fél óra múlva jön a parancs. „Train, kehrt Euch” vissza Grzimalanba.¹⁷⁸ Szóval megverték bennünket. Alig érünk be a faluba iszonyú maschinengewehrfeuer¹⁷⁹ és a házakban elbújtatott oroszok kereszttüze fogad bennünket. Hullik az ember, mint a répa. Az egész tábori posta és távíró különítmény belefordul a mélységbe és a szekerek agyonnyomják a katonákat. Megyünk tovább. Ahogy Krasne¹⁸⁰ elé érünk, jobbról alig 30 lépésnyire iszonyú tüzelés. Emberek fordulnak le a kocsiról, csákómat, melyen a sturmband¹⁸¹ nincs leeresztve, elsodorja egy golyó. Elfelejték leszállni a lóról, hogy fedjem magam a golyók ellen. Osztom a parancsot, Absitzen, nieder karabineresek, a többi a lovakat tartani. Alig tart az egész 10 másodpercig. A lovak felocsúdnak az első kábulatból és az embereket magukkal ragadva rohannak le a völgybe. Elhallgat a lövöldözés, egyedül állok az éjszakában. Mit tegyek. Elkezdek kiabálni: Tüzérek ide. Lassan előkullognak, alig hiányzik szekerelem, csak emberek és lovak. Egyszerre csak hallok „állj, ki vagy”. Egy honvéd bakaszázad volt. Egy párhuzamos úton csinálták velünk a rüczzugot¹⁸² és ellenségnek néztek minket, amint később kiderült ők lövöldöztek össze. Továbbmenésről az éjszakában szó sem lehet. Megállunk és biztosítjuk az állást a bakákkal az orosz ellen. Az orosz határon egész éjszaka ropognak a fegyverek. Reggel tovább megyünk Krasznába. Egyszer csak egy sáros, véres

¹⁷⁸ Grzimalow (Hrimailiv) – település Tarnopoltól délkeletre, ma Ukrajnában.

¹⁷⁹ Maschinengewehrfeuer (német) - géppuskatűz

¹⁸⁰ Krasne, település a Zbruch jobbpartján, Tarnopoltól délkeletre.

¹⁸¹ sapkasíj

¹⁸² Rückzug (német) - visszavonulás

puskaporfüstös ember rohan felém. Szent Isten, hisz ez Tchikovszky főhadnagy. „Was ist mit euch geschehen, um Gottes Willen?”¹⁸³ – kérdem. „Alles verloren!”¹⁸⁴ mondja kétségbeejtő hangon. „Bitte gebe mir ein Pferd, und ihr sollt auch nach Tarnapol traben, hinter uns kommen die Kozaken.”¹⁸⁵ Előre lovagol. Egyszerre csak jön még két menekült huszártiszt. Kiabálnak a „felesleges terhet lehányni, galopp előre, meneküljön aki tud, jönnek a kozákok!” Amint a legények mondják, pisztollyal kényszerítik őket a parancsot teljesíteni. Őrültk galopp támad, a szekerek halomra dülnek, a fedezetül rendelt dragonyosok, mint az őrültk karabéllyal a kézben előre, egyik gázolja a másikat. Agyontaposott lovak és lovasok hevernek az útszélen. A kommandáros, egy ulánus kapitány eltűnt, egy Dwozak nevű dragonyos főhadnagy vette át a kommandót, de gyengének bizonyul. Az én embereim elég szépen viselték magukat, nem dobálnak ki semmit a kocsiból, de a kocsi felborul, képtelen vagyok rendet tartani. A szegény nép őrjöng a félelemtől a falvakban. Egy irtózatos kép, amit soha el nem fogok felejteni. Ez a 24 óra életem legrettentőbb órái közé kell, hogy tartozzék. Az az őrjöngő pánik, amely e között a 200 egynéhány ember között kitört, leírhatatlan. Végre lecsendesítjük őket, hogy nincs semmi baj, de már akkorra 21 kocsim közül csak 7 van meg. Kasszák, tiszti bagázsok mind elvesztek. Megint jön egy pár menekülő. Irtózatos dolgokat mesélnek. Beállították az egész kavallerietruppendivíziót, csata után, amelyben szintén igen sokan elvesztek, mert Frohreich generális huszárokkal attakírozta az orosz ágyúkat és gépfegyvereket, egy orosz faluban, Satonowban,¹⁸⁶ minden biztosítás

¹⁸³ Az Isten szerelmére, mi történt veletek?

¹⁸⁴ Minden elveszett.

¹⁸⁵ Kérlek adj egy lovat és ti is menjetek Tarnopolba, mögöttünk jönnek a kozákok.

¹⁸⁶ Latonov (Latona) - település Nyugat-Ukrajnában Tarnopol városának déli részén.

nélkül. Rájuk támadtak a kozákok éjjel és géppuskákkal halomra lövöldözték őket, az elállott utcabejáratokból. A mi két ütegünk a jó magyar fiúk, a jó pajtások mind elpusztultak. Sírok fennhangon egész nap, mint egy gyerek. Érkezik vissza nekünk is vagy három emberünk, akik úgy menekültek, hogy a folyót átúszták, rémes dolgokat mesélnek. Visszajön az egyik emberem, akit a rabbal elküldtem. Elvitték a kozákok és ő is alig tudott elmene-külni. A munitionskolonne¹⁸⁷ is megsemmisült. Írtózatos. Frohreich kegyelmes úr, [a-gazember] az őrültk föbe lőtte magát.¹⁸⁸ Most már a megmenekült száz embert nekem kell ellátni. Mondják, hogy csak nekem köszönhetik, hogy megvannak, hogy összetartottam őket. Visszajött Hieffer, Brunowszky főhadnagy, Romanovszky, Halmai Fährnichek.¹⁸⁹ Ma mondják, hogy a veszteségek nem is olyan nagyok, mint mondják, sőt hogy a mi divíziónk is megvan, csak egy ágyú hiányzik. Ma még nem tudom mi igaz belőle. Adja Isten, hogy igaz legyen.

Podhorze,¹⁹⁰ 1914. szeptember 4.

Trembowla óta még nem igen volt időm írni. Tehát mint Trembowlában összeszedtem trainemet három napi bekvartélyozás után összejöttem az elpusztult divízióval. Hála Istennek nem hiányzik, csak két ágyú, vagy 25 ló és vagy 8 ember, az összes tisztek megvannak. Majd felszedelőzködünk, és 22-én a 15. gy.(alog) e.(zred) egy zászlóaljával elindulunk Tarnopolba. Délajt ellenséget

¹⁸⁷ Munitionskolonne (német) – lőszerszállító egység

¹⁸⁸ Frohreich halálával kapcsolatban nem egyértelmű a szakirodalom. Fejes Sándor szerint visszavonulás közben Satanowkanál ellenséges golyó sebesítette halálra és nem föbe lőtte magát. Lásd: FEJES Sándor, 2000: 97. Földi Pál szerint azonban az altábornagy önkézével vetett véget életének. FÖLDI Pál, 2007: 42.

¹⁸⁹ Fährnich (német) – zászlós

¹⁹⁰ Podhorze (Pidhirtsi) - település Nyugat-Ukrajnában Lvovtól keletre Brody városa mellett.

jelentenek. A traint egy mellékúton küldik Tarnopolba. Alig hogy Petrikowba érünk, amely községet csak a Szereth folyó választ el Tarnopoltól, megdördülnek az ágyúk. Megállítom a traint, galopp fel egy dombra. Ott fekszik schwarmban egy infanteriebataillon.¹⁹¹ Az ezredes megismertet a helyzettel. Mutatja távcsövön ott áll balra Tarnopol fölött egy erdő alatt egy orosz üteg, amely a várost bombázza. Leadtak már vagy 4 lövést. Egyszerre csak megszólal jobbról egy Feldkanonebatterie¹⁹² és gyönyörködve szemléljük, hogy a 3. és 4. lövés hogy semmisít meg 2 orosz ágyút. Az oroszok visszavonulnak a mi tüzeink meg lönek utánuk egy párat, és azzal vége az ütközetnek. Majd bevonulok Ianowkába,¹⁹³ ahol összejövök a divízióval. És másnap reggel vonulok tovább vissza nyugatnak Kozowába.¹⁹⁴ Ettől kezdve azután megkezdődik egy rückmarsch,¹⁹⁵ amely még ma is tart, de amelyről azt mondják, hogy szándékosan csinálják, mint rückwärts konzentrirungot.¹⁹⁶ A fene tudja nekem nem tetszik az egész. Kozowából megyünk Brzezoniába,¹⁹⁷ onnan Rohatynba¹⁹⁸ és onnan Chodorowba,¹⁹⁹ ahonnan egy szép napon az egész traint előredirigálják a jobb szárnyra Bursztynba.²⁰⁰ Már egész éjjel hallottunk lövöldözést, de reggel egész formális kis ütközet fejlődött ki. Csak úgy dörögnek a puskák a train legénység rajvonalba fekszik.

¹⁹¹ Infanteriebataillon (német) – gyalogos zászlóalj

¹⁹² Feldkanonenbatterie (német) – tüzérségi üteg

¹⁹³ Janowka (Pidhorodne) – település Nyugat-Ukrajnában Tarnopol közelében.

¹⁹⁴ Kozova (Kozova) – település Nyugat-Ukrajnában Tarnopol városától 30 km-re délnyugatra.

¹⁹⁵ Rückmarsch (német) – visszavonulás

¹⁹⁶ Rückwärtskonzentrierung (német) – hátrafelé összpontosítás

¹⁹⁷ Betezsani (Brezán) – település Ukrajnában Tarnopol és Lvov között.

¹⁹⁸ Rohatin – település Ukrajnában, Lvovtól délkeletre.

¹⁹⁹ Hodoriv (Khodoriv) – település Ukrajnában, Rohatintól nyugatra.

²⁰⁰ Burstin – település Rohatintól délre, kb. 15 km-re.

A puskagolyók csak úgy sziszegnek körülöttünk. Én állok és buzdítom a legényeket. Mellettem is kidől egy ember, a hátam mögött is megsebesült egy ló, de ez csak semmi. Egyszerre a szemben levő hegyen tüzéség farol fel szép lépésben. Alig 3 perc múlva iszonyú tüzelés. Az összes gránátok a táborunkba csapnak. Szekerek, lovak, emberek egy csomóban formátlan tömeggé szaggatva. A nyomorultak még az éjszaka biztosan lemérték a distancot, hogy ilyen pontosan lőnek. Alig maradt meg 3 szekér a trainemből és hogy én megmenekültem az is csak egy isteni csoda. Ilyen örülten és fejvesztetten disponálni, mint ahogy a mi generalstubbunk, ilyet soha nem hallottam. A traint pont mint egy csaléteknek az ellenség elé állítani. Az egész vonalon egy roppant ütközet fejlődik ki. Egész nap dörögnek az ágyúk, és mi megérkezünk Chodorowba, onnan tovább Zydorzowba,²⁰¹ majd Piaremen²⁰² keresztül Lemberg²⁰³ felé, de onnan le kell térnünk Przemislnek,²⁰⁴ mert állítólag Lemberg már veszélyeztetve van. Erre mind csak azt mondják, hogy taktika és hogy tudja Hötzendorf Conrad²⁰⁵ hogy mit csinál. Hát adja az ég, hogy sikerüljön a dolog, de én nagyon félek.

*Uherce,*²⁰⁶ 1914. szeptember 12.

Podhorcén egy három napos rasztünk²⁰⁷ volt, ahol annyira, amennyire rendbe szedtük magunkat. A lovak is magukhoz jöttek egy kevésbé ezután az irtózatos megérőltetés után. Egyszer csak jön egy parancs. Az „8-te

²⁰¹ Zsidacsiv (ma Ukrajnában)

²⁰² Piarem - település a mai Ukrajnában Zydorzow (Zsidocsiv) és Lvov (Lviv) között.

²⁰³ Lvov/Lviv (ma Ukrajnában)

²⁰⁴ Przemysl (ma Lengyelországban)

²⁰⁵ Franz Conrad von Hötzendorf (1852-1925) Osztrák katonatiszt, császári és királyi tábornagy, (*k.u.k. Feldmarschall*), 1906-1917 között az Osztrák-Magyar Monarchia haderejének vezérkari főnöke.

²⁰⁶ Uherce (Uhry): település Nyugat-Ukrajnában Lvov-tól nyugatra Horodok városa mellett.

²⁰⁷ Rast (német) - pihenő

Kavallerie Truppendivision²⁰⁸ feloszlik” lesz belőle formálva egy Detachment,²⁰⁹ állva 5 eskadronból és 2 reitende batterieből. Majd megváltoztatják a dispoziációt és minket beosztanak 16. Infanterietruppendivisionhoz és elküldenek északnyugatra, Lemberg és Przemysl közé. Nherze mellé érkezünk, ahol be kellene kvártélyozni bennünket. Legnagyobb meglepetésünkre egyenesen Stellungba állítják az ütégünket, s minket traint egy erdő szélén állítottak fel alig 1000 méternyire a batteriktől. Aznap nem volt semmi gefecht.²¹⁰ Másnap reggel tovább vonultunk Lubien Wielki²¹¹ felé, ahol roppant heves ütközet fejlődött ki, amely 3 egész napon át tartott. Hála Istennek, katonáink már hozzászoktak a puszkaporszaghoz és nem szaladnak szét az első lövés után, mint azelőtt. Hozzászokik az ember, tudom magamról. Két napig oly közel állottunk most a tűzvonalhoz, hogy az orosz srappellek alig 500-600 lépésre explodáltak tőlünk. Szinte gyönyörködünk bennük. 10-én éjjel jövünk vissza, az egész train az uherzei erdő mellé, én elől lovagolok Recugnoscierozni a terraint. Egyszer csak lövés dördül el és szegény *Nimburg* összerogy alattam. A lábam alászorul, nem tudok felállni. Végre kiszabadítom magam és kiderül, hogy egy osztrák népfölkelő Post²¹² lőtt rám, mert fehér bundám és kozák sipkám után muszkának nézett. Így szerencsésen kikerültem a halált, és másnap szerencsésen visszatértünk Lubien Wielkibe. Itt véletlenül hozzájutottam egy szeptember 2-ki N.W. Tageblatthoz, melyből olvastuk, hogy a német 70 000 oroszot és az egész artillerie materialt²¹³ elfogta.* Esténként hordjuk a sok sebesültet az erdőkből.

²⁰⁸ 8. lovashadosztály.

²⁰⁹ különítmény, különleges egység

²¹⁰ Gefecht (német) - harc

²¹¹ Vel. Liubin/Vel. Ljubiny (ma Ukrajnában), település Lvivtől dél-nyugatra, kb. 28 km-re.

²¹² Post, Wachtpost (német) - őrszem

²¹³ Artilleriematerial (német) - tüzérségi anyag

* Az első mazuri csata (Tannenberg)

Főképpen fej- és kézsebesülés és túlnyomóan a gyalogságból. 700 orosz foglyot is láttam hozni egy csomóban. Lubien Wielkiben leültünk egy kifosztott patikába, ahol egy zongorán Tannenbaum játszott, mi iszunk és dalolunk. Pénteken történt a dolog, nehogy vasárnap sírjunk. Bizony már ma szombat reggel vége a jókedvnek. A [jobb] bal szárnyat* visszanyomták nekünk is vissza kellett vonulnunk, pedig már ugyan vertük a muszkákat, nehogy bekerítsenek.

Felső Komárnik,²¹⁴ 1914. szeptember 25.

Amint mondva illetve írva volt, visszavonultunk megint az első Stellungba. Nhercénél az erdő alá. Amint megtudtuk visszavonul az egész 12. hadtest, pedig igen szépen állott a dolog itt Lubien Wielkinél, amint később egy elfogott orosz kapitány mesélte, ha még egy óráig tartjuk a Stellungot, az oroszok pánikszerűleg kénytelenek menekülni. Mi különben roppant tájékozatlanok vagyunk itt, semmit nem tudunk, mi miért történik,** de azt hiszem a mi generalstabunk²¹⁵ nem ér egy ütet taplót sem. Már a napló írásától is tökéletesen elment a kedvem. Csak éppen feljegyzem, hogy később mindenre emlékezzek. Majd megint megkezdtünk egy kellemetes rückzugot szakadó esőben, amely vert bennünket 12 napon keresztül a lehető legrosszabb úton. A lovaink hullottak mint a legyek, az embereink betegednek nyakra főre, van valami 20 koleragyánús emberünk, a Mun. Kolonne No 4-nél²¹⁶ ahova, mint számfeletti tisztet elküldtek. A stációk, ahol keresztül jöttünk: Lanocane, Frankenberg,²¹⁷ ahon-

²¹⁴ Ma Szlovákiában található, az Eperjesi járásban, Vyšný Komárnik néven. 1910-ben 194, 2001-ben már csak 85 lakosa volt.

²¹⁵ Generalstab (német) - vezérkar

²¹⁶ 4. számú muníciószállító ezred

²¹⁷ Ivano-Frankove (ma Ukrajnában)

* Danhl & Auffenberg

** Bizony ez így volt kezdetben

nan bementünk Przemyslbe,²¹⁸ amely gyönyörűen meg van erősítve, és amely előtt az erdőket leberetválták és a schussrichtungban²¹⁹ fekvő falvakat felégették és felrobantották, épen mikor ott voltunk. Rémes látvány volna máskülönben, most csak semmi se. Przemyslben ruházkodtam és tovább vonultunk Lanokba onnan Wynankába, Rymonowba. Sokféle kombinációt hallunk. Viszik vissza a 12-te kompaniet mint Armeereservet²²⁰ Magyarországba, vagy visznek Lavocznére és ott biztosítjuk a magyar határt. Tény az, hogy tegnap a Duklai-szoroson keresztül bejöttünk Magyarországba, ahol most egy napi rasztunk van. Hogy mi lesz tovább, az a jövő zenéje.

Zdzana, 1914. okt. 15.

Felső Komárnikról Kapissorra mentünk, ahol 3 napi rasztunk volt. Közben Magoss Gyurkával bekocsiztunk Bártfára, onnan egy kolerás vonattal Eperjesre, ahol minden jót bevásároltunk. A Berger szállodában már nem is esett jól az alvás. Már a szénában jobban tudok aludni. Találkoztam Vári Marcsával, roppant nagy volt az öröm. Majd egy kalandos utazás után mozdonyon de. vissza. Majd innen Sztropkóra, onnan Homonnára mentünk, ahonnan Komgutékkal üzenetet küldtem haza. Onnan Nagy Mihályra mentünk, ahol 3 nap rasztunk volt, és új lovakat kaptunk. Berukkoltam a divízióval és a 8.te K. T. D.-vel Szabráncra, onnan Kis Bereznán keresztül Fenyvesvölgy, ahol már a muszkák jártak. Egy rettenetes jeges hóviharban majd meg fagytunk. Turka, ahol az oroszok irtózatossá rombolást vittek véghez. Hát a muszka hála Istennek vonul vissza. Innen roppant rossz úton megyünk az orosz után, akik Bisztrícánál 40 ágyúval és az egész Trainnel elakadtak. Ha Isten segít, holnap vagy holnapután megfogjuk az egészet.

²¹⁸ Przemysl (ma Lengyelországban)

²¹⁹ Schussrichtung (német) - tűzirány

²²⁰ Armeereserve (német) - tartalék

Fenyvesvölgy,²²¹ 1914. nov. 8.

Vigye el az ördög az egész históriát. Soha amíg a háború tart nem fogok adni mende-mondákra. Állítólag igen jól állottunk, meg is fogjuk az egész muszka hadsereget. Egy kis fenét! 3 hétig húzgnak jobbra-balra, elmegyünk Borynbirig,²²² megnézzük a lehodnicei²²³ petróleum kutatát, örvendezünk a gyors előrenyomulásnak, és másnap hajnalban „kehrt euch”²²⁴ érv nélkül vissza Turkára. Elfogytak közben egy orosz generálist, akinél egy plant²²⁵ lettek, hogy fogja majd el a 4-ik hadtest egész trainjét. Erre fel úgy megijedtek, hogy az egész traint visszaküldték Sionkiig.²²⁶ A legborzalmasabb kép, amit a háború alatt eddig láttam, Psoryalov²²⁷ alatt tárult elém. Ez volt talán október 22-én reggel. Az alezredesnél voltam, mert pénzt vittem nekik, és ott is éjszakáztam az ütegnél Podbüz²²⁸ és Opaka²²⁹ közt. Egész éjszaka ropogott a fegyver, néha az ágyú is eldördült. Alig hogy pirkad, támadnak az oroszok. Az éj folyamán óriási megerősítést kaptak. Nem schwarmliniában²³⁰ jöttek hanem kolonnékban fel a hegyre. Feketéllett az egész hegyoldal. Dragonyosok és egy század ukrainai diák önkéntes voltak az ágyúfedezet. Ott állott még az 5-ik honvéd tüzér ezred. Irtózatosságot kezdett. Ahol a tömegbe becsapott egy schrapnell 15-20 orosz maradt fekvé. Hullottak, mint ősszel a légy. Iszonyú látvány: az oroszok futnak vissza, de hátulról a

²²¹ Fenyvesvölgy (Sztavnoje) - település az Ung völgyében, ma Ukrajnában.

²²² Borynbir (Borinjia) - település Nyugat-Ukrajna területén az Uzsoki-hágótól 12 km-re északra.

²²³ Lehodnice - település Nyugat-Ukrajnában a Keleti-Beszkidéktől északra.

²²⁴ vissza

²²⁵ Plan (német) - terv

²²⁶ Sionki - település Nyugat-Ukrajnában a Keleti-Beszkidéktől északra.

²²⁷ Psoryalov - település Nyugat-Ukrajnában a Keleti-Beszkidéktől északra.

²²⁸ Podbüz (Pidbuzh) - település nyugat-Ukrajnában Lvov-tól délnyugatra a mai lengyel határ közelében, Opaka mellett.

²²⁹ Opaka (Opaka) - település Nyugat-Ukrajnában Lvov-tól délnyugatra a mai lengyel határ közelében.

²³⁰ Schwarmlinie (német) - rajvonal

tisztek és a kozákok zavarják őket előre. Minden hiába. Szemem láttára vettek el 14 ágyút a honvédektől. Mi is csak a derék rutén gyerekeknek köszönhetjük, hogy megmenekültünk. 180-an fedezték a mi divizionk visszavonulását. 10.000 embert tartottak vissza 2 órán keresztül. Puskatussal verték a muszkát agyon. Szegény fiúk, 16-20 éves gyerek hősök, estére 10 ember volt csak a 180 közül életben. Majd megint visszavertük a muszkát Stary Samborig,²³¹ ahol az akasztófára való kitűzően el vannak sáncolva. Itt megint egy kedves jelenetnek voltam tanúja. Jön a parancs Stary Sambor üres, vonuljunk be a konyhákhoz a divizionhoz, anschliessoltam, ott volt a reitende 11 is. Előre lovagoltam a Stabbal. Beérünk alkonyatkor Sparba, 2 km Stary Sambortól, ahol előző este a mi huszárjaink a falu egyik végén voltak bekvártélyozva. Egyik huszár elmegy szénát keresni. Benéz az ablakon. Orosz bakák alusznak bent. Alarmírozza csendesen az egész ezredet, és szerencsésen elfogják az egész nyugodtan alvó orosz zászlóalj, egy generális bagázsával együtt. Egyszerre csak bum-bum. Közénk csap két srappnell. Az egyik leszakítja egy 11-es Fähnrichnek²³² a fejét és agyonüt két lovat az első ágyújukból, a másik letépi a reit.²³³ 11. adjutánsának a lábát és megöli a lovát. Kehrt euch! - vissza. A többi lövés szerencsére hatástalan. Másnap az egész lovasságot visszaküldik, majd az egész train visszajön. Azt beszélük, hogy a 3-ik hadtesttel cserélnek ki bennünket. De azt is, hogy általános visszavonulás, miután Hindenburgot Varsónál visszaverték. Mi igaz mi nem, nem tudom. Egy-két napon belül valószínűleg megtudjuk a valót.²³⁴

²³¹ Starij Sambir (ma Ukrajnában), település a Dnyiszter folyó partján, Lvovtól kb. 80 km-re dél-nyugatra.

²³² zászlós

²³³ Reitende - lovassági

²³⁴ Hindenburg október 20-án kezdte meg a visszavonulást Varsó alól és a porosz határig húzódott vissza.

Fenyvesvölgy, 1914. november 11.

Csupa száraz tények felsorolásával töltöttem meg eddig naplóm háborús részét. Azoknak is csak a századrésnyi kivonata az, amit eddig átéltem. Egyrészt nem volt időm bővebben más oldalról is foglalkozni az eseményekkel, másrészt a különböző körülmények elvették a kedvem. Sohasem voltam valami nagy katonabarát. Békében még vonzott valamennyire a cifra ruha, és a manőverek változatosságai. Mindamellet a háború kitörésekor érthetetlen módon, mint sok másokon is egy bolond lelkesedés vett erőt. Két nagy csalódásban volt azonban részem. Ezek egyike többé-kevésbé kellemes. És pedig hogy a háborút nem találtam oly elviselhetetlenül rettenetesnek, legalább eddig nem, mint ahogy elképzeltem. Ezt főképpen annak köszönhetem, hogy a tüzérségnél szolgálok és többnyire a trainnél voltam, ahol az enni-inni valóm és az éjjeli szállásom többnyire megvolt. Ez alól kivétel az a borzasztó 3 hét, amikor szakadó esőben éjjel-nappal csináltuk a rüczzugot Lembergától a Duklai-szorosig. Továbbá, dacára annak hogy nem változtam állattá, tökéletesen hidegen hagy minden úgynevezett borzalmas látvány. Olyan nyugodtan nézek végig egy halottakkal és haldoklókkal fedett csatatéren, mint egy szép tavaszi vasárnap délben a Duna-korzó felett. Félelmet egyáltalán nem érzek. Nem mondom, amit nem is restellek bevallani, hogy a háború első fázisában, a Satanow-historiánál különösen és egy kicsit Burstynig nem respektáltam a muszka golyót és srappnell de azóta olyan nyugodtan alszom mint otthon, még ha úgy hullik is a srappnell a közelemben.

Másrészt azonban mást vártam a háborútól, az első sikertelen kísérlet és az azt követő utálatos rüczzug és a Turka²³⁵ körüli hosszú stagnálás és az attól való félelem, - hogy dacára, hogy nem vagyok sovinizta, inkább pusztá

²³⁵ Turka (ma Ukrajnában) település a Stij/Stryi folyó mentén, Ungvártól kb. 110 km-re északkeletre.

egoizmusból – hogy Magyarország is a háború színhelyévé változik, tökéletesen kiölte azt a harci kedvet, amit egy diadalmas hadjárat reménye belém oltott.

Ladomér,²³⁶ 1915. január 6.

Pont két hónapja nem volt már kezemben a napló. Minek is, a fontosabb momentumokra úgyis fogok örök időken át emlékezni. Mégis hogy el ne felejtsem, tényleg visszavonultunk november elején, amennyiben az orosz lengyelországi hadműveletek ezt szükségessé tették. Ezáltal azonban elértük azt is, hogy a muszka ismét betört hatalmas erővel Magyarországra. Bártfa, Homonna, Mezőlaborc, mind a háború színterévé változtak. Mi hadi dicsőségeket ezen idő alatt alig arattunk, tekintve hogy 3 hetet Ungváron töltöttünk az ágyúk rendbehozatala miatt. Majd fent voltunk Galíciában 2 napig és ismét visszajöttünk, hogy valami völgyet bedugjanak velünk, miután a muszka a Kárpátok ellen ismét felvette az offenzívát.

Zezowa,²³⁷ 1915. december 3.

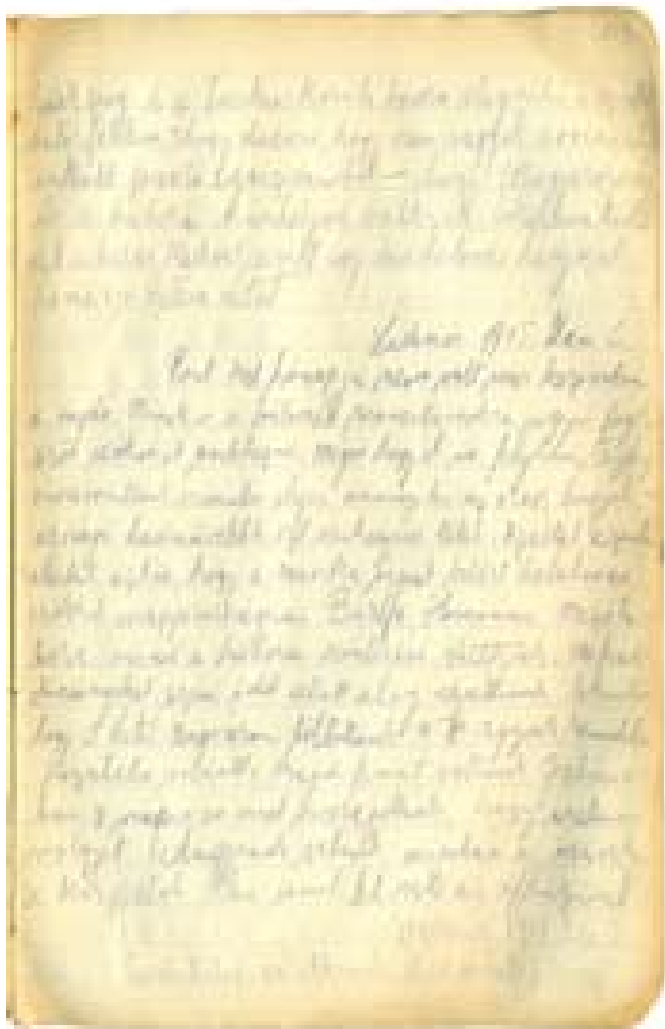
Csodálatos véletlennek köszönhető, hogy még elvesztettnek gondolt naplóm ismét napfényre jutott. Nagy inspizierung²³⁸ lévén bemondva óriási takarítást kezdtek és a bagage²³⁹ kocsi egy rejtett zugában meglelték 10 hónap óta elvesztettnek hitt kis naplómát. Istenem! Micsoda óriási események történtek ezen idő alatt. Szinte nem is tudom, hogy szedjem kronologikus rendbe az eseményeket. A sok minden felhalmozódott história csak mint egy kétségbeejtően homályos káosz kóvályog kótyagos fejemben.

²³⁶ Ladomér (Ladomirov) - település a mai Kelet-Szlovákiában a Vihorlát-hegység északkeleti részén néhány kilométerre az ukrán határtól.

²³⁷ Zezowa (Bezö-Bežovce) - település a mai Kelet-Szlovákiában Ungvárral szemben a szlovák-ukrán határnál.

²³⁸ Ellenőrzés

²³⁹ Poggász, csomag

Ungvári retablierung! Hová tűntek az éjszakai homályban? Egy fénypontja izgalmas háborús életünknek. De sokat is át kellett szenvedni, amíg idáig jutottunk. Végre rendezett viszonyok között élni, ágyban hálni, gőzfürdőbe járni, pompásan étkezni a Koronában, emberséges női és férfi ábrázatokat látni, rendes ruhákat. Távol a harc-tértől, csak tiszta időben és északnyugati szélben hallom a Homonnánál bömbölő ágyúk tompa moraját. Itt volt a mutter, meg az öreg Halászcék. Hadi szerelmek és háborús itókázások. Ezek is elmúltak, hogy másutt megismétlődjenek. Mehetünk innen is tovább.

Fel Kisbereznára,²⁴⁰ találkozás 700, Takcsánynál²⁴¹ elfogott muszkával. Köztük 7 tiszt. Beszédbe elegyedtünk velük. Köztük egy intelligens tartalékos tüzér hadnagy, moszkvai mérnök, jól beszél németül. „Hol volt először ütközetben?” Satanow, Gorodok. Úgy, mi is. „Szerencsénk, hogy nem tudtuk, hogy csak 4000 ember és 8 ágyú van velünk. Szemben nekünk 3 hadtestünk volt magukkal szemben. Ha mindezt tudjuk, egy bolha nem menekült volna meg maguk közül.” „C'est la guerre.” Ja igen, ez a háború. Búcsú házigazdánktól, Czibik Péter úrtól és szépséges leányától, Máriától és tovább Takcsányba. Ismét az orosz-járás nyomán pusztított zsidó házak, Wenchheim kastély, a községháza előtt a széjjelszórt hivatalos írások. Beköszöntött ismét a havazás és a fagyok. Hajrá csak tovább. Nagy Polány,²⁴² Zemplén-Oroszi,²⁴³ át Galíciába Lisne Baligrod, amelyek 2 hónappal később olyan, azóta sohanem hallott véres küzdelmeknek lettek színhelyei. Jablonki 2 km a fronttól. Íme ránk köszöntött szent karácsony ünnepe. Fenyőfa van elég. Karácsonyfadísz,

²⁴⁰Kisberezna (Malij Bereznij) - település a mai Ukrajna területén Ungvártól északra a Róna-havas délnyugati részén.

²⁴¹Takcsány (Stakčín) - település a mai Szlovákia északkeleti részén az Ungi-határhegység délnyugati nyúlványainál.

²⁴²Nagypolány - település Kelet-Szlovákiában az Ungi-határhegység térségében.

²⁴³Zemplénoroszi - település Kelet-Szlovákiában az Ungi-határhegység térségében.

pezsgőt hoztunk Ungvárról. Befűtünk a jó galíciai agyagkályhába, ami csak úgy önti a meleget, és amely bágyadt, kellemes zsidbadásba ejti fáradt, összefagyott testünket. Egy pár napi herce-hurca még és egész hadosztályunk ki lesz vonva és ugyanazon az úton, helyen jöttünk vissza Takcsányig, onnan kommanderestül Méhesfalvára, ahol a Wola-Michowa átjárót kell biztosítanunk. A jegyzőnél vagyunk bekvártélyozva, egy igen derék kis zsidó fiú, valami Berkovics Sándor és háborítatlanul tölthetjük el az újévi ünnepeket is.

Megbetegszik az alezredesünk (nikotinmérgezésben), én Ungvárra utazok szolgálati ügyben és mire visszaérek, a divízió Ladoméren van, mint armeereserve. Kellemes 3 hét következik. A tanítói és a paplakban vagyunk bekvártélyozva. Semmi dolgunk. Messze az ellenségtől. Ismét gyermekekké, de meglehetősen vadakká váltunk. Egész kedélyes a társaság. Boross állatorvos jóképű, igen jó kedélyű magyar gyerek. Preiss proviant²⁴⁴ hadnagy, akinek fő hibája, hogy minden másnap be van kefélve és akkor a legörültebb dolgokat követi el. Panzera rechner, Steiner tartalékos főhadnagyok, Halacs János, Erpf és én hadnagyok. Az idő jól eltelik. Vadászatunk, az állatállomány igen szép. Szarvas, vaddisznó, róka, nyúl és a zsákmany egész szép. Hogy nem tudunk elaludni a sok bolondozástól, amikor aztán egyik-másik lead egy pisztolylovést a falba, és akkor csend lesz.

Január vége felé ismét felkerekedünk és nekivágunk az Uzsoki-szorosnak. Ismét óriási hóvihár, fagy és mi nem tudunk továbbjutni a zimankós éjszakában. Az egész országút teletömve ágyúkkal és egyéb járművekkel. Megint eltelik egy kellemes éjszaka a szabadban 25 fokos hidegben. Majd 6 hétig állunk fenn a Kicera Sohikka hegyen Bukoviec és Tarnava között. Itt ízleltük meg először az un.

²⁴⁴ Proviant (német) – itt: élelmezési, hadtáp

állóharcokat. Lenn a faluban egy egész I.T.D.²⁴⁵ elkvártélyozva. Nekünk 18 tisztnek jut egy rutén ház. Ott lakunk 6 héten keresztül a paraszt 5 tagú családjával együtt. Rettenetes helyzet. Nem tudja magának el sem képzelni, aki ezt nem látta. Néha-néha becsap egy orosz lövedék a falba, de nem igen csinál kárt emberéletben. De hát mi egy tűzérnek a szenvedés a gyalogságéhoz képest. Különösen ahhoz képest, amit tavaly télen kellett szegényeknek szenvedni. Sehol egy lövészárk, sehol egy drótkadály. Ha kibírta a 24 órát odakinn egy-két lapát hó mögött kucorogva, hát jó volt. Ha nem, hát nem. Ma bizony hála Istennek másként van. Van fődött lövészárk, benne a svarmkályha, nem fagy meg a baka. Mi nappal szánkáztunk, tanultunk skyzni,²⁴⁶ olvastunk, ha volt mit. Vagy néztük a Kicerárót, hogy mit csinál a muszi. Én, vermöge meines amtes,²⁴⁷ berándultam vagy kétszer Ungvárra, ahol a bukovieci piszkot leadtam magamról, éltem egy-két napig, mint hal a vízben és nemigen törődtem vele, hogy és mint lesz. Egy pár pesszimisztikusan gondolkozó hazafi, mint pl. Hptm.²⁴⁸ Tóth a 7-es honvéd tűzerektől hajtogatták ugyan, hogy „Pack ma camm,²⁴⁹ és gyerünk haza, hiába nem voltunk elkészülve a háborúra, ezt már úgylis elvesztettük.” De mi fiatalabbak még mindig reméltünk.

Egyszerre csak úgy márc. 18-19-edike körül jön a megváltó parancs. R.6. abmarsch Fenyvesvölgyre. Bevagonírozás. Hurrá, hurrá, hurrá. Itt hagyjuk ezt az istenverte Uzsoki-szorost leégett falvaival az utakon heverő dögökkel, a halottakkal tele erdőkkal, amelyek már most télen bűzössé teszik a levegőt, evvel a nyomorult többszörösen kirabolt inkább állat, mint ember hegyi rutén lakókkal, akik még moslékosabbak, mint a szumátrai kivert kulik és akikkel ennek dacára egy fedél alatt kellett élnünk.

²⁴⁵ I.T.D. (Infanterie Truppendivision) – gyalogsági hadosztály

²⁴⁶ síelni

²⁴⁷ vermöge meines Amtes (német) – hivatalomnál fogva

²⁴⁸ Hptm. = Hauptmann (német) – százados

²⁴⁹ Packma camm = Pack mal zusammen (német) – Pakolj össze!

Jókedvre hangoltan bevagoníroztunk, de másnapra kelve bezzeg elmúlt jókedvünk. Reggelre Ungvárra érünk, beszerezzük az újságokat. „Prezemysl vára becsületben elesett.” Na csak ez hiányzott még szegény árva fejünknek. De hát mit tegyünk avval, ha bűnnek eresszük árva fejünket, még semmi sincs megmentve. Vonatoztunk hát tovább 3 nap és 3 éjjel, amíg végre Horodenkában a Dnyester közelében a Dél-galíciai-Bukovina határon ki nem tessékeltek bennünket. Egy valóságos jótétemény ránk nézve az Uzsoki-szoros után Bukovina északi része. Szép termékeny földek a Kárpátok égig érő hegyei és havas fenyvesei helyett. Nagy, tiszta, jómódú falvak, amelyek a pusztításnak csak kevés nyomait mutatják. A Kárpátok mocskos lakói után egy szép típus.

Most egy pár napi csavargás. Jáztavna, Jurkina, Dobronouty, Gromesti, Balamutovka ezek már odaát Besszarábiában. Egy nap iszonyú sivalkodás az egyik zsidó házból. Bemegyek hát két tisztí szakácsunk Gugyela és Hornyák urak azon fáradoznak, hogy egy szép 17-18 éves zsidó leányt kihámozzanak ruháiból. Ez ordít, az anyja meg félájultan nézi az egyik sarokból. Természetesen közbeléptem, és megérdeklődtem, hogy talán már egészen megbolondultak. „Hát, hadnagy úrnak alássan jelentem, a kozákok se kímélték a galíciai zsidó jányokat, mink meg csak vissza akartuk nekik adni a kölcsönt.” Ilyen betyárok. Itt találkoztam Tarnay Dezsővel is, az ő hadosztályuk is itt van. Innen csakhamar továbbvándoroltunk Raranczéba,²⁵⁰ amely egy km-re fekszik az orosz határtól és tízre Csernowitztól.²⁵¹ Itt igen kellemes világ virradt ránk. Jó bekvártélyozás, a muszka békén hagyott bennünket és minden lépten-nyomon berándulhattunk a városba.

²⁵⁰ Rarancze - település a mai Ukrajna területén Csernovitz (Csernyivci)-tól 10 km-re keletre.

²⁵¹ Csernovitz (Csernyivci) - város Ukrajna nyugati részén a Prut-folyó partján a mai román határtól 40 km-re.

Zeżawa, 1915. december 6.

Telnek a napok kellemesen. Csernovitzban kedélyes kis barátnőkre teszünk szert. Az északi szláv nők különben sem valami nagyon erkölcsösek, és mint a háború minden erkölcsi falat ledöntő szokatlan és óriási perspektívájú forgandóságai meg különösen megtették a magukét. Jobb osztályhoz tartozó magasabb képzettségű leányok és asszonyok mind-mind kaphatók. Egy részüket a nyomor, más részüket az érzékiség visz rá. Jó kifogás, megváltozott viszonyok. 10 km-re az ellenség, minden percben itt lehet, mint ahogy az már kétszer megtörtént. Talán egy eltévedett srappel vagy talán a kozákok baromi erőszakosságának leszek áldozatul, tehát mért ne használjam ki az alkalmat? Ki tudja, mit hoz a jövőndő! Katonának ugyan az egészen Wurst²⁵² lehet, ezt 16 hónapi véres harcok után ugyan semmi ki nem hozza a sodrából, semmi meg nem hatja. De a háború pszichológiáját tekintetbe véve, minden esetre feljegyzésre méltó momentum.

Tehát a csinos nyugat európai nívón álló városban egész kellemesen érezzük magunkat. Minden van, amit egy Kriegssoldat²⁵³ néhanapján megkíván. Szép nők, kávéházak, mozik, jó éttermek és lakások.

A kellemes idő, az állóharcok és a többi tetszetős körülmények szinte elfelejtetik az emberrel, hogy háború van. Majd hírért vesszük a gorlicei áttörésnek, amely az első pillanatban is valami óriásinak mutatkozik 30000 foglyával és a későbbben egymásra halmozódó események még hatalmasabb perspektívában bontakoztatják ki a következő eseményeket. Most már sokkal tájékozottabbak vagyunk az események felől, mint ezelőtt két hónappal is. Minden nap kapjuk a vezérkari jelentéseket, már meg tudja félig-meddig érteni egy magunk fajtájú laikus ember is egyes dolgok [szükségességét] miéért és tud kombinálni. Általában

²⁵² Wurst (német) – itt: mindegy

²⁵³ Kriegssoldat (német) – katona a háborúban

dacára, hogy az egész haditechnika és stratégia óriási módon tökéletesedik mintha mégis egyszerűbbé és áttekinthetőbbé válnék. Mily szép és mily megnyugtató a kárpáti defenzíva idején, a legcsikorgóbb télben, még úgyszólván ismeretlen fedett lövészárkoknak és drótakadályoknak a hatása. Hiába, évtizedeken át nem tudja a Kriegsschule²⁵⁴ megtanítani a vezérkari tiszteket arra, ami most 16 havi háború után legsimplexebb rezervabolni [szemében] előtt is egész magától értetődőnek látszik. Amíg azonban a centrumban ily nagy horderejű események játszódnak le, nálunk a 7. hadsereg (Pflanzer-Baltin) fronton nem megy minden ilyen simán. De hát ez magától étetődik. Valahol csak kell a reakciónak mutatkozni. Csak nem ismerheti el magát az ellenség tehetetlennek. És hol próbálkoznék meg másutt, mint valamelyik szárnyon.

Kevéssel a galíciai szép napok után az oroszok óriási erőket vetnek a Dnyeszter frontra és megtörténik a horodenkai áttörés. A mi díszes 8-ste K.T.D-nk²⁵⁵ cifrán ráfizetett. Valami 20 tiszttel ott hagyta a fogát. Köztük az öreg Löwenstamm számtiszt, aki igazán, mint hős viselkedett. Semmi dolga nem volt elől, csak a kíváncsiság hajtotta. Látja, hogy egy század gyalog ulánus szalad visszafelé. Előbük áll, átveszi a kommandót, rohamra vezeti őket és elesik. Mindig egy egzaltált öregembernek ismertem. Hát visszavonultunk mi is a Pruth mögé, illetve Csernowitzba. Ahogy aztán 10-kor beérünk, óriási riadalom, az emberek rohannak az állomáshoz, menekül aki tud. A mi ágyúink tökéletesen odavannak. Leadtak már kb. 7000 lövést fejenként a háború alatt. Vagy négy napig üdültünk már bent a városban, míg a többi akcióra képes katonaság megszállta már a város és a Pruth közötti magaslatokat. Már az oroszok is kezdték magukat elásni Zucskán, Rohoznán, Radagnán. Egyszerre parancsot

²⁵⁴ Kriegsschule (német) – hadi iskola

²⁵⁵ K.T.D. (Kavallerie Truppendivision) – Lovassági hadosztály

kaptunk Dorna Wutrára masírozni, az ágyúkat kicserélni. Szép időben, egész szép marsunk volt a gyönyörű és az oroszjárás által csak keveset szenvedett Bukovinán keresztül, melynek rutén, de különösen román lakói igen aggódtak, miután minket visszavonuló csapatnak tartottak. Egyik napon Hadikfalván volt egy óra rasztunk, ahol is roppant érdeklődéssel vegyültünk el a csángó magyarok között. Csak olyanok, mint a mi magyarjaink nyelve és szokásai, dacára hogy több, mint 120 éve mint egy szigetet képeznek a román és rutén áradat közepett. Sajátságos csak az osztrák uniformisba öltözött vasutasok és postások hatnak az emberre, miután másként mint magyarul nem is beszélnek. További menetelésünk közben a jakoberci magaslatokon is keresztülmentek, és akkor még mintegy újdonságot vizsgálgatjuk a hatalmas fedezékeket, ahol a bukovinai orosz áradat megtört. 5 napig tartózkodtunk Dornán, ezen a békés kis fürdőhelyen, elég kellemesen érezve magunk, és ki-ki lovagolva a 2 km-re lévő román határra, ahol a határőr tisztekkel, akik jóakaratólag szemet hunytak, míg naponta 100 meg 100 marhát átcsempésztek hozzánk, elkvaterkáltunk.

A természeti szépségek iránt meglehetősen el lévén fásulva, nem is akarok az égigérő havasok szépségéről beszélni. Megkaptuk tehát ágyúinkat és bevagónióztunk és másnap reggel már Csernowitzban is voltunk, ahol a város két oldalán fekvő hegyekre a Kaliezankára és a Klokuczákára felvontattuk ágyúinkat. Nem valami kedvező állások, mivel két ágyúnk oly exponált helyen volt, hogy az ellenség szabad szemmel jól láthatta őket, és ha akarta hát egész precízen oda tudott lőni, amint ezt meg is tette. Az egyik ágyú két volltreffert²⁵⁶ kapott, ami majdnem teljesen tönkretette és a mellette levő 7 ember közül hármat megölt, négyet megsebesített. Ezek voltak az egész háború alatt első veszteségeink. Különben meglehetősen nyugodt

²⁵⁶ Volltreffer (német) - telitalálat

élet uralkodott, néha délután és éjszakánként gyalogsági harcok. A tüzérségnek meglehetősen kevés dolga volt. Különös benyomást tett az emberre, hogy egy szép város közepén sétál, és az orosz rajvonalak 1800 lépésre vannak tőle. Mi csak hozzá vagyunk ilyesmihez szokva, de hogy a polgári lakosság, különösen a gyengébb idegzetű nők ilyen hidegvérrel fogták fel a dolgot, azon csodálkoztam. Dacára, hogy a golyók füttyültek a főutca fölött, csak úgy kijöttek a népek korzózni, mintha béke lenne. A villamosok zavartalanul közlekedtek, és ha az ember 1-2 napra vagy hétre választott szíve hölgyével a moziban ült, cseppet sem zsenírozta, ha szünetek közben behallatszott a gépfegyver idegizgató kattogása.

Június 10-én este egy jómódú ügyvéd szép 6 szobás lakásában, ahol Boross állatorvossal bekvártélyozva voltam, (az ügyvéd családotól Bécsbe menekült) éppen barátságos összejövetelt tartottunk. Kis barátnőink zongora és énektudásukkal gyönyörködtettek bennünket, mi pedig ittuk a hegy jóféle levét, kapom a parancsot, hogy valamilyen fontos parancsot keressék fel egyik Hlinitzánál detachírozott ütegünket. Kelletlenül bár, de mégis lóra ültem, és a legrövidebb, bár nem nagyon kellemes útnak, ahol a Pruth partján haladva 250 lépésre az orosz lövészároktól, egész fedetlenül, nekiindultam. Szerencsére sötét éjjel volt, és bár az oroszok össze-vissza lövöldöztek, de csak vaktában, és minden baj nélkül megérkeztem Hlinitzára. Itt ezután hallottam, hogy vissza se menjek, mert jön a másik ütegünk is, akikkel Stanislauba megyünk, ahol, ha Halics szabad lesz, átkelünk a Dnyeszteren, miután már Galícia egész odáig szabad Przemysllel és Lemberggel együtt. Mert hála az égnek, dacára hogy hitszegő szövetségesünk megüzente a háborút, (jól lehet még most is ott áll, ahol 6 hónappal ezelőtt, és remélhetőleg nem is fog tovább jutni) az offenzíva egész szépen haladott előre. Már-már azt hittük, hogy majdnem Tarnopolban leszünk,

mert csak ezután következett a Zlota-Lipai halt.²⁵⁷ De itt sem maradtunk soká, hanem visszatértünk a Bukovinába és Okna és Czarny-Potok között a besszarábiai határon ismét Stellungba mentünk. Az élet nagyjában ugyanaz, mint eddig, csak a balszerencse, amely Csernowitz óta kíséri divízióinkat nem akar elhagyni. A Dobronoutzi át-törés éjszakáján, ahol régi ismerőseinket, az 5. honv. lovas hadosztályt cserkeszek bekerítették, és ahol 30 tisztet vesztettek (a betyárok az emberek hasát és a lovak inait vagdoszták fel görbe kindzsájjukkal) elesett jó pajtásunk Jaeger Robert tartalékos hadnagy. Szakadó zápor közben temettük el szegényt a pohorlauzi temetőben, ahol most két dragonyos, egy tüzérhadnagy és egy szintén elesett állatorvos mellett alussza örök álmát. A rákövetkező héten kaptunk ismét egy vlltrefert, amely ismét három tüzérünket némította el örökre.

Innen azután Doroschoutzra mentünk, ahol szinte hihetetlen bravúrral kényszerítették ki csapataink a Dnyeszteren való átkelést. Egy pár napig Brodokon állottunk, innen azután át Sinkovra, itt voltunk teljes 3 hónapig meglehetősen békességben, ami tőlünk nyugatra hihetetlen horderejű események játszották le magukat. Jött az orosz lengyelországi offenzíva, amelyet a német csapatok vállalva a mieinkkel oly hihetetlen bravúrral és energiával hajtottak végre az orosz-lengyel várövet, mint kártyavarakat halomra döntve. Mint a villám, mint Attila, Isten bosszúálló ostora viharzottak végig Lengyelországon, be Oroszország szívébe, a Rohitno mocsarak közepéig. Majd jött a galíciai, Zlota-Lipa offenzíva s ezzel kapcsolatosan a Tolhynici. Mi mindennek úgyszólván csendes szemlélői voltunk. Egyetlen tevékenységünk volt a Sloteria magaslát megszállása, melynek én is aktív részvevője voltam, és aminek küszöbön álló kitüntetésemet köszönhetem.

²⁵⁷ Halt (német) – itt: megálló, állomás

Beobachtungstandunk²⁵⁸ a wygodei erdő északi szélén állott, amikor a szomszédos Brudermann hadtest, amely a Szereth alsó folyásánál állott, megtámadta az oroszokat. A 30,5-es gránátok vonítva hagyták el hatalmas mamájuk tátogó torkát, majdnem nyílegyenesen szállva fel 1200 m magasra. Tisztán lehetett őket látni. Mindig kisebbekké válva, míg a tetőpontot elérve el nem tűntek a szem elől. Pár másodperc múlva hatalmas porfelleg száll fel a szétrombolt orosz lövészárokból, amelytől mi vagy 400 lépésre állunk, emberi tagok szóródnak a világ minden tája felé, és a hatalmas légrázkódítás még minket is ugyancsak jól meglök. Az oroszok fejvesztve ugrálnak ki lövészárkaikból és rohannának visszafelé, de 200 lépéssel hátrább könnyűtüzéségünk srappnell tüzesője árasztja el a terepet. Vissza tehát a szétrombolt lövészárkba. Majd a tüzéségünk az orosz tartalékokat kezdi megdolgozni és gyalogságunk rohamra megy. Az oroszok ki az árokból, mintha ellenrohamra készülnének, fegyvereiket megfordítják és keresztülrohannak a mieink sorain valami 4000-en. Derék fiaink csak mennek tovább vagy 30-40 hátramara és terelik felénk a foglyok végeszakadatlan sorát. Mi majd megbolondulunk a szép látványtól, de Hartmann főhadnagy kétségbeesetten jajgat. „Das ist ein Unglück, das ist ein Unglück!”²⁵⁹ Ránézünk, tán elment az esze? „Bist du verrückt, Mensch?”²⁶⁰ – kérdezzük. „Ist das nicht ein Unglück, für die Russen?”²⁶¹ – mondja ő nevetve. A rajvonalak már túl vannak a Sloterián, túl a második dombon. Batterie 1, auffahren auf der Kote 212.²⁶² A Batterie száguld mint a vihar előre. Jönnek az oroszok, a tisztek lehorgasztott fővel, a legénység nagyobb része boldogan. Nekik már befejeződött a háború. Egyszerre csak jön visz-

²⁵⁸ Beobachtungsstand (német) - megfigyelőállás

²⁵⁹ Micsoda szerencsétlenség! Micsoda szerencsétlenség!

²⁶⁰ Megbolondultál?

²⁶¹ Hát nem nagy szerencsétlenség ez az oroszoknak?

²⁶² 1. üteg, állást elfoglalni a 112-esen.

sza a Batterie. Két súlyos sebesülés, az oroszok majd elfogták őket. Derék gyalogságunkat a Szupakkából 10 szerez Schwarmban jövő ellentámadást visszavetette. Bizony sok derék vadász és bosnyák otthagya a fogát és jutott fogásba. Egyszer csak mellettünk, ahol az erdő észak felé kanyarodik, hatalmas „hurrazással” dőlnek kifelé a muszkák, feketélik szinte tőlük a tarló. Mi alig vagyunk ott vagy 10-en, azok is szinte fegyver nélkül. Sok lúd disznót győz, szégyen a futás de hasznos. Lóra szállunk és úgy galoppban be az erdőbe, az ellenség haragos kiabálása és élénk lövöldözése közben. De íme jön Lipcsey Marci honv. huszárszázados embereivel. Derék magyar gyerekek, és egykettőre megtisztítják a terepet. A Sloteria magaslat mégis a mienk maradt.

Berendezkedtünk már télre, mert úgy hallatszott, hogy nemigen megyünk a tavaszig tovább, hacsak Isten segédelmével vége nem lesz addig az egész harcnak. De hát ember tervez, Isten végez. Jön egy vasárnap a parancs (mert minden ilyen kellemes esemény rendszerint vasárnap történik velünk) abmarsch²⁶³ 6 km-rel nyugatra Szezytowcécbe, illetve Wassilevbe. Itt sem lesz rossz áttelelni. A Batterieik is rendbe lesznek, a trainnek is van egy rendes téli kvártély. A következő vasárnap éppen Csernowitzban vagyok, kapok egy phonogrammot, hogy elmarsíroztunk. Hova, az nem áll benne. Felkerekedek és szerencsésen meg is lelem őket Zezawán, Zalaszczykitól északkeletre, ahol ma is vagyunk. Nem éppen rossz hely, csak már nyugodtan hagyjanak, le ne vigyenek a Doberdóra, miután már Szerbiában aligha van ránk szükség. Ha valahova Kis-Ázsiába visznek, azt még nem is bánom. Itteni tartózkodásunk rám nézve egyedüli fénypontja, hogy nov. 2-án szabadságra mentem és 24-én jöttem vissza, amikor is itt már 20 fokos hideg uralkodott és méter magasan állott a hó. Szerencse, hogy szegény bakáink most nagyszerűen kiépített

²⁶³ Abmarsch (német) - indulás

fűthető lövészárkaikban, amely éppen most lesz villanyvilágításra berendezve, nemigen fáznak. Mi vadászgatunk, szánkózunk. Nyúl és fogoly pecsenyében nincs hiány. A Dnyeszter egészen befagyott, de az elsején beállott olvadás megindította a jeget is, amely az összes Dnyeszter hidakat elvitte tegnap, vasárnap éjszaka. Most úgy vagyunk itt, mint az egér a csapdában. Egyrészt az élelmet nem lehet áthozni a vízen, másrészt ha a muzsik ki tudná szorult helyzetünket használni, a Hadfy és Benigni hadtestekből kevesen látnák meg egyhamar Magyarországot. Pedig most, a háború 17. hónapjában, abszolúte semmi kedvem nincs Szibériába marsírozni. Na, de remélhetőleg nem lesz már holnap olyan erős a jégolvadás, és a hidakat talán csak rendbe lehet hozni.

Czernelica, 1915. december 23.

Ismét elmúlt egy pár hét. December 19-ig minden különösebb esemény nélkül telt. Azaz, hogy 13-án ismét parancsot kaptunk az abmarschra. No mindegy. Egész nyáron egy helyen állottunk és most télen kell örökösen változtatni a helyünket. A trainnek még megjárná, mert az egy-kettőre bekvártélyozza magát, de a Batterieknak nagy munka mindig friss Unterstandokat ásni,²⁶⁴ egy kissé fad²⁶⁵ munka. Átkeltünk tehát Zalaszczykinél az újonnan ütött Dnyeszter hídon és kétnapi marsch után megérkeztünk Czernelicára. 19-én egy undok esemény adta magát elő. Preiss hadnagyot, aki Horodenkán volt, este két tűzér vezeti be. Sáros, mint egy disznó és rettenetesen be van kefélve. Egy ronda jelenetet rögtönöz. Sértő szavakkal halmoz el bennünket és még az alezredeshez megy, hogy rám panaszkodjék. Ez ugyan nem fogadja őt tekintettel állapotára, de látva a helyzet tarthatatlanságát, en-

²⁶⁴ Beásni a lövegeket

²⁶⁵ fad (német) - unalmas

gem, legnagyobb örömömmre áthelyez a Btl.1-hez.²⁶⁶ Én és Panzera főhadnagy fel akarjuk Preissot jelenteni, aki csúnyán megjárná ez esetben, de végre elállunk ettől és megelégszünk a bocsánatkéréssel. Hiába, nem visz rá a lelkem, hogy valakinek kitekerjem a nyakát. 20-án berukkolok tehát az üteghez. Miután fedezékeink még nincsenek kész, a tisztek közül csak Fenák főhadnagy és Brencsán kdtt.²⁶⁷ laknak kint, mi lenn vagyunk két faluban, csak minden 5 nap vagyunk szolgálatban. De azért feljárunk minden nap szánkón és vadászunk. Rengeteg őz, nyúl és vaddisznó van itten. Én ülök a Beobachtungsstandon²⁶⁸ a jól fűtött kis földalatti kunyhóban egy magaslaton a Dnyeszter fölött kb. 500 méterre a gyalogsági lövészárkok mögött. Innen az orosz lövészárkok, az északi parton valami 6 km-re van, ahová télire visszahúzódtak. A két lövészárkok között fekszenek a mi frontjaink előtt Latecz és Chmielowa községek, melyek déli részében a mi, északi részében pedig az orosz patruilok kószálnak és lövöldöznek egymásra. Különbösen nagy a nyugalom. Ismét méteres hó födi a tájat, ami itt, mint mindenütt a Dnyeszter mellett istenien szép. Mondom, ülök a fűtött deckungban,²⁶⁹ amely mögött levő szintén fedett helyen áll a 15-ös látszó. Du. háromkor iszonyú gépfegyverkattogás. „Mi az, Kinczel?” - kiáltok a megfigyelő altisztnek. „Nem tudom hadnagy úr a dragonérek mire lőnek.” Kilépek a deckungból és előre megyek a meredek partig és lenézek. Óriási rivalgás odalenn. Átnézek a másik partra, hát látom, hogy egy konda vaddisznó törtet a lataczy erdő felé. Ezek a betyárok pedig gépfegyverből lövik őket. Kettő ott is marad a tethelyen. Rögtön csónakra szállnak és egy fél óra múlva nagy diadallal hozzák a két disznót. Hát így mulatunk mi.

²⁶⁶ Btl 1 = Batallion 1 = 1-es hadosztály

²⁶⁷ kdtt. - kadét

²⁶⁸ Beobachtungsstand (német) - megfigyelőállás

²⁶⁹ Deckung (német) - fedezék

Czernelica, 1915. december 30.

Elmúltott ismét egy karácsony. Szép csillagfényes fagyos karácsonyeste. Vastag hólepel borítja az egész tájékat. Egyetlen egy puskalövés nem szentségteleníti meg az ünnepélyes hangulatot. A most épített istálló barakkban felállított karácsonyfa körül áll a legénység megilletődött arcokkal. Egy-egy idősebb házas ember arcán végig-végig gördül egy könny. Biztosan haza gondol. Égnek a karácsonyfa-gyertyák és 150 ember ajkán felcsendül az ősi karácsonyi dal.

„Mennyből az angyal eljött hozzátok.”

Elhallgat a dal és az emberek nehézkes léptekkel, lehorgasztott fővel, mintha nem is a szeretet ünnepe volna, úgy térnek vissza fedezékeikbe. Mi meg szánkóra ülünk és bevágtatunk a faluba, ahol már vár bennünket a fűtött szoba, a jó vacsora, ital és a karácsonyfa.

Ma nagy napom volt. Embert öltem. Talán hármat is. Első eset a 17 hónapja tartó háborúban. Ülök a Beobachtungsstandon, látom a 15-szörösén, hogy az oroszok az 5 km-re levő Szybanska magaslaton egész szemtelenül kimásznak a deckungból, és drótakadályokat feszítenek. No megálljatok disznók! Nem vagyok még valami híres tüzér, de azért megpróbálom. Tudom a távolságot 51, tempírungennél fogva 100-zal kevesebb, a Seite lemérve 32. Telefonálok a kommandót²⁷⁰ a lövés 100 méterrel hosszú és 40 Strichhel balra ment. Az oroszok lefeküsznek a lövés után, majd azt híve, hogy nem jön több lövés felállanak, hogy az árokba szaladjanak. De eldördül a lövés, bűgva röpül a srappnel és még idejekorán, hogy 5 embert a földre terítsen. Aznap aztán nem bújtak elő többet a deckungból.

Czernelica, 1916. január 4.

Ismét elmúltott egy véres esztendő. Ki tudja, hol fogjuk a következőt megérni? Mennyi tenger vér? Mennyi özöny-

²⁷⁰ Kommando (német) - parancs

nyi könny omlott? És mennyi fog még omlani? De hát ez igazán Wurst. Ki kérdi ezt már manapság? Majd csak lesz valahogy. Kiköltöztem már én is a Stellungba. A muszkák úgy látszik rájöttek, hogy hol áll a Batterienk, mert vagy két nap egymás után kb. 6 km. távolságról oly gyönyörűen belénk lövöldöztek, hogy gyönyörűség volt nézni. Az ördög vigye el ezt a lovasságot. Ezek árultak el bennünket. Az üteg fölött van egy út és ha lövünk, akkor a járókelők megállanak és aztán galoppban a Batterie előtt és akkor ismét lépésben. Vak az a muszka, aki nem látja hogy itt egy üteg áll. De a tegnapi nap betetőzött mindent. Jön a parancs a brigádtól, hogy egy Aufklärer²⁷¹ menjen ki Lataczra az ellenség tüzéségét megfigyelni. Kit küldenek? Engem. Elindulok két telefonistával és nagy viszontagságok után a másik Dnyeszter parton leereszkedve a saját schwarmlinien előtt csónakra szálltam és átmentem a másik partra. Felmászunk a faluba, megleljük a brigád ott lévő telefonállomását, bekapcsoljuk a drótunkat és ki-megyünk a falu keleti végére, ahol az utolsó házban ütöm fel állásomat. Bevisszük a telefont a házba és szemügyre vesszük a helyzetet. Az 5-ös dragonyosok legelőre tolt tábori őrsé szintén itt tanyázik. Az orosz előőrsöket szabad szemmel látni. Nincsenek messzebb 1000 lépésnél. Lövöldöznek néha, néha egymásra, de nincs sok látszatja. Sokat nem látok innen. Elmegyek az északi oldalra a temető mögé. Ott áll a 11-es dragonyosok Feldwachéja.²⁷² Tovább megyek a szeszgyár felé. Egyszer csak dzii-dzzi, hallom a fejem fölött. A kakas csípjen meg benneteket 300 lépésre tőlem az orosz tábori őrs. Valami hat ember. Csinálok egy erőteljes niedert,²⁷³ és meglapulva az árokban, megkezdem a rüczzugot.²⁷⁴ Bemegyek a kastélyba, hogy az ott levő két dragonyos kadéttal beszéljek. Éppen az istálló előtt talál-

²⁷¹ Aufklärer (német) - felderítő

²⁷² Feldwache (német) - őrszem

²⁷³ Nieder (német) - feküdj

²⁷⁴ Rückzug (német) - visszavonulás

kozom velük. Kölcsönös bemutatkozás és a következő pillanatban 5 méterre fölöttünk két srapnel. Behúzódunk az istállóba. A srapnelek remek pontossággal és igen gyorsan jönnek. Még eddig nem ártnak. De most már gránátok vijjognak. Az első kettő az éppen szemben levő cselédháznak szedi le a tetejét. A második kettő meg már az istállót hámozza. Csúnya puskapor és gyantaszag töltik meg a levegőt. Itt még életveszélyessé válhatik a tartózkodás. „Lebet 's wohl meine Herren!”²⁷⁵ - és egy pár ugrással már kint vagyok a kastélyudvarban. Már megint sustorog, most explodál, recsegnek a falak. Benn van a négy gránát az istállóban. Két ló odavan, hat megsebesült. A dragonyosok is sompolyognak kifelé. Megfőzi Martinek a konzervemet és megebédelek. Miután nem látni egyebet, mint egy pár sétálgató orosz, azokat is meglehetősen távol, a keresett tüzéséget a lövések iránya és a távolság lemérése következtében egy előttünk lévő kiserdő mögött tőlünk 1-½ km sejtjük. A velünk hozott karabélyokkal céllovést rendezünk az üres konzervdobozokra. De kár volt magunkat annyira mutogatni. Az oroszok észrevették a nagy mozgást és kezdik a mi környékünket srapnelezni. Behúzódunk a házba, de a dragonyosok iszonyúan begyulladnak. Felkerekedik az egész patruille²⁷⁶ és úgy otthagynak bennünket, mint Szt. Pál az oláhokat. Na most már nincsen semmi közöttünk és az oroszok közt. Martinek szidja is őket, mint a bokrot. Ezek is katonák, egy pár srapnel-lövésre elszaladnak. Nézünk ki az ablakon, az oroszok még egyre ágyúznak. Most! Egy srapnel zúgva közibénk robban, és a falhoz lapuló dragonyosok közül egy elesik, a másik a melléhez kap és támlolyog, a harmadik fél lábán táncol és üvölt a fájdalomtól és az ijedségtől. A többiek széjjelrebbennek és akkor látjuk, hogy ott fekszik egy öreg civil és egy asszony, valószínűleg a felesége, látszólag élet-

²⁷⁵ Minden jót uraim!

²⁷⁶ járőr

telenül a földön. Most jön két gránát az egyik berepül a mi házigazdánk istállójába és széjjeltépi a tehenet, a másik a mögöttünk levő házat gyújtja fel. Ennek azonban már a fele sem tréfa. Széjjelszedjük a telefont, felcsavarjuk a drótot és óvatosan bár, de a távozás hímes mezejére lépünk. Az elesett dragonyoson már nem segíthetünk, a két civil is halott, a sebesültek pedig kimerülten és ijedten vánszorognak. Lekísérjük őket a telefonstationra,²⁷⁷ ahol elsősegélyben részesülnek, és akkor mivel már úgyis alkonyodik, a Strypo-fronttól örült vehemenciával bömbölő ágyúdörgés zenéje mellett bevonulunk halottra fáradtan a Batteriehoz és én már 7-kor ágynak dőlök. A mai nap minden különösebb esemény nélkül telt el. A muszka idelőtt egy párszor, de a lövések legalább 300 méterrel hosszúak voltak. A Strypo-fronton egyre tart az orosz támadás. [~~de különben semmi különösebb dolog nincs]~~

Czernelica, 1916. január 11.

Telnek lassacsán a napok az ütegnél is. Még érdekesebb is mint hátul. Néha-néha mégis egy kis változatosság. Most négy napig Kolomeában²⁷⁸ voltam a telefonokat kicserélni, és a tisztí étkezde részére bevásárolni. Unalmas kis város, és még rondább az odautazás. A különben 4 órai út az óriási csapatszállítások miatt 18 óra hosszát tartott. Rengeteg csapat jön Szerbiából és Volhyniából. Miután a muszka már vagy 4 napja óriási veszteségei után egyenlőre felhagyott támadásaival azt gondoljuk, hogy talán mi akarunk valamit kezdeni. A podhajczyki állomáson találkoztam Fischhoffal, aki ezredével Dubnó mellől jön ide. Első eset az egész háború alatt, hogy ismerőst találok a harctéren. Miután Kolomeában kiunatkoztam magam, visszatérek szekéren Horodenkára, ahol a kolonnénál meghálok,

²⁷⁷ Telefonstation (német) - telefonállomás

²⁷⁸ Kolomea/Kolomija - város Ukrajnában, a Prut folyó mentén a Kárpátok keleti lejtőjének előterében.

és ahol örömmel tudomásul veszem, hogy megkaptam a *Signum Laudist*. Remélhetőleg jön nemsokára a második kitüntetés. Majd visszatérek a Stellungba, ahol már fedezékünk teljesen készen vár. Egy hatalmas földbe ásott szoba, egészen bedeszkázva egy nagyszerű téglakályhával, igen jó ágyakkal és hozzá csatlakozva az ebédlőnk. Ilyetén kellemesen ellakhat itt az ember, csak a muszi el ne zavarjon innen. Minden áldott nap megtisztel egy pár gránáttal vagy srappnellal. Az életünk egész kellemes. Igen derék kommandánsunk van most. Egy hercig 22 éves kis főhadnagy a Pauly. De valószínűleg ismét valami kapitányt kapunk. Tegnap megint voltam Lataczon, mint patruille, de a muzsik ezúttal igen tisztességesen viselkedtek. Miután én voltam a legmagasabb rangú tiszt Lataczon, jön hozzám a birtokosnőnek Helene v. Krannopolszkának a tiszttartója, hogy engedjem meg, miszerint egy szekeret kiküldhessenek a saját Feldwacheinken²⁷⁹ túl, krumplit behozni. Ezt megtévén kéret magához az öreg úrnő. Nehezen beszél németül, de igen vendégszerető. Reggelit ad, meghív ebédre és kér, hogy tekintsem magam mindig vendégének mihelyt Lataczra jövök. A kastély rettenetesen össze van löve, de ő mégsem hagyja itt, mert mindenét ellopnák a parasztok. Így nem is igen érdekelhetnek semmit ezek az egyre jobban megszokottá váló és ellaposodó unalmas históriák. De hát nem is másnak írom, csak magamnak. Jól fog esni hébe-hóba lapozgatni benne, kivált, ha majd mindezeket túl leszünk. Egész érdekes lenne az a történet is, hogy jutottam Czernelicáról a Bezerédy utcai hadikórházig, onnan a 17-es helyőrségibe. Ott elkövetett vitézi tetteim, a kamerádok, de lassen wir das.²⁸⁰ Elmúltak ezek az idők is réges-régen éppen úgy, mint a két hónap betegszabadság, de hogy hagyjanak ezek maradandóbb emléket az ember lelkében. Azután jött Miskolc. Miskolc, itt megállhatnék

²⁷⁹ Feldwache (német) – őrszem, tábori őrség

²⁸⁰ hagyjuk

és pontot tehetnék. Ebben a szóban benne van minden. Ez a forgó pontja mindennek. Ekörül csoportosul és ennek hátterét képezi az egész világháború, legalábbis az én személyemmel összefüggésben. Hogy is jött ez. Tudja a jó ég. Ezt is utáltam, itt is unatkoztam, mint mindenütt a világon. Nyugtalan lelkem, amely se azelőtt, se azután nem talált pihenőt, sem az Equator alatt, sem a jeges északot lehelő galíciai síkságon, sem a Kárpátok csúcsain, itt legalább egy napra talált, amely körül forog, mint egy planéta, hol közelebb hozzá, hol távolabb, de befolyása alól, még ha akarna sem tudna szabadulni. Hol egy soha nem érzett isteni megnyugvást és bizalmat önt belém, hol dühöngő bolonddá, vagy legalább is mélabús bivallyá lenni késztet. Sajnos a két utóbbi eset a leggyakrab. Soha nem tapasztalt gyöngéd érzelmek, finomabb érzések ütöttek bennem tanyát. Gyöngéd, jó barátokra találtam, ilyenekkel még soha nem rendelkezttem. Eddig még nem csalatkoztam, remélem ezután se lesz rá okom. Azután egy nagy, komoly érzés, mely mindenek felett áll és koronáját képezi viszon tagságosan átélt 24 évemnek! Hogy ennyi öröm, remény és túlnyomó részben ennyi fájdalom, kín, szomorúság és lemondás létezzék, arról nem volt fogalmam. Ha nem magamnak írnám ezeket a sorokat, nem érezném és élném át a dolgokat úgy, amint vannak, azt hinném, még, hogy fellengős pozőrség az egész, a világ szemének kápráztatására szánva. Tehát nem szégyen, hogy egy férfi tényleg ilyen gyenge legyen. És nem nagyobb szégyen, ha már ennek tudatára jöttem, hogy mindezt be merem vallani, hacsak magamnak is. Csúnya fiúk vagyunk mi férfiak, ha még olyan gentlemanoknak is tudjuk különben magunkat. Én a simplex és őszintén természetes ember, milyen piszkosan kiszámított hidegvérrel kezdtem meg aknamunkámat. Bolondítsd magadba a gyereket, hiszen effajta hódítások csak hízelelhetnek hiúságodnak, és ha lehet, kösd össze a kellemeset a hasznossal. Szép az, ha szeretnek téged, neked

is jól esik, ha valakit szerethetsz, de legeslegszebb, ha az idyllnek nehéz 100000-ek állanak a háta mögött. Próbáld meg ilyen csúf módon korigálni eddigi ádáz ellenségedet, a sorsot, amelynek von Haus aus²⁸¹ veled kellett volna tartania, és amely akkor fordult ellened, amikor rájöttél, milyen kellemes lenne, ha veled tartana. És nem isteni gondviselés az, hogy éppen G. Miklós gyújtotta benned a világító szikrát, ő, aki hasonlóképpen ragadta üstökön az úgynevezett jószerencsét. Ugyebár ilyen nem egészen tiszta motívumok vezették cselekedeteiben. Azonban, sajnos ugyan, de legalább mentségemül szolgál, hamarosan változott a szín. Nem jó a tűzzel játszani, mert magunk is megéghetünk. Valóban, csakhamar égtem lobogó lánggal és ez a láng ég világít magasan lobogva tovább, kínzón, kérlelhetetlenül. És rettegve várom a jövődöt, ami lassan, de biztosan közeledik, és lázongó gyötrelmeimet kinevetve, közömbösen és fitymálva, ha nem hidegen és lenézően köp a tűzbe, nem érdeklődve, de nem is törődve avval a pusztítással, melyet ezáltal okoz. Hol vagytok szép idők? Az érzékeny búcsú Theresienstadtba menetelem előtt, az élénk és érzelem-teli levélváltás, a gyöngéd tónus, amely a levelekben uralkodott ottlétem alatt. A szép és reményteljes hét, amit ismét a Sajó partján tölthettem. Majd a kételemek, a túlzott elővigyázatosság, a világ szemétől és szájától való félelemmel való előhozakodás és a mostani, ha nem is teljes, de bizonyos mértékű tagadhatatlan hűvösség. Eh! Bolond! Ne gyötörd magad! Mit segíthetsz ezzel magadon. Éld le hátralévő piszkos kis éveidet, ahogy tudod, és ne csinálj magadnak fölösleges gondokat, ne gyötörd magad fölösleges gondolatokkal. Gyors egymásutánban kaleidoszkópszerű változásokban követték aztán egymást az események. Cilli, Sachsenfeld, a Batterie tiszték, az új kolonne, amelynek kommandánsa lettem, és amely az én kezeim között született meg. Neu-Cilli, gróf Sahn és a

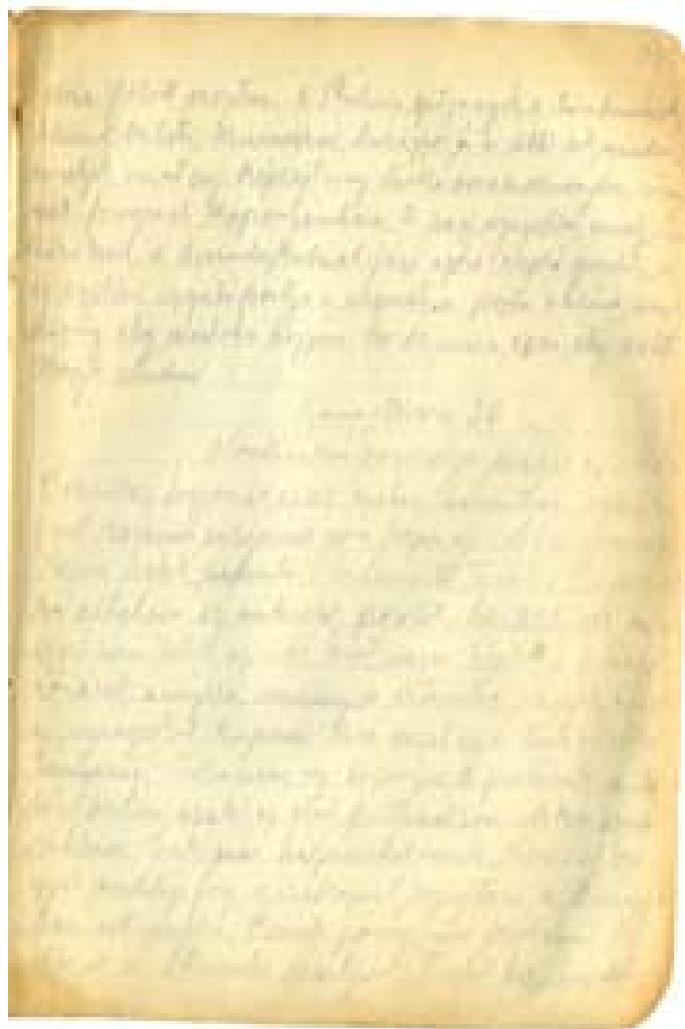
²⁸¹ neveltetésénél fogva

többi új alakok, akiket megismertem. Majd a bevagonírozás, a hosszú út. Az újszerű dolgok, a rengeteg epizód, a sok lelki kín, melyet a legénység ember fölötti szenvedése fölött éreztem. A shuteri sitzungok, a tamburások, Alessiv, Miloti, Mamures, Durazzó és a többi sok minden, amelyek, mint egy képrejtvény tarka összevisszaságban sűrögnek-forognak koponyámban. A nagy nyugalom, amely most körülvesz, a berendezkedéssel járó apró-cseprő gondok, és az egyetlen izgató pontja a napnak, a posta várása, amely bizony elég mostoha hozzám. No de mára éppen elég volt. Megyek aludni.

Goresa, 1916 márc. 30.

Ólomlábakon vonszolja magát az idő. Bármihez fogjon is az ember, bármilyen foglalkozást keressen magának, nem képes az időt agyonverni. Későn kelek, napon-ta Pferdevisitet tartok. Raportra citálok az embereket. Pörölök, büntetek, de mind ezzel nem telik az idő. Most ugyan legalább a világ járásáról annyira, amennyire értesülve vagyok, amióta az újságokat kapom. Mire vezet ez a testi-lelki tunyaság? Jóra nem, az bizonyos. A postának se tudok örülni, csak az első pillanatban, akkor azután schluss. Csak már hazamehetnénk. Kíváncsi vagyok meddig fog szórakozást nyújtani a Durazzóban vett puska. Remek jószág, ma próbálom ki először a Skumbi²⁸² partján. Fiatal házigazdám Szulejmán Gose egész odavan. Ha neki egy ilyen puskája lenne, a vademberek különös előszeretetével és respektusával a fegyver iránt, mindent képes volna ideadni érte. Már kijelentette, hogy ha a kommander visszamegy Ausztriába föltétlenül megveszi a puskát bármennyibe kerülne is. A fia a goné is jó blatt. Roppant hercig kis kölyök. Van már vagy négy éves, de úgy sodorja és szívja egyik cigarettát a másik után, mint egy felnőtt. Már kezd magyarul is gagyogni.

²⁸² Folyó Albániában, Tiranától délre. Mai neve Shkumbini. Ez a folyó volt a Monarchia által megszállt albán területek határa.

*

A napló összefüggően értelmezhető része itt véget ér. Az 1916. március 30-i bejegyzés az utolsó, dátummal ellátott, magyar nyelvű írás. Ezután 19 oldalnyi gyorsírással lejegyzett rész következik, mely mind elavult technikája, egyéni jelrendszer használata, mind pontatlansága miatt nem értelmezhető. Valószínű, hogy Radnai hadnagy tudatosan írt úgy, hogy más ne tudja elolvasni. A gyorsírást alább a függelékben közlöm. A gyorsírással írt szöveget csupán kétszer féloldalmi német nyelvű, dátum nélküli bejegyzés szakítja meg:

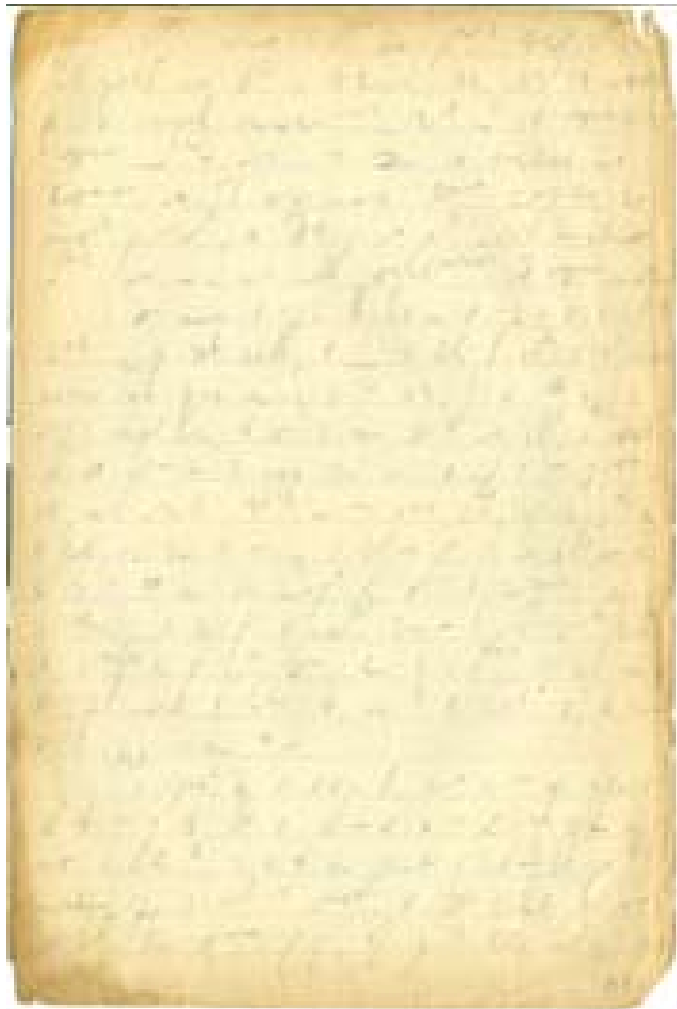
Am späten Abend erst wagte er es. Während des Males fand er keinen Mut, zögerte, gab sich noch 5 Minuten Zeit, lies die Frist verstreichen. Doch als Murány aufstand, um sich zurück zu ziehen, befahl den alten Herrn eine unerträgliche Angst. Warum war er so feig, und schob hinaus was doch gesagt werden musste? Wenn er jetzt schwieg, und den Grafen fortgehen ließ, würde er eine schlaflose Nacht haben. Und morgen würde das Sprechen nicht weniger schwer sein. Schwerer vielleicht – Alles erschien schlimmer, je man länger [...]

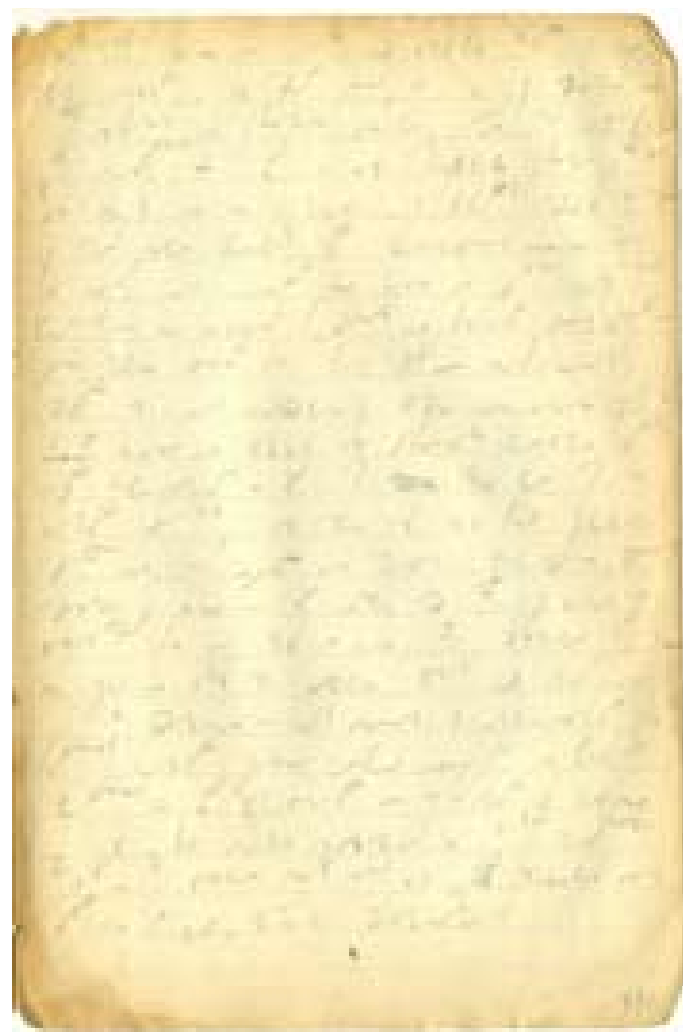
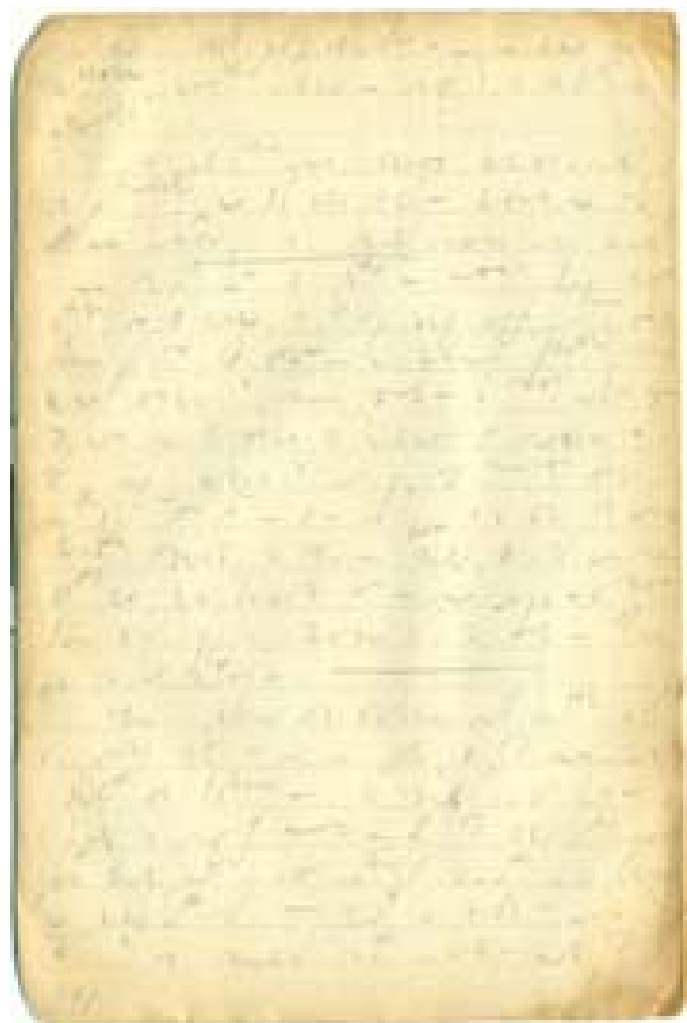
Im Grunde war ihm die Mission überaus unbequem, ja sie beängstigte ihn gerade zu – Und dennoch schien ihm, dass er sich ihr nicht entziehen dürfe, dass er, als Vertrauensmann der Unvergesslichen, über deren Sohn wachen müsse, und schließlich auch über Christine die von der Hochseligen. Aus der Taufe gehalten worden war und ihren Namen trug. Aber peinlich war es, einen so heiklen Punkt zu berühren –

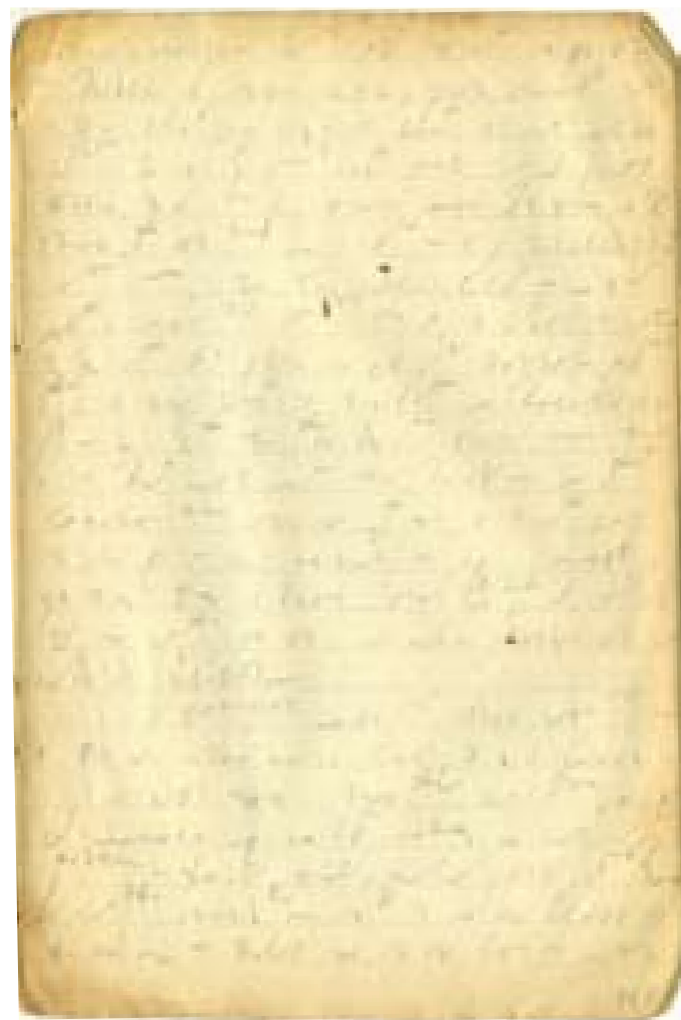
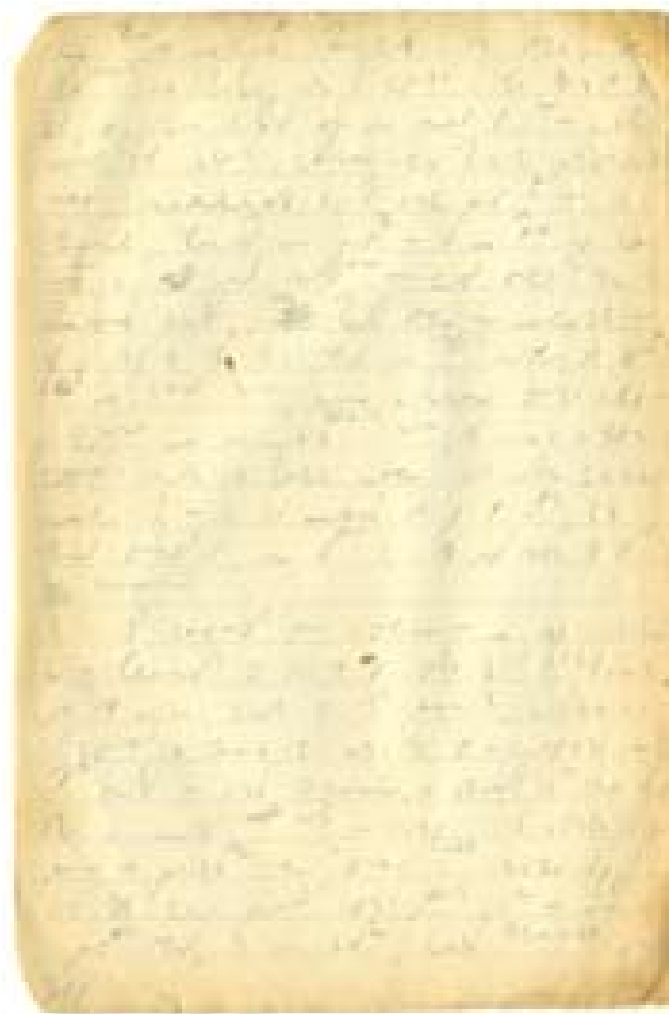
Függelék

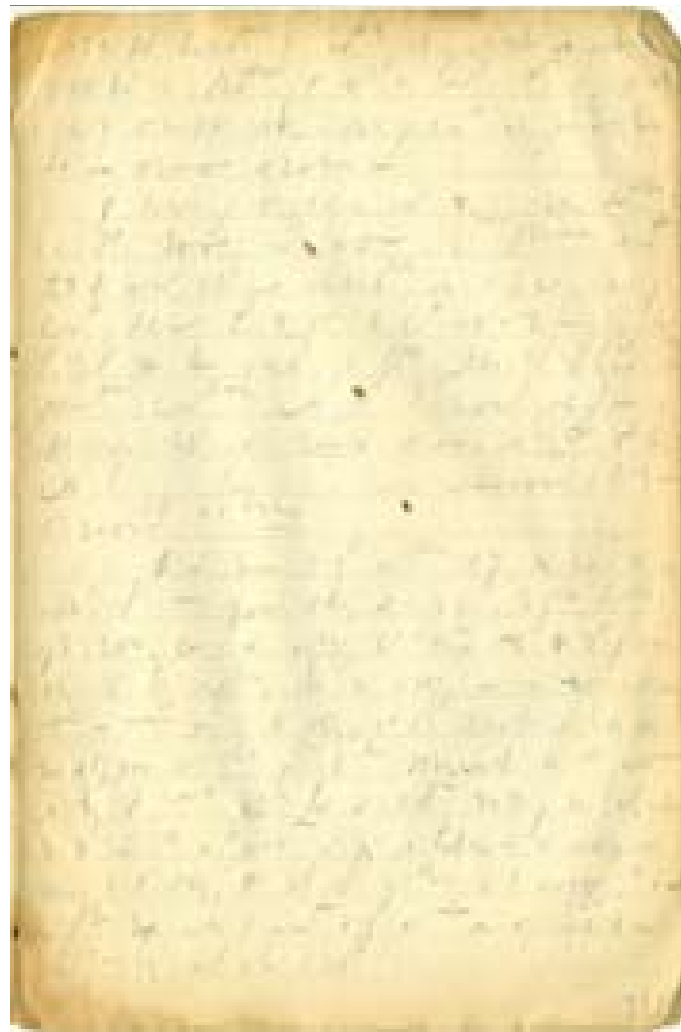
1848. március 11. péntek
 A mai napon a városi tanács
 a városi rendőrség felállításáról
 döntött. A rendőrség főnöke
 a városi tanács elnöke lesz.
 A rendőrség felállításának
 célja a város békéjének
 fenntartása és a törvények
 végrehajtása. A rendőrség
 tagjai a városi tanács által
 választottak. A rendőrség
 felállításának költségeit
 a városi tanács viseli. A
 rendőrség felállításának
 hatálya a város területére
 terjed. A rendőrség felállításának
 célja a város békéjének
 fenntartása és a törvények
 végrehajtása. A rendőrség
 tagjai a városi tanács által
 választottak. A rendőrség
 felállításának költségeit
 a városi tanács viseli. A
 rendőrség felállításának
 hatálya a város területére
 terjed.

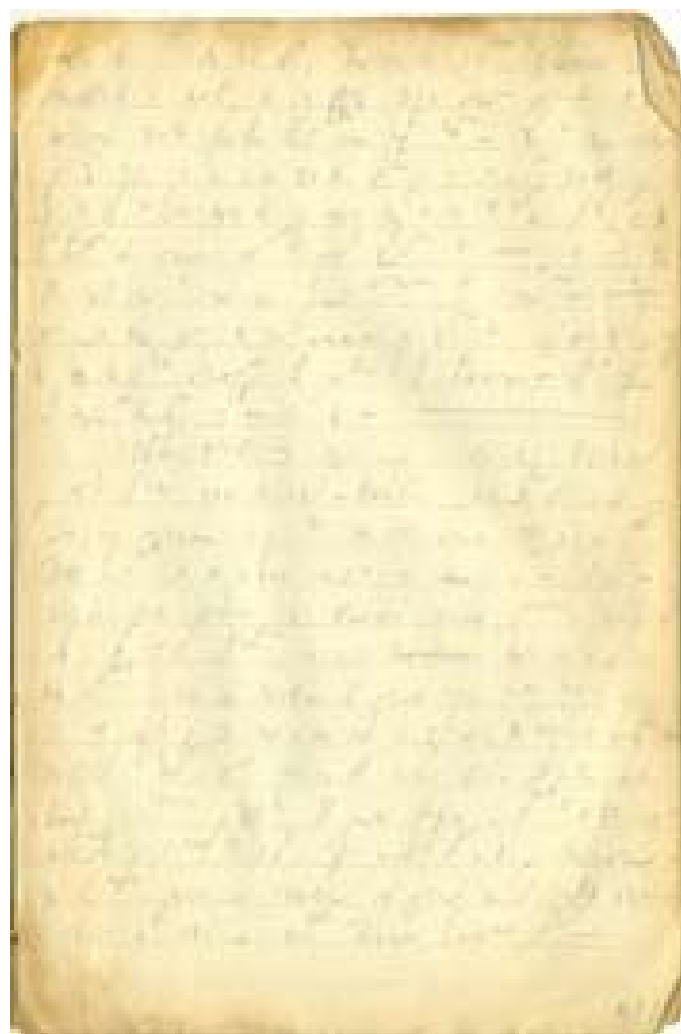
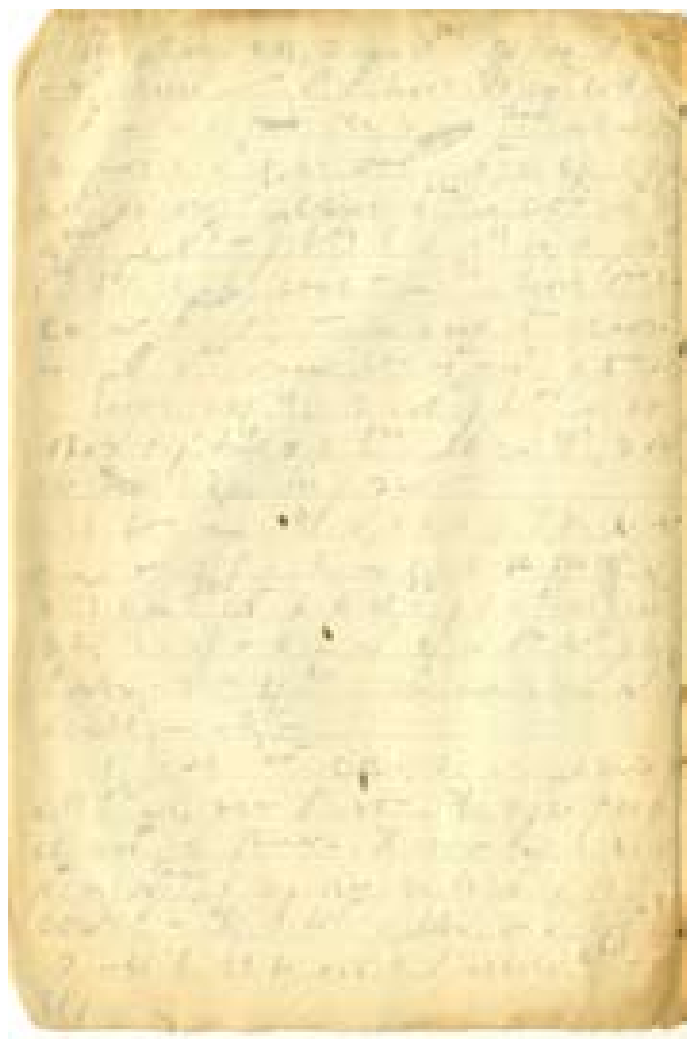
1848. március 12. szombat
 A mai napon a városi tanács
 a városi rendőrség felállításáról
 döntött. A rendőrség főnöke
 a városi tanács elnöke lesz.
 A rendőrség felállításának
 célja a város békéjének
 fenntartása és a törvények
 végrehajtása. A rendőrség
 tagjai a városi tanács által
 választottak. A rendőrség
 felállításának költségeit
 a városi tanács viseli. A
 rendőrség felállításának
 hatálya a város területére
 terjed. A rendőrség felállításának
 célja a város békéjének
 fenntartása és a törvények
 végrehajtása. A rendőrség
 tagjai a városi tanács által
 választottak. A rendőrség
 felállításának költségeit
 a városi tanács viseli. A
 rendőrség felállításának
 hatálya a város területére
 terjed.

Bibliográfia

A Világháború Képes Krónikájának 26. füzete, 1915. április 4-i szám.

Ajak község izraelita anyakönyve IVB/425 Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei levéltár, Nyíregyháza

ANDRÁSSY Manó: *Utazás Kelet-Indiákon*. Ceylon, Java Khina, Bengal. Pest, 1853.

ANSEB: *De grond van Deli*. Gekleurd verhaal. Varekamp, 1938.

BALLA Tibor: *Magyar katonák az első világháború hadszínterein*. In: Horváth Miklós (szerk.): *A Nagy Háború másik arca*. A lövészárkok hétköznapijai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.

BAUMANN, R.: *Sumatraschweizer*. In: *Der Schweizerverein Deli-Sumatra. Zum fünfzigjährigen bestehen 1886-1936*. Buchdruckerei der Neuen Züricher Zeitung, Zürich, 1936.

Ifj. BERÉNYI István: *A századelő politikai irányzatai és Tiszta István*. In: *Rubicon*. 2009/1-2. 20-27.

BIHARI Péter: *Lövészárok a hátországban*. Napvilág, Budapest, 2008.

Jan BREMAN: *Koelies, planters en koloniale politiek*. Het arbeidsregime op de grootlandbouwondernemingen aan Sumatra's Oostkust in het begin van de twintigste eeuw. Verhandelingen van het Koninklijk Instituut van Taal-, Land- en Volkenkunde 123. Foris Publications, Dordrecht/ Providence, 1987.

Carry van BRUGGEN: *Goenong-Djatti*. Becht, Amsterdam, 1909.

Deli-Data 1863-1938. Mededeling No. 26 van het Oostkust van Sumatra-Instituut. Amsterdam, 1938.

DOBROSSY István: *A kávézás elterjedése és a kávéházak története Miskolcon*. In: Szabadfalvi József, Viga Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 28-29*. (1991), Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1991, 257-280.

H. W. van den DOEL: *Het rijk van Insulinde*. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie. Prometheus, Amsterdam, 1996.

EIGENBROD, Fr.: *Mijne ervaringen op reis naar Sumatra*. Buitenlandse Zending der Evangelische Gemeente, Amsterdam, 1915.

Cees FASSEUR: *De weg naar het paradijs en andere Indische geschiedenissen*. Bert Bakker, Amsterdam, 1995.

FEJES Sándor: *A Magyar Királyi 7. Honvéd Huszárezred története a dokumentumok tükrében: 1874-1920*. Pápai Huszáregyesület, Pápa, 2000.

FÖLDI Pál: *Az első világháború története*. Püldo, Nagykovácsi, 2007.

GALÁNTAI József: *Magyarország az első világháborúban*. Korona, Budapest, 2001.

Adriaan GOEDHART: *Het wonder van Deli*. Uit de geschiedenis van de cultures op Sumatra's Oostkust. Albini, Den Haag, 2002.

Hendrik GORTER: *Delianen*. Veen, Amsterdam, 1941.

Kees GROENEBOER: *Op weg naar het Westen*. KITLV, Leiden, 1993.

GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris, Budapest, 2001.

HANÁK Péter: *A lezáratlan per*. In: Hanák Péter (szerk.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon. Gondolat, Budapest, 1984. 355-375.

HUSZÁR János (szerk.): *Pápa város első világháborús emlékönyve*. Pápai Jókai Kör, Pápa, 1998.

IGNOTUS: *A magyar kultúra és a nemzetiségek*. In: *Nyugat* I/4 (1908, 4. szám) 226.

IMRE Sándor: *A világháború*. Franklin, Budapest, 1917.

E. M. JACOBS: *Varen om peper en thee*. Korte geschiedenis van de Verenigde Oostindische Compagnie. Rijksmuseum 'Nederlandse Scheepvaart Museum' / Walburgpers, Zutphen, 1991.

J.J.P. de JONG: *De waaier van het fortuin*. SDU, Den Haag, 1999, 2. kiadás.

KEÖPE Viktor: *A szigetek gyöngye*. Franklin, Budapest, 1936.

KEREKESHÁZY József: *Messze országok – kalandos magyarok*. MOLNÁR Sándor (szerk.): *Nemzeti Könyvtár*. 69. szám, Stádium, Budapest, [1942].

F. KLEIAN: *Adresboek van geheel Nederlands-Indië*. Kolff, Batavia, 1918.

J. KLEIAN: *Deli planter*. Van Holkema&Warendorf, Amsterdam, 1936.

Koloniaal Verslag 1913. – I. Nederlandsch- (Oost) Indie. Bijlage 00. 5.

KUN Andor: *A Munkapárt uralma*. In: Balla Antal (szerk.): *A magyar országgyűlés története 1867-1927*. Budapest, 1927.

M. A. LODERICH: *Medan*. Beeld van een stad. Asia Maior, Purmerend, 1997.

Madelon LULOFS: *Gumi*. Fordította: Kovács György. Pantheon, Budapest, 1935.

Madelon LULOFS: *Az őserdő rabjai*. Fordította: Németh Andor. Pantheon, Budapest, 1934.

Madelon LULOFS: *A másik világ*. Fordította: Pintér László. Pantheon, Budapest, 1937.

JO MANDERS: *De boedjang-club*. Leopold's, 's-Gravenhage, 1933.

J. H. MARINUS, J.J. van der LAAN: *Veertig jaren ervaring in de Deli-cultures*. De Bussy, Amsterdam, 1929.

MIZSER Lajos: *Az Alsó-Bodrogköz és az Alsó-Taktaköz Pesthy Frigyes 1864-es kéziratosa helységnevtárában*. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 33-34, 1996.

N.N. *Husz évi távollét után hazajött Sumatra szigetéről egy debreceni mérnök*. In: *Debreczeni Ujság*, 1932. augusztus 14. (vasárnap) 9.

N.N. *Geschichte des Herrn Andreas Jelky eines gebornen Ungars, welcher nach ausgestandenen vielen unglücklichen Zufällen, Schiffbrüchen, Sklaverey und Lebensgefahren unter den Wilden, endlich zu Batavia zu ansehnlichen Ehrenstellen gelangen ist*. Wien, bey Johann Georg Weingand, 1779. Másolatban a bajai Türr István Múzeum adattárában. Leltári szám: 1198.89.

N.N. *Wunderbare Reise-Geschichte des Hrn. Andreas Jelky eines gebornen Ungars, welcher als Schneidergeselle in die Fremde gereiset, nach ausgestandenen vielen unglücklichen Zufällen, Schiffbrüchen, Sklaverey und Lebensgefahren unter den Wilden, endlich zu Batavia in Indien zu ansehnlichen Ehrentellen gelangt und anjetzo wirklich in Wien sich befindet, allwo er die allerhöchste Gnade gehabt, beyden Kaiserl. Majstätten seine Geschichte zu erzählen, und von allerhöchst Denenselben beschenkt zu werden.* Prag, bey Johann Ferdinand Edlen von Eschdnfeld, 1779. Másolatban a bajai Türr István Múzeum adattárában. Leltári szám: 750-80.

FRANK OKKER: *Tumult.* Het levensverhaal van Madelon Székely-Lulofs, Atlas, Amsterdam, 2008.

Passagiers-aangekomen In: *Sumatra Post*, 1914. május 11.

PILCH Jenő (szerk.): *A világháború története.* Franklin, Budapest, 1928.

POLLMANN Ferenc: *A frontélet mindennapjai.* In: Horváth Miklós (szerk.): *A Nagy Háború másik arca. A lövészárkok hétköznapijai.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.

OLF PRAAMSTRA: *Madelon Székely-Lulofs en het koloniale discours.* In: *Indische Letteren*, 22. évf. 4. szám, (2007 december) 209-239.

PUSKÁS Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880-1940.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.

PUSZTAI Gábor beszélgetése Deák Katalinnal 2012. január 27-én, Groningenben.

PUSZTAI Gábor beszélgetése Deák Katalinnal 2012. június 22-én, Harenben (Groningen).

PUSZTAI Gábor: *A magyar Robinson. Jelky András és a robinzonádok irodalmi hagyománya* In: Imre Mihály é.m. (szerk.): *Eruditio, virtus et constantia.* Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011. 391-398

PUSZTAI Gábor – Gerard TERMORSHUIZEN (szerk., ford.): László Székely en István Radnai: *Dit altijd alleen zijn. Verhalen over het leven van planters en koelies in Deli, 1914-1930.* Leiden, KITLV, 2007.

PUSZTAI Gábor, Gerard TERMORSHUIZEN: *Een Hongaar op Java.* In: *Indische Letteren*, 17. évf. 4. szám, (2002. december) 147-166.

PUSZTAI Gábor: *Graaf Andrassy op Java.* Het probleem van de canonvorming binnen de Indisch-Nederlandse letterkunde. In: *Acta Neerlandica*, 2/2002, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2002, 199-211.

RADNAI István: *Dagboek/Napló.* Fordította: Pusztai Gábor. In: *Met vreemde ogen.* Acta Neerlandica, 3 (2004), Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004, 137-165.

ROMSICS Ignác (szerk.): *Csonka Mihály élete és világképe.* Osiris, Budapest, 2009.

SOLYMOS Ede: *Ki volt Jelky András?* A bajai Türr István Múzeum kiadványai 25. Baja, 1983.

SZABÓ Dániel: *Ferenc József azt üzente...* In: *História*, XXVI. évf. (2004) 6-7. szám, 15-17.

SZÁSZ Zoltán: *A háború szikrája.* In: *História*, XXVI. évf. 6-7. szám (2004) 3-6.

SZÁSZ Zoltán: *Tisza István – a háború jelképe.* In: *História*, XXX. évf. (2008) 9. szám, 3-7.

SZÉKELY László: *Őserdőkől az ültetvényekig*. Dante, Budapest, 1935.

SZÉKELY László: *Van oerwoud tot plantage*. Elsevier, Amsterdam, 1935.

SZÉKELY László: *Tropenfeber*. Fordította: Mirza von Schüching. Höger, Wien / Leipzig, 1935.

SZÉKELY László: *Tropic fever*. The adventures of a planter in Sumatra. Fordította: Marion Saunders, H. Hamilton, London, 1936.

SZÉKELY László: *Tropic fever*. The adventures of a planter in Sumatra. Fordította: Marion Saunders. Harper & Brothers, New York / London, 1937.

SZÉKELY László: *Süt a nap Szumátrán*. Dante, Budapest, 1942.

SZÉKELY László: *Rimbu*. Franklin, Budapest, 1942.

SZÉKELY László: *Rimboe*. Het Wereldvenster, Amsterdam, 1949.

Madelon SZÉKELY-LULOFS: *Rubber*. Elsevier, Amsterdam, 1931.

Madelon SZÉKELY-LULOFS: *Koelie*. Elsevier, Amsterdam, 1932.

Madelon SZÉKELY-LULOFS: *De andere wereld*. Elsevier, Amsterdam, 1933.

SZENTI Tibor: *Vér és pezsgő*. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek tábori és családi levelek az első világháborúból. Magvető, Budapest, 1988.

SZENTI Tibor: *Parasztvallomások*. Gazdák emlékezései Hódmezővásárhelyről. Századvég, Budapest, 2008.

Dr. SZIJJ Jolán (szerk.): *Az Osztrák-Magyar Monarchia hadrendje I.* Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok, Petit Real, Budapest, 2001.

Gerard TERMORSHUIZEN: *'Eén groot Hollandschburgergezin'*. Met de mail naar Indie in de jaren 1870-1905. In: Peter van ZONNEVELD (red.): *Naar de Oost!* Bert Bakker, Amsterdam, 1996.

WITJES, B. e.a.: *Indonesië*. Telac, Amsterdam 1990.

ZBORAY Ernő: *Az örök nyár hazájában*. Világirodalom, Budapest, 1924.

ZBORAY Ernő: *Tizenöt év Jáva szigetén*. Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Budapest, 1936.

ZBORAY Ernő: *Trópusi nap alatt*. Pantheon, Budapest, 1939.

ZBORAY Ernő: *Onder de tropenzon*. Een roman uit Java. Fordította: J. L. Szobotka-Visser, Kruseman, Den Haag, [1943].

ZEIDLER Miklós: *Egy régi pálya a polgári korban - a Millenniumis Sporttelep*. In: *Korall* 7-8. (2002 március) 122.

ZOLNAY Vilmos, GEDÉNYI Mihály: *Budapest a fattyúnyelvben*, Budapest, 1956.

Stefan ZWEIG: *Ámok*. Magyar Helikon, Budapest, 1972.

Internetes források:

BÁLINT Tibor: *A Fejér Lótól a Zokogó Majomig*. <http://www.irodalmijelen.hu/?q=node/3402>

FOKI Ibolya: *Zalalövő története*. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Zalalovo/pages/007_Zalalovo_tortenete_1850-1914.htm

KÖLKEDI István: *Soproni bérmozgalmak az 1905–1907-es orosz forradalom idején*. In: *Soproni Szemle*, XVII/4, 1963. 3, 9. http://epa.oszk.hu/01900/01977/00062/pdf/EPA01977_Soproni_Szemle_1963-xvii-4.pdf

SZABÓ László: *Szegény ember gazdag élete*. Atheneum, Budapest, 1928. <http://iqdepo.hu/dimenzio/12/b403-013.html>

http://www.archive.org/stream/cu31924023533791/cu31924023533791_djvu.txt

<http://egrigyalogezred.hu/news.php?extend.34.2>

http://epa.oszk.hu/02000/02030/00028/pdf/HOM_Evkonyv_33-34_339-347.pdf

<http://www.hatvany-online.net/MyProgs/crmbp/marriages.aspx>

<http://www.lugio.hu/regi/torten/otodik.htm>

<http://mek.oszk.hu/06000/06051/html/index.htm#d1e5936>

http://mnytud.arts.unideb.hu/szleng/zol_ged/zg_bpold.htm

<http://www.vmkorhaz.hu/aloldalak/korhaztortenet>

Névmutató**A**

Aachen 27, 154
 Abbázia 41, 104
 Abbázia Kávéház 165
Acta Neerlandica 10
 Aden 44, 123, 159
 Ádeni-öböl 158
 Afrika 13, 45, 52, 115, 117, 124, 159, 160
Afrika (hajónév) 72, 155, 163
 AG Vulcan Stettin 42
 Ajak 23-24
 Alag 103
 Albánia 8, 73, 86-89, 94, 207
 Alessiv 207
A másik világ 21
 Amerika 13, 28, 42, 38
 Amerikai Egyesül Államok 15, 16, 38, 55
 Amsterdam-Padang Társaság [Maatschappij] 29
 Andrássy Gyula 15
 Andrássy Manó 14, 15, 48
 Andrássy út 99, 143
 Anglia 48
 Angol Kelet-Indiai Társaság 45
 Angyal Ferenc 92
 Anseb 39
 Arab-félsziget 46
 Ashton, Thomas 108
A szigetek gyöngye 16
 Ausztrália 40, 42, 43, 138
 Ausztria-Magyarország 73, 74, 86, 140
 Atlantika 30, 35, 36, 37
Az örök nyár hazájában 16
Az őserdő rabjai 20
Ámok 54
 Ázsia 13,14, 42, 44, 45, 46, 48, 53, 129

B

Baja 14
 Balamutovka 190
 Bali 7
 Balmazújváros 23
 Bangoen Siantar 139
 Baranow 84
 Barta Róbert 12
 batakok 47, 58, 60
 Batávai 14, 44, 46, 52, 62, 138, 152
 Bauer Mátyás 147
 Bánát 85
 Bártfa 181, 185
 Belawan 62, 70, 131, 132, 134, 151, 152
 Belgium 46
 Belgrád 86
 Berger szálloda 181
 Berkes Ernő 152
 Berkovics Sándor 188
 Berner Johanna 22
 berri-berri 126
 Bessemer, Henry 123
 Besszarábia 190
 Betezsani 177
 Bécs 14, 148, 149, 162, 194
 Bihari Péter 34
 Bisztrica 181
 Bogor 48
 Bonhard Attila 12,23,81,98
 Borneó 7, 15, 47
 Borynbir 182
 Bosch, Johannes van den 50
 Bököny 23
 Braun Sándor 130
 Bréma 42, 152
 Bremerhafen 43
 Brenner hágó 106
 Brioni-szigetek 104

Bristol szálloda 128
 Brodok 195
 Bruggen, Carry van 19
 Bruggen, Kees van 19
 Budapest 7, 10, 15, 17, 20, 23,
 24, 25, 26, 27, 29, 30, 32, 34, 37,
 38, 68, 73, 75, 98, 99, 103, 104,
 108, 163, 165
 Buda 14
 Buitenzorg 48
 Bukoviec 188
 Bukovina 8, 73, 82, 190, 193,
 195
 Bulgária 80, 86, 87, 89
 Burstin 177, 184
 Burstyn lásd: Burstin
 Buyck, Hendrik 45

C
 Caesar 106
 Campanile 105
 Campo Santo 41, 42, 107
 Canal Grande 105
 Cap Guardafui 124, 158
 Capellen, G. A. G. P. van der
 47-50
 Caruso, Enrico 113
 Castello St. Elmot 112
 Cattaro 89
 Celebesz 7, 47
 Ceylon 14, 45, 47, 53, 127, 141
 Cherzo lásd: Cres
 Chmielowa 199
 Colombo 44, 72, 73, 110, 125,
 127, 128, 130, 157, 158
 Coen, Jan Pieterszon 46
 Cres 104
 Csernelica 100
 Csernowitz 82, 100, 190-193,
 195
 Csonka Mihály 75
 Cursola 162
 Czarny-Potok 195

Czernelica lásd: Csernelica
 Czernovitz lásd: Csernowitz
 Czibik Péter 187
 Czibik Mária 187

D
 dajakok 15
De andere wereld 21
De boedjang-club 20
De Kock (hajónév) 151
De Zeven Provinciën (hajónév) 56
 Deák Katalin 8, 10, 12, 23, 98,
 99
 Deák Pál 98
 Debrecen 23
 Debreceni Egyetem 10
Debreczeni Újság 69
 Dél-Afrika 47
 Dél-Amerika 15
 Deli 7, 17, 19, 20, 29, 39, 41, 44,
 57-68, 100, 132, 135, 140, 141,
 143
Delianen 20
Deli-Courant 19
 Deli Maatschappij 59
Deli planter 20
 Dimitrievic, Dragutin 73
Dit altijd alleen zijn 10
 Dnyeszter 171, 172, 190, 192,
 194, 195, 198, 199, 201
 Doberdo 197
 Dobronouty 190
 Dobropolje 89
Doekoen 8
 Doffegnis, Hendrik 20
 Doge palota lásd: Dózse palota
 Domahidy Ferenc 16
 Dorna 193
 Doroschoutz 195
 Dózse palota 41, 105
 Dubnó 84, 203
 Duklai-hágó 82, 100, 181, 184
 Dunaszekcső 37

Durazzo 8, 87, 207
 Dünaburg 84
 Dzsibuti 12, 157, 158, 159

E
 Egyek 23
 Egyesült Holland Királyság 46
 Egyiptom 26, 43
 Eigenbrod, Friedrich 42, 53, 114
 Elba szigete 110
 Elő-India 127
 Eperjes 181
 Erzsébet körút 143
 Európa 7, 13, 38, 39, 43, 53, 59,
 62, 65, 67, 72, 73, 74, 75, 100,
 113, 118, 122, 127, 132, 139,
 140, 143, 145, 148, 149, 160
 Égei-tenger 161

F
 Faassen, Sjoerd van 12
 Fehéroroszország 169
 Fejes Sándor 77, 275
 Fejérváry Géza 148
 Felső Komárnik 100, 180, 181
 Fenyvesvölgy 100, 181, 182, 184,
 189
 Ferenc Ferdinánd 73, 104, 158
 Ferenc József 96, 148
 Ferenciek tere 40
 Fiume 41, 104
 Flandria 45
 Forte San Martino 112
Földrajzi Közlemények 15
 Földközi-tenger 43, 114
 Franciaország 47
 Frigyes főherceg 76
 Frohreich-Szabó Ernő 77, 79,
 172, 174, 175
 Fuchs Jolán 23
 Fülöp-szigetek 55

G
 Galícia 7, 8, 73, 77, 79, 80-82,
 85, 95, 165, 168, 169, 172, 185,
 187, 190, 192, 194, 195, 205
 Garibaldi 107
 Genova 41, 42, 106
Goenong-Djatti 19
 Goresa lásd: Gouza
 Gorlice 90
 Gorodok 77, 187
 Gorter, Hendrik 20
 Gose, Szulejmán 207
 Gouza 100
 Göncölszekér 122
 Greif Etelka 8, 98, 99
 Gromesti 190
 Groningen 9, 11, 23, 98, 99, 100
 Grotenhuis, Arent ten 45
 Gryzowyce 172
 Grzymalów 173
Gumi 20

H
 Hadikfalva 193
 Halacs János 188
 Halics 194
Hamlet 30
 HAPAG 42, 108
 Harbin 156
 Haren 23, 99
 Harrison&Crossfield 135
 Hasselaar, Pieter 45
 Hatta 56
 Hevesi Lajos 14
 Hindenburg, Paul von 183
 Hlinitza 194
 Hodoriv 177
 Hollandia 7, 8, 10, 19, 20, 21,
 42, 45-48, 52, 55, 56, 57, 98,
 99, 142
 Holland Indiák 7, 13-15, 17, 20,
 45, 49, 50, 51, 56, 57, 59, 60,
 100, 142

Holland Kelet-Indiai Társaság
14, 45, 47, 53
Homonna 181, 185, 187
Hong-Kong 110, 138, 157
Horodenska 96, 190, 198, 203
Horváth Pál 76, 80, 90, 92, 95,
96
Hotel De Boer 149
Hotel Medan 65, 149
Hötzendorf, Franz Conrad von
76, 178
Hudde, Hendrik 45

I
Ignotus 34
Imperator (hajónév) 108
India 14, 46, 49, 55, 126, 128,
141
Indiák 103
Indiai-óceán 122,124, 156, 157
Indonéz Kommunista Párt 55
Indonézia 7, 45, 46, 47, 56
Irian Jaya 56
Irkutszk 156
Ithaka 161
Ivano-Frankove 180

J
Jablonki 187
Jaeger Róbert 195
Janowka 177
Japán 40, 46, 56, 129, 154
Jardin de Paris 163
Jaroszlavice 77
Jáva 7, 14, 15, 16, 20, 44, 46-54,
56-58, 141
Jáztavna 190
Jelky András 13-15, 17
Joshivara 130
Józsefváros 107
Jurkina 190

K
Kärntner Strasse 149
Kafalinia 161
Kameral-Moravicza 103
Kanada 15
Karász lásd: Nyírkarász
Karst 104
Károlyi Mihály 32
Kárpátok 8, 73, 81, 185, 190,
203, 205
Kelenik József 12, 96
Keöpe Viktor 16, 100
Kérdő Szűcs Ernő 92
Kicera Sohikka 188
Kijev 164, 168, 170
Kis-Ázsia 197
Kisberezna 181, 187
Kisvárdá 22, 23, 24
Kína 14, 46, 109, 129, 156, 157
KITLV 8, 10, 142
Kivits, Cornelius 152
Kleian, J. 20
Klondyke 60
Koch Richárd 75, 82, 90, 92
Koelie 20
Kolomea 82, 96, 203
Koltay Kálmán 12
Komarow 77
Koninklijke Paketvaart
Maatschappij 132, 151
Korfu 87, 162
Korina 100, 172
Kossuth Ferenc 148
Kossuth Lajos utca 39
Kovács Gyula 32
Kozova 177
Kövess Hermann 89
Krannopolszka, Helene von 204
Krasne 173
Krasnik 77
Krk 104
Kun Andor 32
Kvarner-öböl 104, 122

L
Laccadive-szigetek 126
Lachroma 162
Lagosta 162
Ladomér 100, 185, 188
Lanocane 180
Lanok 181
Laszki Murowane 90
Latecz 199
Latacz 201, 204
Lavoczne 181
Lear király 30
Lehodnice 182
Leipzigier Illustrierte 148
Lemberg 77, 178, 179, 184, 194
Lengyelország 178, 181, 195
Letterkundig Museum 10
Lesseps, Ferdinand de 117
Lékai Walter 8
Lipcsey Márton 197
Lisne Baligrod 187
Lissza 162
Lombard síkság 106
Lussin 149
Luxemburg 47

M
Macedónia 86
Mackensen, August von 84, 86
MacLeod, Rudolph John 65, 66
MacLeod-Zelle, Margaretha
Gertruida 65
Magoss György 181
Magyarország 14, 15, 16, 22, 23,
26, 29, 31, 35, 37-39, 68, 69, 73,
74, 75, 85, 149, 181, 185, 198
Majrovits János József 98
Majrovits Katalin 8, 98
Malaka-félsziget lásd: Maláj-
félsziget
Maláj-félsziget 44, 49, 62
Malaya (hajónév) 44, 131, 132
Mamures 207

Manders, Jo 19-20
Margriet 8
Mascagni, Pietro 113
Mata Hari 65, 66
Max Havelaar 54
Máramarossziget 81
MÁV 41, 76
Máyerszky Béla 143
Medan 7, 26, 29, 44, 62, 65-69,
131, 132, 134, 136, 140, 143,
145, 146, 149, 152, 154
Melbourn 154
Messinai-szoros 113, 114
Mezőlaborc 185
Méhesfalva 188
Mészáros Andor 29, 67, 135,
139, 146
Milánó 41, 106
Milánói Scala 113
Miloti 207
Minicoy 126
Miskolc, 23, 165, 204
Mózes 26
Mukden 157
Multatuli 54

N
Nabresina 163
Nagy Britannia 43, 148
Nagy-Cseger 132
Nagy Mihály 181
Nagypolány 187
Napoleon 46, 110
Nápoly 42, 43, 109, 111-114, 130
Nederlandse
Handelmaatschappij 59
Néppárt 32
Néprajzi Múzeum 15
Nienhuys, Jacobus 57-59
Norddeutscher Lloyd 42-44,
131,

Ny
 Nyíregyháza 22-23
 Nyírkarász 22-23
 Nyugat 34

O
 Odysseus 161
 Okna 195
 Olaszország 75, 80, 82, 104, 111, 112, 148,
Onder de tropen 16
 Opaka 182
Orcades (hajónév) 43
 Orion 122
 Oroszország 73, 75, 85, 156, 164, 166, 170, 195
 Os, Dirk van 45
 Os, Jan Karel van 45
 Osztrák Lloyd 72, 154, 155
 Osztrák-Magyar Monarchia 7, 23, 27, 36, 73, 74, 76, 77, 79, 81-83, 85-87, 89, 91, 104, 131, 140, 162, 172, 178, 207
 Osztrák-Riviéra 104

Ö
Őserdőtől az ültetvényekig 16, 27, 28, 59, 147

P
 Padhorze 100, 175
 Palace Hotel Casino 160
 Pandánusz 128
 Papp István 134
 Papp János 95
 Parasznia 23
Parasztbecsület 113
 Pauw, Reiner 45
 Párizs 13
 Peking 157
 Penang 7, 44, 62, 72, 129, 130, 131, 137, 151, 153-157
 Perzsa-öböl 124

Petrikow 100, 169, 171, 177,
 Pflanzler-Baltin, Karl 81-83, 89, 96, 192
 Piarem 178
 Pinszk 84
 Pirane 162
 Pispék, Ulrich 149
 Podbüz 182
 Podhajczyki 203
 Podhorze lásd: Padhorze
 Podvolocsizk 166
 Pompej 111, 112
 Poppen, Jan 45
 Port-Szaid 43, 44, 113, 115, 117, 159, 160
 Porto di Guglielmo Frederico 108
 Potiorek, Oskar 85
 Praamstra, Olf 8
 Prága 14
 Princip, Gavriilo 73
Prins Hendrik (hajónév) 52
Prins van Oranje (hajónév) 52
Prinz Ludwig (hajónév) 42, 43, 108, 130, 131, 155, 156
 Pruth 192, 194
 Prügy 132
 Przemysl 77, 82, 100, 167, 178, 179, 181, 194
 Psoryalov 182
 Pusztainé Kalydy Éva 12

Q
 Quarnero lásd: Kvarner-öböl

R
 Radagna 192
 Radnai Ferenc 22-23
 Radnai Kornélia 22-24
 Radnai Malvin 22
 Raffles, Sir Thomas Stamford 46, 50
 Rarancze 190

Rawa Ruska 77
 Reggio di Calabria 114
 Reutter, Andreas 76
 Riga 84
Rimbu 17
 Rimonow 100, 181
 Ritter von Ripper, Eduard 98
 Rohatin 177
 Rohitno 195
 Rohozna 192
 Románia 80, 82,
 Rothfeld Ábrahám 22-23
 Rotterdam 14, 58
 Rotterdamsche Lloyd 52
 Rovigno 162
Rubber 20
 Rucska 192
 Runnymede Hotel 152
 Rymonow lásd: Rimonow

S
 Said Abdullah 57
 Sajó 206
 San Marco 105
 San Carlo Theater 113
 Satanow 77, 78, 184, 187
 Satanowka 175
 Scholte, Anneke 12
 Schwartz Károly 135
 Sem, Syvert 45
 Sichermann Lajos 23-24
 Sichermann Pál Ábrahám 24
 Sichermann Ferenc 24
 Signum Laudis 96, 204
 Sinkov 195
 Sionki 182
 Skumbi 87, 207
 Skutari 87
 Sloteria 195-197
 Sopron 37
 Spar 183
 Stanislaw 82, 194
 Starij Sambir 183

Stingly Kálmán 135
 Stojanow 77
Storm in haar hart 8
 Stoomvaart Maatschappij Nederland 52
 Stromboli 113
 Sukarno 56
Sumatra 20
Sumatra Post 44
 Surabaya 109
Süt a nap Szumátrán 17

Sz
 Szabács 85
 Szabolcs-Szatmár-Bereg megye 22, 23
 Szabolcs vármegye 23, 132
 Szabránc 181
 Szarajevó 72
 Számum 117
 Szent Márk tér 42, 105
 Szent-Pétervár 158
 Szerbia 73, 76, 79, 85, 86, 92, 197, 203
 Szereth 171, 177, 196
 Szerémség 85
 Szezytowce 197
 Székely László 7, 8, 16, 17, 20, 21-44, 54, 57, 59, 60, 63, 65, 67-70, 72, 99, 100, 103, 120, 147
 Székely-Lulofs, Madelon 8, 10, 20, 21, 99, 100
 Szingapúr 12, 44, 46, 49, 58, 110, 120, 137, 139, 145, 147, 151, 152
 Szirák Péter 12
 Szirmay József 83, 90
 Szokotra 124, 125
 Szomália 124, 159
 Sztropkó 181
 Szeuz 26, 120, 160
 Szeuzi-csatorna 43, 52, 117, 119
 Szumátra 7, 8, 16, 17, 19, 20, 27,

29, 30, 39, 42, 44, 45, 47, 49, 56-58, 63, 66, 68, 69, 73, 99, 101, 131, 132, 134, 139-141, 143, 145, 151, 152, 164
Szupakka 197

T

Takcsány 187, 188
Tandjong Priok 52
Tarnava 188
Tarnay Dezső 137, 146, 147, 164, 190,
Tarnopol 8, 26, 73, 75, 79, 84, 100, 164-167, 170, 171, 177, 194
Tebingtingi 29
Tegetthoff, Wilhelm von 162
Termorshuizen, Gerard 8, 10, 12, 16, 100
The History of Java 46
Theresienstadt 206
Tianjin 157
Tirana 87, 207
Tisza István 32, 33
Tizenöt év Jáva szigetén 16
Tolnai Világlapja 103
Trembowla 100, 172, 175
Trópusi nap alatt 16
Turka 181, 182, 184
Tüski család 12

U

Umago 162
Ungaro Kroata Hajózási Társaság 104
Ungvár 184, 185, 187-190
USA lásd: Amerikai Egyesült Államok
Uzsoki-hágó 8, 81, 82
Új-Guinea 7, 56, 139

V

Vaderlandse Club 55
Vári Mária 181

Veglia lásd: Krk
Vedl. Ljubiny 179, 180
Velence 41, 104, 105, 111, 112
Verescsagin, Vaszilij Vasziljevics 160
Veres-tenger lásd: Vörös-tenger
Vezúv 110, 112, 113
Via Garibaldi 106
Vojusa 87
Volhynia 203
Volksraad 56
Volocsiszka 168
Vörös-tenger 26, 120, 122, 159, 160

W

Wassilev 197
Waterloo 110
Watt, James 123
Wilhelmina királynő 55
Witti Xavér Ferenc 15
Wladimir-Wolonszki 90
Wola-Michowa átjáró 188
Wynanka 181

X

Xántus János 15

Z

Zalaszczyki 197, 198
Zandamura 162
Zákinthos 161
Zboray Ernő 15, 16, 44, 100
Zboray Ilona 16
Zbruch folyó 78, 79, 172
Zbrucz, ill Zbrucs folyó lásd: Zbruch
Zemplénoroszi 187
Zezawa lásd Zezowa
Zezowa 26, 100, 185, 191, 197
Zlota-Lipa 195
Zweig, Stefan 54
Zsidacsiv 178

Képekhez felhasznált irodalom

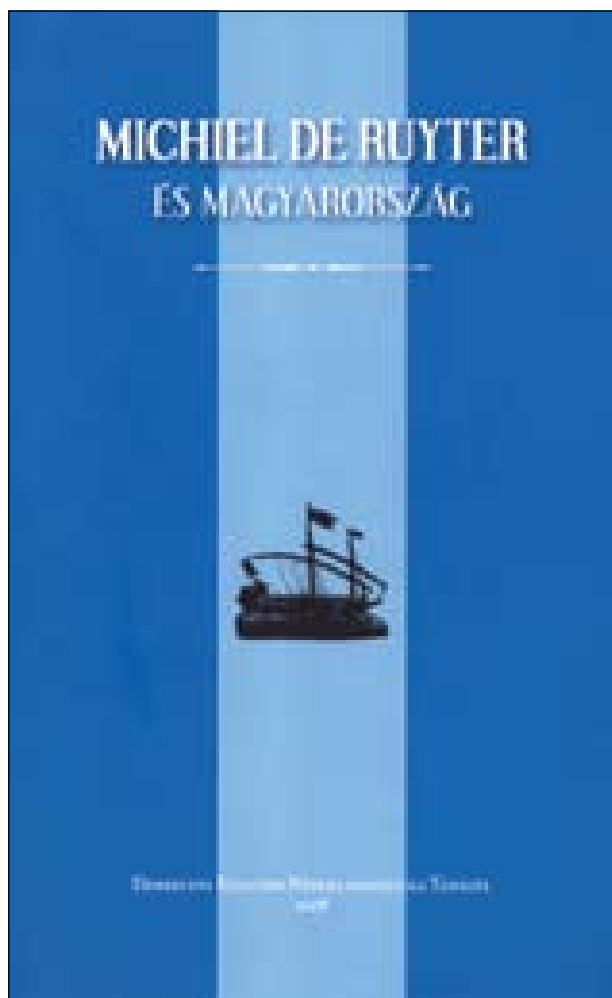
9. oldal: Madelon Székely-Lulofs: Doekoen. KITLV, Leiden, 2001.
11. oldal: Gábor Pusztai & Gerard Termorshuizen (szerk.): László Székely en István Radnai: Dit altijd alleen zijn. Verhalen over het leven van planters en koelies in Deli, 1914-1930. KITLV, Leiden, 2007.
18. oldal: Székely László: Süt a nap Szumátrán. Dante, Budapest, 1942.
25. oldal: Deák Katalin fotókollekcijából
33. oldal: Másolatban a szerkesztő tulajdonában
43. oldal: képeslap a Norddeutscher Lloyd *Prinz Ludwig* nevű hajójáról
44. oldal: képeslap a Norddeutscher Lloyd *Malaya* nevű hajójáról
49. oldal: Martin Bossenbroek (szerk.): Weerzien met Indië. Waanders, Zwolle, 1995, 768-769. o.
50. oldal: H. L. Zwitser & C. A. Heshusius: Het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger 1830-1950. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1977, 49. o.
61. oldal: Liesbeth Ouwehand: Herinneringen in beeld. Fotoalbums uit Nederlands-Indië. KITLV, Leiden, 2009, 171. o.
62. oldal: Jan Breman: Koelies, planters en koloniale politiek. Foris, Dordrecht/Providence, 1987, 139. o.
66. oldal: Paul van 't Veer: De Atjeh-oorlog. Arbeiderspers, Amsterdam, 1969, 192. o. után számozatlan oldal
67. oldal: Liesbeth Ouwehand: Herinneringen in beeld. Fotoalbums uit Nederlands-Indië. KITLV Uitgeverij Leiden 2009, 172. o.
78. oldal: http://www.hussards-photos.com/AutricheHongrie/Hongrie/Hongrie_HHR3_ALB_1901.htm
79. oldal: Mihucz Péter fotókollekcijából
83. oldal: Mihucz Péter fotókollekcijából
88. oldal: Mihucz Péter fotókollekcijából
91. oldal: Mihucz Péter fotókollekcijából
97. oldal: másolatban a szerkesztő tulajdonában

99. oldal: Deák Katalin fotókollekcijából
101. oldal: Deák Katalin kollekcijából
116. oldal: Másolatban a szerkesztő tulajdonában
121. oldal: Másolatban a szerkesztő tulajdonában
133. oldal: Másolatban a szerkesztő tulajdonában
144. oldal: Másolatban a szerkesztő tulajdonában
150. oldal: Másolatban a szerkesztő tulajdonában
176. oldal: Másolatban a szerkesztő tulajdonában
186. oldal: Másolatban a szerkesztő tulajdonában
208. oldal: Másolatban a szerkesztő tulajdonában
212-229. oldal: Másolatban a szerkesztő tulajdonában

Könyvajánló

Ebben a sorozatban korábban megjelent kötetek:

Michiel de Ruyter és Magyarország,
DE Néderlandisztika Tanszék, 2008

Debrecentől Amszterdamig
Magyarország és Németalföld kapcsolata,
DE Néderlandisztika Tanszék, 2010

